

Передплатний індекс
60134

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 2(14), 2021

№ 2(14), 2021

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2(14)

Київ 2021

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2(14)

KYIV 2021

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 4 від 10 червня 2021 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(головний редактор)
Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАПН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(заступник головного редактора)
Лакішук Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)
Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)
Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)
Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)
Мартинюк А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)
Потехін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)
Руссєв Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)
Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)
Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Рєєнт О.П., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України (Інститут історії України НАН України)
Патріляк І.К., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилення на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: rwh_journal@ukr.net
Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category “B”) in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 4 of June 10, 2021)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyanskyi S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Russev N., (Grigoriy Tsamblak Taraclia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Reynt O.P., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Patrylyak I.K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author's edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

© The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Фесенко М.В.</i> Контрфаза консолідації міжнародного порядку	7
---	---

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Держалюк М.С.</i> Тріанонський мирний договір – джерело нестабільності у Центрально-Східній Європі (Частина 3)	26
<i>Залєток Н.В.</i> Служба та побут британських та радянських жінок у військово-морських силах у роки Другої світової війни	107
<i>Бульвінський А.Г.</i> Політика країн Центральної Азії та Середнього Сходу щодо Таджикистану	119
<i>Оліунок Олег</i> “Asia-Pacific Dream” – Chinese Regional Integration Project	131
<i>Швед В.О.</i> Формування основних засад близькосхідної політики адміністрації Джо Байдена	147

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

<i>Чекаленко Л.Д.</i> Публічна історія: нове відкриття чи призабута давність?	164
<i>Присяжнюк О.М.</i> Витоки та становлення Німецького музею видатних досягнень природознавства і техніки	179
<i>Солошенко В.В.</i> Зигзаги культурної політики Советского Союза епохи «холодної війни»	196

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

<i>Калакура Я.С.</i> Наукове осмислення історіософії Омеляна Прицака	209
<i>Потульницький В.А.</i> Далека і близька	215

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	221
------------------------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ	223
---	-----

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

<i>Fesenko M.</i> Counter-Phase of International Order Consolidation	7
--	---

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Derzhaliuk M.</i> The Treaty of Trianon as a Source of Instability in the Central-Eastern Europe (Part 3)	26
<i>Zaletok N.</i> Service and Life of British and Soviet Women in the Navy during World War II	107
<i>Bulvinskyi A.</i> Central Asian and Middle Eastern policy towards Tajikistan	119
<i>Oliynyk Oleh</i> “Asia-Pacific Dream” – Chinese Regional Integration Project	131
<i>Shved V.</i> Formation of the Basic Principles of the Middle East policy of the Joe Biden Administration	147

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

<i>Chekalenko L.</i> Public History: a New Discovery or a Forgotten Antiquity?	164
<i>Pryshazhniuk O.</i> Origins and Formation of the German Museum of Outstanding Achievements in Natural Science and Technology	179
<i>Soloshenko V.</i> Zigzags in Cultural Policy of the Soviet Union in the Cold War Epoch	196

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

<i>Kalakura Y.</i> Scientific comprehension of Historiosophy Omelyan Pritsak	209
<i>Potulnytskyi V.</i> Far and Close	215

CONTRIBUTORS	221
--------------------	-----

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	223
---	-----

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 327.8(100):327.7:327.39

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-14-1>

Фесенко М.В.

<https://orcid.org/0000-0003-3728-1427>

КОНТРФАЗА КОНСОЛІДАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ПОРЯДКУ

У статті досліджується проблеми та перспективи консолідації міжнародного порядку. Обґрунтовано тезу про те, що глобальна системна криза є контрфазою або кризою консолідації міжнародного порядку, яку необхідно подолати спільними зусиллями учасників міжнародних відносин заради збереження стабільності міжнародної системи та запобігання її руйнуванню. Сталий розвиток сучасної міжнародної системи залежить від консолідації учасників міжнародного порядку та поглиблені конструктивного співробітництва між його учасниками.

Взаємопов'язаність численних криз зумовлює інтенсифікацію глобальної системної кризи. Її наявність є закономірним підсумком глобального розвитку системи міжнародних відносин. Серед основних елементів глобальної системної кризи виокремлюється, фінансово-економічна, екологічна, демографічна, криза глобального управління, криза безпеки, енергоносії, глобальна кліматична криза. Нездатність учасників міжнародної системи регулювати глобальні кризові явища засвідчує наявність кризи глобального управління. Всі ці кризи як найважливіші елементи глобальної системної кризи формують її структуру, відбивають сутність і роблять її цілісною.

Сукупність взаємообумовлених криз ускладнює подолання глобальної системної кризи та посилює її. Тому криза глобального управління виявляється водночас і причиною, і наслідком глобальної системної кризи, що своєю чергою свідчить про турбулентний стан міжнародної системи, за якого неможливо чітко визначити її подальший розвиток.

Доведено, що неспроможність учасників міжнародної системи консолідуватися відповідно до масштабів глобальних політичних трансформацій є однією з причин виникнення та поглиблення глобальної системної кризи. Наявність комплексу глобальних кризових явищ і відсутність ефективних інституціональних механізмів їх подолання у синергетичній єдності підсилюють дію одна одної, що поглиблює глобальну системну кризу. Її подолання залежить від ступеню консолідації міжнародного порядку, що має на меті вдосконалення механізмів глобального управління міжнародною системою. Основою консолідованого міжнародного порядку може стати реформована ООН з розширеними повноваженнями або інша глобальна міжнародна організація. Глобальна системна криза вимагає пошуку засобів і чинників, що сприятимуть стабілізації соціально-економічних і політичних відносин та переосмислення форм і механізмів ефективного глобального управління.

Ключові слова: консолідація, фази консолідації міжнародного порядку, глобальна системна криза, міжнародний порядок, світовий порядок, трансформація, міжнародна система.

Нині міжнародні відносини переживають чергову фазу трансформацій, ініційовану глобальною економічною кризою, яка є частиною глобальної системної кризи. Криза глобального управління в цьому сенсі є водночас і причиною і наслідком глобальної системної кризи. Причиною тому, що міжнародні інститути не спроможні управляти світовими процесами достатньо

ефективно для забезпечення мінімізації кризових явищ, а наслідком тому, що всі елементи глобальної системної кризи взаємопов'язані та підсилюють дію один одного, що ускладнює процес консолідації міжнародного порядку та ефективного глобального управління.

Події останніх десятиліть свідчать про те, що міжнародна система входить у турбулентний стан. Наявність взаємопов'язаних численних криз сприяє подальшій невизначеності в її розвитку. Нині спостерігаємо елементи кризи глобального управління, фінансово-економічної, екологічної, демографічної, кризи безпеки та енергоносіїв, що дає підстави говорити про одну глобальну системну кризу, яка загрожує сталому розвитку всього людства. Прискоренню глобальної системної кризи протягом останніх десятиліть сприяли в першу чергу такі чинники, як розпад біполярної міжнародної системи, інтенсифікація глобалізаційних процесів і відсутність консолідації міжнародного порядку для подолання глобальних викликів сучасності. У цьому зв'язку очевидно, що керованості кризового розвитку можна буде досягти за умови набуття міжнародною системою нового балансу, відповідного характеру глобальних трансформацій. З цього погляду, зміни в суспільному розвитку зробили вирішення проблеми міжнародно-політичної консолідації умовою регулювання загальнолюдських відносин і політичною необхідністю заради сталого розвитку усього людства.

Зазначене свідчить про нагальну потребу у комплексному дослідженні складових глобальної системної кризи та пошуку механізмів її подолання за рахунок консолідації міжнародного порядку, у виробленні оптимальних управлінських стратегій, здатних забезпечити консолідацію соціально-політичної системи сучасності, у з'ясуванні основних чинників модернізації інституту держави-нації в умовах глобалізації, у вдосконаленні керованості глобальною системою міжнародних відносин.

Авторська наукова гіпотеза у цьому контексті полягає у тому, що глобальна системна криза є контрфозою або кризою консолідації міжнародного порядку яку необхідно подолати спільними зусиллями заради збереження стабільності міжнародної системи і запобігання її руйнування. Для більш ґрунтового розуміння фаз і контрфаз консолідації в контексті глобальної системної кризи розглянемо теоретично-методологічні підвалини даного процесу.

Еволюція консолідації міжнародного порядку

Усвідомлення глобальних загроз потребує консолідації міжнародного порядку. Консолідація є важливою умовою сталого розвитку людства, покликана забезпечити рівноправну та справедливу реалізацію основних потреб учасників міжнародної системи. Моральною та правовою основою консолідації міжнародного порядку є загальнопланетарні інтереси, такі, як мир, безпека та сталий розвиток, а також наявність глобальних проблем і криз, запобігти та вирішити наслідки яких учасники міжнародних відносин не в змозі самотійно, без цілеспрямованих об'єднаних зусиль усього світового співтовариства.

Міжнародно-політична консолідація є об'єктивним процесом, який відбувається на тлі повільної консолідації учасників міжнародної системи, що пріоритетними визначають вирішення локальних, а не планетарних проблем.

Система сучасних глобальних викликів і загроз є мало прогнозованою, а сучасний міжнародний порядок формується за наявності різноспрямованих глобальних тенденцій: інтеграції та фрагментації, глобалізації та регіоналізації, тобто закономірних об'єктивних суперечностей на шляху до консолідації міжнародного порядку, яка має на меті реалізувати ідею організованості та впорядкованості зовнішньополітичних інтеракцій між учасниками міжнародної системи. Вирішити комплекс політичних, соціально-економічних, демографічних, екологічних, продовольчих і ресурсних проблем світового співтовариства допоможе підвищення рівня гуманності, загальні міжнародні цінності, правила та норми. Тому особливо важливим є завдання об'єднати зусилля провідних учасників міжнародної системи з метою забезпечити функціонування стабільної та сталої міжнародної системи та консолідації міжнародного порядку. Консолідація міжнародного порядку на основі гуманістичних принципів є необхідною умовою стабільного розвитку міжнародної системи та подолання глобальної системної кризи.

З-поміж основних чинників консолідації міжнародного порядку виділяється усвідомлення неможливості перемоги в ядерній війні, зростання рівня гуманізму і культури в світі, зростання кількості демократичних держав, переосмислення національних інтересів із позицій інтересів загальнопланетарних, зростання ролі міжнародного права, забезпечення безпеки держав винятково політичними засобами та відмова від застосування сили, створення системи всеосяжної міжнародної безпеки, відмова від ідеологізації міждержавних відносин і готовність до діалогу та компромісів.

Авторська наукова концепція полягає в тому, що неспроможність учасників міжнародної системи консолідуватися відповідно до масштабів глобальних політичних трансформацій є однією з причин виникнення та поглиблення глобальної системної кризи. Наявність комплексу глобальних кризових явищ і відсутність ефективних інституціональних механізмів їх подолання у синергетичній єдності підсилюють дію одна одної, що поглиблює глобальну системну кризу. Її подолання залежить від ступеню консолідації міжнародного порядку, що має на меті вдосконалення механізмів глобального управління міжнародною системою. Основою консолідованого міжнародного порядку може стати реформована ООН з розширеними повноваженнями або інша універсальна міжнародна організація. Глобальна системна криза вимагає пошуку засобів і чинників, що сприятимуть стабілізації соціально-економічних і політичних відносин учасників міжнародно-політичної взаємодії та переосмислення форм і механізмів ефективного глобального управління.

Автор розуміє під науковою категорією «консолідація»: об'єднання зусиль учасників міжнародної системи, спрямованих на подолання наявних та

запобігання потенційних кризових явищ на глобальному рівні управління міжнародною системою з метою її подальшого стабільного розвитку. Важливим елементом консолідації є згода і консенсус, що базуються на довірі учасників міжнародної системи та їх прагненні стабільного світового розвитку.

Нині в політології найчастіше термін «консолідація» вживається разом із «демократизацією» – консолідація демократії. Вона може бути визначена як складний і багатоплановий процес зміцнення інститутів демократії, розвитку та закріплення демократичних цінностей, поведінкових норм і установок у свідомості індивідів і соціальних груп, що знаменує завершення транзиту та затвердження стабільної демократичної політичної системи. Консолідація поділяється на два етапи: негативну консолідацію, тобто стримування, зниження, якщо не усунення демократії, і позитивну консолідацію – впровадження і закріплення демократичних цінностей і установок у свідомості та поведінці мас і еліт [1, р. 20].

Процес консолідації демократії виступає найважливішим об'єктом дослідження політичної транзитології – особливого напрямку порівняльної політології, що вивчає перехідні процеси в різних країнах. Теорія консолідації демократії, передбачає вивчення факторів і механізмів закріплення позитивної динаміки демократичного розвитку [2, с. 3].

У науковій політологічній і соціологічній літературі вивчення феномену та процесу консолідації є відносно новим, і в сучасній зарубіжній і вітчизняній політології спостерігається зростаючий інтерес до цієї проблеми.

Теоретико-методологічні засади дослідження

Наукова категорія «консолідація» (від лат. consolidatio – зміцнювати, зрощувати, об'єднувати) використовується досить часто в різних контекстах. Авторська класифікація дозволила виокремити такі найбільш розроблені концепції, як: 1. Консолідації громадянського суспільства; 2. Національної консолідації; 3. Консолідації демократії; 4. Консолідації світового співтовариства. У межах останньої концепції автор виокремлює дві підконцепції консолідації. 4.1. Консолідація міжнародного порядку у вирішенні проблеми тероризму та нерозповсюдження зброї, матеріалів масового знищення. 4.2. Консолідація міжнародного порядку у забезпеченні сталого розвитку людства.

Враховуючи той факт, що молода наукова дисципліна консолідологія перебуває в процесі розробки, автор дослідження вважає за необхідне внести у класифікацію синоніми терміна «консолідація», які також відбивають прагнення світового співтовариства вирішити різноманітні глобальні проблеми. Отже, в межах четвертої класифікації пропонуємо розширити існуюче поняття глобальне партнерство країн «Групи семи» («G-7») проти розповсюдження зброї та матеріалів масового знищення» і використовувати його в межах консолідації світового співтовариства з метою вирішення нагальних проблем.

Визнаючи, що глобальна системна криза, природні і техногенні лиха залишаються одними з основних загроз стабільності міжнародній системі, впливають на зовнішню політику держав, завдають величезної шкоди державам і сталому розвитку міжнародної системи в цілому, додаємо до авторської класифікації концепцію міжнародного порядку, що має на меті забезпечити сталий розвиток людства в контексті за рахунок консолідації акторів міжнародної системи [3, с. 10-11].

Вивчення проблеми політичної та національної консолідації інтенсифікувалося в другій половині ХХ ст. Розглядаючи проблему консолідації, зокрема, демократичної консолідації, відомий американський політолог, професор Європейського університету у Флоренції Філіп Шмітер ввів поняття «консолідологія», вважаючи, що вона може стати новим самостійним напрямом у політичній науці.

Ф. Шмітер виділив об'єкт і суб'єкт консолідології. Зокрема, об'єктом вивчення консолідології, на думку вченого, є різні види консолідації: національна, соціальна, політична, етнічна, громадська. Суб'єктами консолідології є особи, групи інтересів, політичні партії та громадські організації, політичні, національні та суспільні інститути. Предметом консолідології може бути вивчення стабілізації політичних систем. В цьому контексті Ф. Шмітер зазначає, що в майбутньому консолідологія може стати повноцінною теоретичною дисципліною з практичними аспектами у сфері політики, яка розглядає комплекс проблем, що пов'язані з демократизацією, пошуком шляхів динамічної стабілізації політичних систем, що дозволить гарантувати їх стабільність та сталий розвиток. Однак, навколо проблеми консолідології продовжують вестися дискусії, тому що нині дослідження переважно проводяться в контексті переходу до демократії [4].

Можемо вже констатувати, що, незважаючи на недостатню розробленість консолідології, її все ж можна вважати однією з провідних галузей порівняльної політології, що вивчає поряд з політичними трансформаціями, становлення владних режимів і політичних інститутів у різних регіонах світу.

Серед основних монографій та статей безпосередньо з консолідології виділимо роботи Ф. Шмітера, Т. Карла, Г. О'Донела, С. Гантінгтона, С. Фіша. Водночас слід зазначити, що навколо правомірності, також як і значущості консолідології, як загальноновизнаної частини в межах науки про міжнародні відносини ведуться дебати. Чимало дослідників вважають науковий напрямок в межах консолідології достатньо вузьким, бо здебільшого феномен консолідації розглядається в межах переходу до демократії.

Необхідно зазначити, що об'єктом вивчення консолідології є власне консолідація в незалежності від політичного режиму. До суб'єктів, учасників міжнародних відносин, що вивчаються консолідологією, належать особистості в складі суспільства, групи інтересів, організації, інститути. До предмета

консолідології може бути віднесено стосунки між основними акторами політичного процесу – державою і суспільством.

У сучасній політології консолідологія ще не здобула достатнього поширення, тож вивчаються, в основному, механізми консолідації демократії, а сам по собі феномен консолідації залишається осторонь. Утім існує нагальна потреба в пошуку критеріїв й особливостей консолідації.

У цьому зв'язку розглянемо одну з найбільш розроблених концепцій у межах нашого дослідження – консолідацію демократії. Спочатку коротко охарактеризуємо еволюцію виникнення цього феномену у досліджуваному нами контексті. Передусім необхідно зазначити, що виникнення терміна «консолідація демократії» пов'язане з теорією демократичних переходів або транзитів.

Отже, класична теорія демократичних переходів (транзитів) припускає, що «транзит», який визначався Г. О'Донелом і Ф. Шмітером як «інтервал між одним політичним режимом та іншим» [5, р. 6], розпадається на три основні стадії: лібералізацію, демократизацію та консолідацію. Лібералізація означає ерозію політико-ідеологічних несучих конструкцій авторитарного режиму. Нерідко вона здійснюється в умовах кризи легітимності влади, викликаній економічними проблемами. Демократизація ж є стадією, що слідує за лібералізацією, до того ж остання створює для неї основу. Основна відмінність лібералізації від демократизації полягає в тому, що лібералізація передбачає скорочення репресій і розширення свобод у межах чинного авторитарного режиму, тоді як демократизація передбачає зміну режимів. Однак навіть настання стадії демократизації, коли відбувається інституціоналізація демократичного режиму, не гарантує створення міцних основ стабільної демократії [5, р. 6-7].

Критичного значення в цьому сенсі набуває теоретично фінальна стадія – консолідація демократії. Вона може бути визначена як складний і багатоплановий процес зміцнення інститутів демократії, розвитку та поширення демократичних цінностей, поведінкових норм і установок у свідомості індивідів і соціальних груп, що знаменує завершення транзиту та затвердження стабільної демократичної політичної системи. До того ж консолідація розпадається на два етапи: негативну консолідацію, тобто стримування, зниження, якщо не усунення будь-яких серйозних викликів демократії, і позитивну консолідацію – впровадження та закріплення демократичних цінностей та установок у свідомості та поведінці мас і еліт [5, р. 20].

Отже, жорстка фіксація стадіального характеру перехідних процесів – одна з особливостей першого етапу еволюції знань у транзитології.

Другий етап еволюції теорії переходів (транзитів) припав на кінець 1980-х – другу половину 1990-х рр. Він пов'язаний з осмисленням краху комуністичних режимів у СРСР і країнах ЦСЄ крізь призму транзитологічної парадигми.

Демократичні транзити в країнах Центральної та Східної Європи виявилися основним компонентом «третьої хвилі демократизації» (за С. Гантінгтоном). Стрімкість руйнування автократичних структур, практична синхронність демократичних транзитів у зазначених країнах викликали широкий науковий інтерес і дискусії. У цей період політична транзитологія була поставлена перед дилемою: або йти шляхом імплікації теоретичних моделей, сконструйованих на основі досвіду південноєвропейських і латиноамериканських переходів, до аналізу транзитів у країнах «реального соціалізму» і СРСР, або «порівнювати посткомуністичні країни між собою, конструюючи відповідний *ad hoc* методологічний інструментарій» [5, р. 22-23].

Саме ця дилема спричинила відому дискусію на сторінках щоквартального альманаху *Slavic Review* у середині 1990-х рр., в результаті якої перемогла позиція прихильників універсалізації теоретичних моделей. Результатом дискусій стала поява ґрунтовних колективних монографій, в яких із використанням єдиної концептуальної схеми досліджувалися причини, основні чинники та особливості демократичних транзитів як у Латинській Америці та Південній Європі, так і в країнах комуністичного світу.

Загалом, другий етап позначився виходом класичних робіт із теорії та практики демократичних транзитів: «Третя хвиля» С. Гантінгтона, «Переходи до демократії» А. Пшеворського, «Проблеми демократичного переходу і консолідація» Х. Лінца, А. Степана та ін. Поява фундаментальної монографії Л. Даймонда «Розвиток демократії: на шляху до консолідації» стала свідченням зростання інтересу до вивчення консолідації демократії [6].

Нині однією зі складових глобальної системної кризи є криза неоліберальної моделі демократії, що зіштовхується з перепонами на шляху її подальшого поширення в світі. Це виявляється у несприйнятті неоліберальних цінностей, норм і правил, що поширюються США у якості переможця у біполярному протистоянні. Політика «нав'язування» демократії в світі призводить до виникнення низки квазідемократичних режимів, де демократичні вибори слугують лише прикриттям недемократичних дій влади щодо власного народу. Вважається, що процеси глобалізації та інформатизації не завжди сприяють розвитку демократичних інститутів і процесів у консолідації демократії, особливо в державах з незавершеним демократичним транзитом, натомість вони викликають різноманітні кризові явища, що можуть сприяти делегітимізації та авторитаризації «молодих» демократій. Окрім того, демократизаційна політика США суперечить принципам суверенітету національних держав [7].

Представники ліберальної та неоліберальної парадигми науки про міжнародні відносини серед яких виокремлюються такі американські дослідники, як Дж. Айкенбері, Ф. Бергстен, М. Дойл, М. Еліот, С. Гантінгтон, Ф. Фукуяма, Дж. Най, Ч. Купчан, Ч. Мейс, Д. Рієф, Р. Хаас є теоретиками

поширення демократії та неоліберальних цінностей в світі, що сприятиме збереженню лідерських позицій США в міжнародній системі.

Інші дослідники феномену демократії, її хвиль і моделей вводять у науковий обіг таке поняття, як «консолідація демократії». За короткий час воно набуло значення категоріального терміна в порівняльній політології. Проблематика демократичної консолідації була виділена західними ученими у 80-х рр. XX ст. і здобула світову популярність як модель демократичного транзиту у зв'язку з виникненням «третьої хвилі демократизації». Перш за все, це роботи Л. Даймонда, А. Валенцуела, Г. О'Донела, Р. Рігса, Ф. Шмітера. Проте в них консолідація демократії розглядалася лише як третя стадія процесу демократизації та не виступає ще предметом всебічного аналізу.

Питання політичного управління процесами консолідації демократії, ролі політичної еліти в демократизації розглядалися в роботах Ч. Ліндблома, Г. Саймона, Р. Гантера, Д. Хіглі. Спроба розгляду консолідованої демократії як особливого політичного режиму, що виникає за певних умов, належить таким авторам, як Х. Лінц та А. Степан.

Ф. Шмітер визначає консолідацію демократії як процес, за якого «епізодичні угоди, половинчасті норми і випадкові рішення трансформуються у відносини співробітництва і конкуренції, міцно засвоєні, постійно діючі та добровільно прийняті тими особами та колективами, які беруть участь в демократичному управлінні» [4].

Не менш відомий дослідник феномену демократії Л. Даймонд переконаний в існуванні тісного зв'язку між поглибленням демократії та її консолідацією. Він зокрема зазначає у своїй праці «Чи закінчилася третя хвиля?», що «демократична консолідація заохочується безліччю змін в інститутах, політиці та поведінці. Багато з них безпосередньо поліпшують управління через посилення компетенції держави; лібералізацію й раціоналізацію економічних структур; соціальну безпеку і політичний порядок разом із забезпеченням основних свобод; вдосконалення горизонтальної підзвітності і панування права; контроль над корупцією. Інші зміни покращують репрезентативні функції демократичного правління за допомогою розвитку політичних партій та їх зв'язків з соціальними групами, за допомогою зниження фрагментації партійної системи, збільшення власної компетенції та громадської підзвітності законодавчих органів і місцевої влади, зміцнення громадянського суспільства». За умов консолідації демократичного режиму відбувається інституціоналізація певних невизначених сфер політичного життя. Одночасно громадяни країни, що демократизується отримують впевненість, що боротьба за державні посади буде передбачуваною, справедливою і чесною [4, с. 32-33].

Наукова розробка проблеми консолідації демократії була ґрунтовно розглянута у дослідженні Х. Лінца і А. Стефана. Автори, об'єднуючи всі підходи, дійшли висновку, що демократична консолідація пов'язана з проведенням глибоких перетворень на поведінковому, ціннісному і

конституційному рівнях. В. Меркель додає до описаної схеми і рівень політичної репрезентації, тобто наявність інтегрованої партійної системи та системи взаємодіючих інтересів різних груп, водночас робить акцент на зовнішніх факторах (міжнародне середовище, міжнародні економічні відносини, регіональна інтеграція).

Демократична консолідація є складним поняттям, і його зміст не зводиться лише до політичних аспектів демократизації, а включає в себе такі параметри демократичного розвитку, як проведення індустріалізації, наявність загальної середньої освіти, розвинені міжнародні зв'язки держави, мирний, консенсусний перехід від авторитарного режиму до демократичного [3, с. 319].

Л. Даймонд дає таке визначення консолідації демократії: «сукупність соціально-економічних, політичних та інших процесів, що ведуть до встановлення в країні консолідованої демократії, тобто таких політичних умов, в яких демократичні принципи визнаються основними в сфері політики, і демократичні зміни є незворотними» [6, р. 34].

З іншого погляду, консолідація демократії – незворотність сталих демократичних політичних структур, коли визначеність процедур веде до значного обмеження «невизначеності результатів», тобто коли недемократичні результати практично виключені [8, с. 8].

Водночас американські політологи Х. Лінц і А. Степан визначають консолідацію демократії як політичний режим, за якого дотримуються такі умови: 1) не існує впливових акторів, що розпоряджаються значними ресурсами інших акторів, представлених етнічними, соціальними, економічними, політичними та іншими групами, які домагаються своїх цілей шляхом створення недемократичного режиму, застосування насильства або відділення від держави; 2) стійка більшість громадян переконана, що демократичні процедури й інститути – найоптимальніші засоби організації політичного життя їх суспільства; відповідно, частка тих, хто виступає проти демократичного порядку, невелика і не впливова; ці антисистемні сили маргінальні і не мають суттєвої підтримки населення; 3) державні та недержавні гравці згодні дозволяти будь-які конфлікти, що виникають на підставі закону або в межах сформованих демократичних політичних інститутів та відповідно до встановлених процедур [9].

Отже, консолідація демократії постає як один з автономних етапів зміцнення демократичного режиму. Для опису і пояснення різних форм зміцнення демократії в науковому дискурсі виникли нові концепти (транзит, трансформація, інституціоналізація, поглиблення, якість, консолідація), які досі залишаються предметом суперечок дослідників. Консолідація демократії постає не тільки як багатопланове явище демократії, але і як багатозначне наукове поняття, зміст якого розширювався, піддавався незначним і кардинальним змінам протягом усього XX ст. [3, с. 322].

Незважаючи на різноманітні інтерпретації в політологічній літературі поняття «консолідація демократії», остання передбачає процеси інституціоналізації (зміцнення демократичних інститутів, практичну реалізацію інституціоналізованих норм і правил) і легітимації демократії (набуття режимом ціннісного значення на рівні політичної свідомості та політичної культури) [3, с. 320].

В межах четвертої групи – консолідації світового співтовариства автором запропоновано виокремити дві підгрупи концепцій: консолідація міжнародного порядку у вирішенні проблеми тероризму та нерозповсюдження зброї, матеріалів масового знищення та консолідація міжнародного порядку у забезпеченні сталого розвитку людства.

Сучасна міжнародна система характеризується загостренням глобальних проблем, які значною мірою були викликані стрімким науково-технологічним прогресом, що вивів людство на сучасний етап соціально-економічного розвитку і зумовив появу глобальних проблем, для вирішення яких необхідна координація всебічних зусиль учасників міжнародної системи.

Глобальні проблеми є сукупністю проблем людства, від вирішення яких залежить соціальний прогрес і збереження цивілізації. Саме тому на порядку денному постала проблема розробки певної моделі соціально-економічного розвитку, яка могла б забезпечити стабільність міжнародної системи, з урахуванням різномасштабності суперечностей, характерних для сучасного світу. Для управління такого роду моделлю потрібні нові політичні важелі, інститути та механізми, формування яких не відкидає накопичений досвід і чинні міжнародні організації.

У 1968 р. починається діяльність Римського клубу. Документи та дослідження, здійснювані на його замовлення, стали потужним стимулом розвитку глобалістики. Так, у 1970 р. Дж. Форестер розробляє модель «Світ-1» та інші динамічні моделі. Цей проект, а також проекти «Світ-2», «Світ-3», доповіді Д. Медоуза, Дж. Рандерса і У. Біренса «Межі зростання», М. Месаровича та Е. Пестеля «Людство на роздоріжжі», групи Я. Тінберген «Перебудова міжнародного порядку» та інші заклали основи глобалістики даного періоду.

Іншим важливим чинником, що вплинув на становлення глобалістики як науки, стало усвідомлення необхідності екологічного мислення для виживання всього людства. У 1972 р. під егідою ООН пройшла перша міжнародна конференція з проблем навколишнього середовища під гаслом «Мислити глобально, діяти локально», матеріали якої зробили цінний внесок у розвиток глобальних досліджень. У 1987 р. публікується доповідь Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку «Наше спільне майбутнє», яка поклала початок формуванню концепції сталого розвитку. Пізніше на цій базі була сформульована та схвалена на конференції ООН з навколишнього середовища і

розвитку в Ріо-де-Жанейро (Kortûg 1992) (1992 р.) загальносвітова (глобальна) стратегія розвитку цивілізації.

На разі, варто виділити вчених, які намагалися осмислити сутність, наслідки і динаміку таких глобальних проблем сучасності, як екологічна, демографічна, енергетична, світополітична тощо. У першу чергу необхідно назвати імена представників Римського клубу, чії роботи істотно вплинули на сприйняття і трактування загальнопланетарних проблем: А. Кінг, Б. Шнайдер, Е. Ласло, Й. Рандерс, Д. Медоуз, М. Месарович, Е. Пестель, А. Печеї, Я. Тінберген, Дж. Форестер, Б. Шнайдер, Е. Янг та ін. Відтак, політика сталого розвитку стає проявом нових тенденцій розвитку світового співтовариства в умовах глобальних політичних трансформацій та повинна бути спрямована на запобігання та вирішення глобальних проблем сучасності, а також на розвиток і вдосконалення процесів глобального світу.

Саме представники Римського клубу першими привернули увагу світової громадськості до глобальних проблем. Вони вперше поставили питання про необхідність визнання пріоритету загальнопланетарних цінностей, якщо людство хоче впоратися з новими викликами, що не мають прецеденту в минулому.

Одним із прикладів консолідації світової спільноти стала ініціація «Глобального партнерства». Поштовхом для його створення стали теракти 11 вересня 2001 р. у США. «Глобальне партнерство» (ГП) – це скорочена назва від «Глобальне Партнерство країн «Групи семи» проти розповсюдження зброї та матеріалів масового знищення». Іншими словами, ГП – це ініціатива семи провідних країн світу, спрямована на унеможливлення придбання або розробки ядерної, хімічної, радіологічної або біологічної зброї, ракет, відповідних матеріалів, обладнання та технологій терористами або особами, які їх приховують. ГП було створено в червні 2002 р. на саміті «Групи восьми» («G-8») в м. Кананаскіс, Канада. Учасники саміту оголосили про виділення 20 млрд. доларів протягом 10 років для досягнення мети партнерства. Лідери «вісімки» погодилися з тим, що «Глобальне партнерство» передусім повинно вирішувати три завдання: знищення хімічної зброї, утилізації списаних ядерних підводних човнів, а також розщеплюваних матеріалів.

«Глобальне партнерство» є прикладом ефективного вирішення глобальних проблем, і кількість учасників у ньому може зрости. У подальшому, на саміті «Групи восьми» в м. Довілі (Франція, травень 2011 р.) було прийнято рішення про продовження мандата ГП після 2012 р., розширення його географії та сфери впливу. Основними напрямками взаємодії визначені такі: ядерна, радіологічна та біологічна безпека, працевлаштування вчених, які задіяні у чутливих галузях, сприяння у виконанні третіми державами резолюції РБ ООН № 1540.

У період головування США у «Вісімці» у 2012 р. при Робочій групі з «Глобального партнерства» (РГГП) були засновані чотири неформальні підгрупи з біологічної, хімічної безпеки, а також з питань розширення географії

Партнерства та створення мережі центрів «найкращих практик» за профілем нерозповсюдження зброї масового знищення. Згодом, у 2013 р. прийнято рішення про початок роботи окремої підгрупи з ядерної та радіологічної зброї.

Тема нерозповсюдження ядерної зброї та зброї масового ураження безпосередньо пов'язана з проблемою тероризму. Сучасний тероризм використовує досягнення глобалізації та техногенної цивілізації. Як наслідок, терористичні акти стають все витонченішими, зростає вплив тероризму. Він відрізняється значним зростанням фінансових, матеріальних, інформаційних ресурсів, удосконаленням інфраструктури, мілітаризованістю і можливістю проникнення в органи влади. Антитерористична стратегія неефективна без зменшення ресурсів впливу екстремістів. Для успіху в протистоянні тероризму потрібні спільні зусилля всього світового співтовариства, консолідація його дій на глобальному, регіональному та національному рівнях [10].

Нині тероризм з локального явища перетворився на глобальне, що вимагає переосмислення тих цінностей, які були покладені в основу цивілізації, а також багатьох проблем, що стосуються філософського вчення про людину, суспільного прогресу, методології його дослідження, майбутнього людства. Проблема тероризму є відносно самостійною, виступає як частина єдиної системи глобальних проблем, бо відчутно впливає на світовий історичний процес. Вона вимагає для свого дослідження і вирішення мульти- і міждисциплінарного синтезу природного, громадського, і науково-технічного знання і чітко налагодженого міжнародного співробітництва у розробці та здійсненні комплексних цільових програм. Інакше кажучи, тероризм належить до тих життєво важливих проблем, що мають загальносвітовий характер і від вирішення яких залежить подальше існування та розвиток людства [11].

Поширення тероризму загрожує людству серйозним регресом в умовах життя, а через нарощування технічної потужності загрожує знищенню світової цивілізації. Відтак, проблема тероризму є нагальною і її вирішення вимагає спільних зусиль всього світового співтовариства – його консолідації, що ґрунтуватиметься на новій філософії глобального розвитку та виробленні нової системи цінностей.

Нові тенденції світового розвитку багато в чому визначені сучасними процесами глобалізації. Глобальні процеси проникли в усі сфери політичного та соціально-економічного життя суспільства, охопили різні континенти і регіони світу. Держави і суспільства стають взаємозалежними. Нові глобальні засоби і системи зв'язку визначають потужність та інтенсивність потоків інформації в глобальному світі, але при цьому знижують значимість державних кордонів і традиційних засобів захисту країн від тероризму.

Фази консолідації міжнародного порядку

Американський дослідник Ч. Тілі виділив фази консолідації Вестфальської системи міжнародних відносин і міжнародного порядку. На переконання вченого, консолідація міжнародного порядку відбувається завдяки поширенню і

визнанню, певною мірою, учасниками міжнародної системи, чітких принципів політичної організації, які виступають інтегратором визначеного покоління політичної організації. Водночас найчастіше виникають альтернативні набори принципів, суперечливе зіткнення яких дозволяє утворити конфліктні міжнародні системи. Зміна або трансформація міжнародних систем часто-густо супроводжується «контрфазою консолідації» або «кризою консолідації міжнародного порядку». Після цього відбувається утворення нової коаліції держав, що зі свого боку веде до формування наступного покоління міжнародних систем. Вчений вважає, що з 1648 р., міжнародні системи є факторами формування і еволюції інституту національних держав. Після тридцятирічної війни система суверенних держав-націй з межами, визначеними міжнародними договорами поширюється і до другої половини ХХ ст. з періодом деколонізації охоплює весь світ. Ч. Тілі виділяє три великі епохи – Ранній Модерн (з середини ХV до межі ХVІІІ і ХІХ століть), Середній Модерн (приблизно ХІХ століття) і Зрілий Модерн (з Першої світової війни до нашого часу). В межах цих епох виділяються фази консолідації міжнародного політичного порядку і контрфази його криз [12, р. 45-48].

З 1648 р. виникають контури європейського політичного порядку, який заснований на складній системі договорів. Принцип фактичних визнань, що панував відтоді почав доповнюватися «формальними визнаннями». Тим самим критерій визнання був покладений в основу європейського політичного порядку. Одночасно цей критерій став відправним моментом побудови суверенної влади «всередині територіальних станів». Принцип визнання поступово закріплюється в дипломатичній практиці і в міжнародному праві. Поворотним моментом можна вважати Віденський конгрес 1815 р. і, ширше, «післянаполеонівську реконструкцію». Вони характеризувалися гострим конфліктом між принципами легітимізму і самовизначенням, з якими асоціюється формальне і фактичне визнання. Міжнародна система, оформлена на Віденському конгресі 1815 р., досить успішно функціонувала протягом цілого століття. Завдяки цій системі вдалося більш-менш узгодити на принципах «європейського концерту» політики розвитку як європейських держав, так і суб'єктів, що «деколонізувалися» за межами Європи або на її далекій периферії. Замість колишньої «підгонки» суверенітету за допомогою різного роду «воєн за чийсь спадок» Священний союз ввів практику втручання з метою консолідації суверенітету [12, р. 45-48].

Ідеї Ч. Тілі набули подальшого розвитку у наукових розвідках російського дослідника М. Ільїна, який зробив внесок у розуміння фаз консолідації міжнародного порядку і контрфаз, кризи консолідації міжнародного порядку. Як слушно зазначає автор, «конфігурація міжнародних систем, у поєднанні зі структурно-функціональною диференціацією усередині них, геополітичними умовами окремих країн і регіонів і іншими факторами інтеграції учасників міжнародних відносин в процесі міжнародної взаємодії, здатна істотно

вплинути на темпоральні характеристики окремих держав. Усередині міжнародних систем або в їх окремих частинах можливі як синхронізація, так і десинхронізація, як зближення ритмів і темпоральних характеристик розвитку окремих країн, так і розбіжність цих параметрів, тобто наростання асинхронності розвитку», тобто контрфаз, кризи консолідації міжнародного порядку [13].

Доповнюючи ідеї Ч. Тіллі М. Ільїн акцентує увагу на тому, що провідною тенденцією періоду «Зрілого Модерна» в ХХ ст. була демократизація політичного порядку всередині як окремих держав, так і міжнародних відносин в цілому. Процес консолідації демократії сприяв консолідації міжнародного порядку. У міжнародному плані дана тенденція виражається в переході до все більш широких і всеосяжних міжнародних систем. Відповідно до цього змінюються і організації, що стоять за цими системами (Ліга Націй, ООН, НБСЄ, ОБСЄ). У внутрішньополітичному плані відповідна тенденція проявляється у формі чотирьох хвиль демократизації окремих країн. Показово, що і зовнішньополітичні, і внутрішньополітичні процеси синхронізовані. Фактично доводиться мати справу з чотирма окремими історичними періодами, які з більшою або меншою точністю можуть бути розміщені на хронологічній шкалі. Ці періоди можуть бути окреслені поєднанням фаз відносного політичного порядку, тобто консолідації міжнародного порядку і контрфаз кризи консолідації міжнародного порядку, пов'язаних з переходом до нового міжнародного порядку [13].

Перший період консолідації міжнародного порядку охоплює 1920-1945 рр, час від початку відновлення після Першої світової війни до кінця Другої світової війни. Він складається з фази відносно успішного функціонування Ліги Націй і першої хвилі демократизації (у 1920-ті рр. з відхиленнями для низки країн) і контрфази консолідації – краху системи колективної безпеки і посилення тоталітарних і авторитарних тенденцій (1930-ті рр. з відповідними відхиленнями), що завершилися катастрофою Другої світової війни (самий кінець 1930-х рр. і перша половина 1940-х рр.). Фази більше співпадають та відносяться до розвинутих країн світу тому, що на периферії відхилення по співвідношенню фаз, по їх кордонам, за темпами і інтенсивності проявів наявних тенденцій виявляються не однаково. У цей період основним механізмом визнання нових держав було їх включення в систему післявоєнних договорів, а потім і в Лігу Націй. Істотно, що проблемні з погляду переможців країни від Німеччини до СРСР отримували неповне або запізніле визнання. Деякі держави, наприклад, США, відмовилися від вступу чи вийшли з Ліги Націй, що свідчило про розрив між «фактичним і формальним визнанням» [12, р. 45-48].

Другий період консолідації міжнародного порядку умовно припадає на 1945-1975 рр. Він охоплює фазу консолідації системи ООН і другої хвилі демократизації з контрфазою кризи консолідації 1960-х рр., викликаної

деколонізацією, нагнітанням протиріч біполярної міжнародної системи і внутрішньополітичного розвитку цієї системи. Відбувається «поляризація визнання», яка перетворюється на засіб політичної боротьби. Тим самим підстави «фактичного визнання» і критерії «формального визнання» все більш суперечать один одному. З'являється велика кількість так званих квазідержав, формально визнаних, але таких, що володіють лише обмеженою державною спроможністю. Одночасно з'являється безліч невизнаних або напіввизнаних претендентів на створення держав [13].

Третій період консолідації умовно охоплює 1975-1989 рр. і формується фазою так званого Гельсінського процесу і третьої хвилі демократизації з короткою контрфазою кризи рубежу 1980-х і 1990-х рр. У міжнародних відносинах посилюється принцип суверенної рівності і послаблюється ієрархічний принцип великодержавництва. Це приводить до формування НБСЄ, трансформації інститутів ООН, виникнення Групи семи. Дві наддержави замінюються клубом великих держав, що демократизуються за виключенням СРСР [13].

Четвертий період консолідації міжнародного порядку бере початок з 1990-х рр. і триває до теперішнього часу. Він включає в себе фазу «спонтанного формування уніполярної системи» на чолі зі США і четвертої хвилі режимних трансформацій з контрфазою кризи американської гегемонії і режимів національної гегемонії в багатьох країнах світу. Міжнародна система характеризується формуванням однополярної структури і побудована на принципах гегемонії. Вона супроводжується кризою ООН, ОБСЄ та інших міжнародних структур, які акцентують увагу на принципах суверенної рівності держав. Даний період охоплюють глобальні, регіональні та національні політичні трансформації, викликані розпадом СРСР. На цей період припадає «четверта хвиля демократизації» [13].

Сучасні глобальні процеси є свідченням того, що міжнародна система має перехідний характер. Консолідація міжнародного порядку покликана обмежити анархічність міжнародної системи, і спрямована на впорядкування пріоритетних чинників консолідації в інтересах стабільного розвитку всієї системи міжнародних відносин. Консолідація також передбачає зміцнення міжнародного порядку шляхом створення відповідних механізмів впливу на учасників системи міжнародних відносин. Міжнародний порядок «тяжіє до самодостатності, утвореної автономною вертикальною і горизонтальною інтеграцією елементів і здатністю взаємодії з іншими системами і підсистемами. Тим самим завдання зміцнення зв'язків взаємодіючих елементів міжнародної системи передбачає формування механізмів підпорядкування частини цілому – єдиних принципів організації і централізації» [14, с. 82-83].

Висновки та узагальнення

Посилення глобальних проблем та глобальної системної кризи стає ознакою контрфази або кризи консолідації міжнародного порядку. Наявність кризи

неоліберальної моделі глобалізації, демократизації та численних кризових явищ посилюють наукову дискусію про початок контрфази консолідації міжнародного порядку. Прискоренню глобальної системної кризи протягом останніх десятиліть сприяли передусім розпад біполярної міжнародної системи, інтенсифікація глобалізаційних процесів і криза консолідації міжнародного порядку у подоланні глобальних викликів сучасності.

Подолання глобальної системної кризи можливе за умови набуття міжнародною системою нового балансу, відповідного характеру глобальних трансформацій. Тому глобальні політико-системні трансформації зробили проблему консолідації міжнародного порядку необхідною умовою сталого розвитку міжнародної системи. Управління окремими міжнародними процесами як державними, так і недержавними акторами спрямоване на запобігання їх потенційно негативним наслідкам для розвитку міжнародної системи. В умовах збільшення кількості та активності недержавних акторів міжнародної системи вирішення кризових явищ часто здійснюється не «вертикально», відповідно до ієрархії потенціалів держав, а «горизонтально»: за участю недержавних акторів. Транснаціональні мережі беруть участь у міжнародній взаємодії, що вказує на можливість консолідації різних суб'єктів міжнародної системи.

Ознакою контрфази консолідації міжнародного порядку стає також соціально-економічний розрив у розвитку держав «центру» і «периферії», що додатково загострює глобальні проблеми, такі, як тероризм, міграція, фінансово-економічні кризи, демографічний зріст, виснаження природних ресурсів, крах екологічних систем, пандемії тощо. Немоżliвість виходу периферійних країн на рівень розвитку розвинених внаслідок неефективного управління, корупції, бідності, хвороб, екологічних проблем, насильства, а також небажання високорозвинених держав ефективно сприяти їх розвитку ускладнює процес консолідації міжнародного порядку. У «країнах, що не відбулись» немає важливих елементів національного суверенітету: ефективного контролю над територією, здатності контролювати кордони та виключення зовнішніх акторів із внутрішніх конфігурацій влади. Залишається тільки міжнародний юридичний суверенітет, який у багатьох випадках слугує основним джерелом життєздатності, дозволяючи здійснювати урядові позики, отримувати міжнародну фінансову та гуманітарну допомогу.

Список використаних джерел та літератури

1. Pridham G. Dynamics of Democratization. – London and New York : Continuum, 2000. – 367 p.
2. Хинтба И.Р. Консолидация демократии: сущность, факторы, модели. [Текст] : автореф. дис... канд. полит. наук : 23.00.02 / Российский университет дружбы народов. – М., 2009. – 31 с.
3. Фесенко М.В. Консолидація суб'єктів світ-системи у розбудові нового міжнародного порядку. – К.: Центр вільної преси, 2015. – 527 с.
4. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16-27.

5. O'Donnell G., Schmitter P.C. Transition from Authoritarian Rule // *Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. – Baltimore; London: Johns Hopkins University Press, 1986. – 96 p.
6. Diamond L. Is the Third Wave Over // *Journal of Democracy*. – 1996. – Vol. 7. – № 3 – P. 20-37.
7. Шергін С.О., Фесенко М.В. Чинники консолідації міжнародних суб'єктів у формуванні нового світового порядку в умовах демократизації: теоретико-методологічний вимір // Україна Дипломатична. Науковий щорічник. Випуск десятий. – К.: Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв Київської міської Ради. – 2015. – Випуск 16. – С. 749-761.
8. Крестовська Н.М., Цвіркун О.Ф. Історія вчень про державу і право: учебное пособие. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 464 с.
9. Linz J., Stepan A. Toward Consolidated Democracies // *Journal of Democracy*. – 1996. – Vol. 7. – № 2. – P. 14-33.
10. Боташева А.К. Терроризм как фактор современных политических процессов: детерминация, проявления, стратегия противодействия: диссертация ... доктора политических наук : 23.00.02 / [Место защиты: Кубан. гос. ун-т]. – Ставрополь, 2009. – 485 с.
11. Малышева Е.Н. Феномен современного терроризма: социально-философский анализ: диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.11 / [Место защиты: Сиб. федер. ун-т]. – Красноярск, 2011. – 167 с.
12. Tilly Ch. Western StateMaking and Theories of Political Transformation / Tilly Ch. (ed.) // *The Formation of National States in Western Europe*. – Princeton : Princeton University Press, 1975. – 638 p.
13. Ильин М. Признание государства в контексте эволюции мировой системы // *Международные процессы*. – Том 13, № 1 (40). – Январь-март 2015. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/twenty-eight/03.htm#note6>
14. Раздина Е.В. Обусловленность процессами глобализации трансформации современного мирового порядка // *Гуманітарний часопис*. – 2011. – № 2. – С. 80-87.

References

1. Pridham, G. (2000). *Dynamics of Democratization*. London and New York: Continuum. [In English].
2. Hintba, I. (2009). *Konsolidaciya demokratii: sushchnost', faktory, modeli*. [Consolidation of democracy: nature, factors, models]: avtoref. dis... kand. polit. nauk : 23.00.02. Moskva: Rossijskij universitet druzhby narodov. [In Russian].
3. Fesenko, M. (2015). *Konsolidatsiia subiektiv svit-systemy u rozbudovi novoho mizhnarodnoho poriadku* [Consolidation of the subjects of the world system in the construction of a new international order]. Kyiv : Tsentr vilnoi presy. [In Ukrainian].
4. Shmitter, F. (1996). Razmyshlenie o grazhdanskom obshestve i konsolidacii demokratii [Reflecting on civil society and consolidation of democracy]. *Polis*. 5. p. 87-96. [In Russian].
5. O'Donnell, G. & Schmitter, P. (1986). *Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. Transitions from Authoritarian Rule*, Vol. 4: *Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore ; London : Johns Hopkins University Press. [In English].
6. Diamond, L. (1996). Is the Third Wave Over. *Journal of Democracy*, 3, (7), pp. 20-37. [In English].
7. Sherhin, S. & Fesenko, M. (2015). Chynnyky konsolidatsii mizhnarodnykh subiektiv u formuvanni novoho svitovoho poriadku v umovakh demokratyzatsii: teoretyko-metodolohichni vymiry [Factors for the consolidation of international actors in the formation of a new world order under democratization: a theoretical and methodological dimension]. *Ukraina Dyplomatychna. Naukovyi shchorichnyk*. 16. pp. 749-761. Kyiv : Heneralna dyrektsiia z obsluhovuvannia

- inozemnykh predstavnytstv Kyivskoi miskoi Rady [Directorate General for Foreign Office Services at the Kyiv City Council]. [In Ukrainian].
8. Krestovskaâ, N. & Tsvirkun, O. (2008). *Istoriia vchen pro derzhavu i pravo : uchebnoe posobyie* [History of the doctrines of the state and law: a textbook]. Kharkiv: TOV "Odissei". [In Ukrainian].
 9. Linz, J. & Stepan, A. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. [In English].
 10. Botaševa, A. (2009). *Terrorizm kak faktor sovremennykh politicheskikh processov: determinaciya, proyavleniya, strategiya protivodejstviya* [Terrorism as a factor in contemporary political processes: determination, manifestations, counter-strategy] dissertaciya doktora politicheskikh nauk: 23.00.02. Stavropol. [In Russian].
 11. Malyševa, E. (2011). *Fenomen sovremennogo terrorizma: socialno-filosofskij analiz* [The phenomenon of modern terrorism: a socio-philosophical analysis] dissertaciya kandidata filosofskikh nauk: 09.00.11. Krasnoyarsk. [In Russian].
 12. Tilly, Ch. (1975). *Western State-Making and Theories of Political Transformation*. The Formation of National States in Western Europe. Princeton : Princeton University Press. [In English].
 13. Il'in, M. (2012). Priznanie gosudarstva v kontekste evolyucii mirovoj sistemy [Recognition of the state in the context of the evolution of the world system]. *Mezhdunarodnye processy*. 1 (28). [Online]. Available from: <http://intertrends.ru/old/twenty-eight/03.htm> [accessed 11 June 2017]. [In English].
 14. Razdina, E. (2011) Obuslovlennost processami globalizacii transformacii sovremennogo mirovogo poryadka [Conditionality by globalization processes of transformation of the modern world order]. *Gumanitarnij chasopis*, 2. pp. 80-87.

Фесенко Н.В. Конترفазы консолидации международного порядка.

В статье исследуются проблемы и перспективы консолидации международного порядка. Обоснованно тезис о том, что глобальный системный кризис является конترفазой или кризисом консолидации международного порядка, который необходимо преодолеть совместными усилиями участников международных отношений ради сохранения стабильности международной системы и предотвращения ее разрушения. Устойчивое развитие современной международной системы зависит от консолидации участников международного порядка и углубления конструктивного сотрудничества между его участниками.

Взаимосвязанность многочисленных кризисов приводит к интенсификации глобального системного кризиса. Его наличие является закономерным итогом глобального развития системы международных отношений. Среди основных элементов глобального системного кризиса выделяется, финансово-экономический, экологический, демографический, кризис глобального управления, кризис безопасности, кризис энергоносителей, глобальный климатический кризис. Неспособность участников международной системы регулировать глобальные кризисные явления свидетельствует о наличии кризиса глобального управления. Все эти кризисы как важнейшие элементы глобальной системного кризиса формируют ее структуру, отражают сущность и делают ее целостной.

Совокупность взаимообусловленных кризисов усложняет преодоление глобального системного кризиса и усиливает его. Поэтому кризис глобального управления является одновременно и причиной, и следствием глобального системного кризиса, в свою очередь свидетельствует о турбулентном состоянии международной системы, при котором невозможно четко определить ее дальнейшее развитие.

Доказано, что неспособность участников международной системы консолидироваться в соответствии с масштабами глобальных политических трансформаций является одной из причин возникновения и углубления глобального системного кризиса. Наличие комплекса

глобальных кризисных явлений и отсутствие эффективных институциональных механизмов их преодоления в синергетическом единстве усиливают действие друг друга, что углубляет глобальный системный кризис. Его преодоление зависит от степени консолидации международного порядка, имеющего целью совершенствование механизмов глобального управления международной системой. Основой консолидированного международного порядка может стать реформированная ООН с расширенными полномочиями или другая глобальная международная организация. Глобальный системный кризис требует поиска средств и факторов, способствующих стабилизации социально-экономических и политических отношений и переосмысления форм и механизмов эффективного глобального управления.

Ключевые слова: консолидация, фазы консолидации международного порядка, глобальный системный кризис, международный порядок, мировой порядок, трансформация, международная система.

Fesenko M. Counter-Phase of International Order Consolidation.

The article examines the problems and prospects of the consolidation of the international order. The thesis that the global systemic crisis is a counter phase or a crisis of consolidation of the international order, which must be overcome by the joint efforts of participants of international relations in order to maintain the stability of the international system and prevent its destruction, is justified. The sustainable development of the modern international system depends on the consolidation of participants in the international order and the deepening of constructive cooperation between its participants.

The interconnectedness of numerous crises leads to the intensification of the global system crisis. Its presence is a logical result of the global development of the system of international relations. Among the main elements of the global system crisis one can distinguish the financial crisis, economic crisis, environmental crisis, demographic crisis, global governance crisis, security crisis, energy crisis, global climate crisis. The inability of participants of the international system to regulate global crisis is evidence of a global governance crisis. All these crises, as the most important elements of the global system crisis, shape its structure, reflect its essence and make it holistic.

The combination of interdependent crises complicates the overcoming of the global system crisis and strengthens it. Therefore, the global governance crisis is both the cause and the consequence of the global system crisis, which in turn indicates the turbulent state of the international system, in which it is impossible to clearly determine its further development.

It is proved that the inability of the participants of the international system to consolidate themselves in accordance with the scale of global political transformations is one of the reasons for the emergence and deepening of the global systemic crisis. The presence of a complex of global crisis phenomena and the lack of effective institutional mechanisms to overcome them in synergetic unity reinforce the effect of each other, which deepens the global systemic crisis. Overcoming it depends on the degree of consolidation of the international order, which aims to improve the mechanisms of global governance of the international system. The basis of a consolidated international order could be a reformed UN with expanded powers or another global international organization. The global systemic crisis requires the search for tools and factors that will help to stabilize socio-economic and political relations and to rethink the forms and mechanisms of effective global governance.

Keywords: consolidation, phases of consolidation of the international order, global systemic crisis, international order, world order, transformation, international system.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (439)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-14-2>

Держалюк М.С.

ТРІАНОНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР – ДЖЕРЕЛО НЕСТАБІЛЬНОСТІ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ (ЧАСТИНА 3)

У статті мовиться про те, що Тріанонський мирний договір від 4 червня 1920 р. між країнами Антанти та Угорщиною за наслідками Першої світової війни виявився, як і усі інші шість договорів Версальської системи, переважно несправедливим. У насильницький спосіб територія Угорщини зменшилася на 2/3-х, чисельність населення скоротилася у 2,7 рази, третина угорського етносу перейшла до складу сусідніх держав.

Наголошується, що упродовж 1920-2020 рр. в Угорщині не було владних політичних сил різних спрямувань і течій, які визнавали б Тріанонський мирний договір справедливим. Водночас, правлячі політичні еліти сусідніх з Угорщиною держав вважали і вважають умови Тріанона справедливими. Такі протилежні оцінки наслідків Версалью породжували антагонізм, унеможлилювали досягнення компромісу між країнами Центрально-Східної Європи.

Звертається увага на те, що у часи домінування у Європі коаліції країн на чолі з Німеччиною Версальські мирні договори, зокрема й Тріанонський, були демонтовані, запроваджувався новий порядок, у якому активну роль відіграли опоненти Версалью – Німеччина, Італія, Японія, СРСР, Угорщина, Болгарія.

Зазначається, що переможці Другої світової війни відновили кордони країн-союзниць Німеччини у Європі, згідно з власними геополітичними інтересами, що на 70% відповідали кордонам, встановленим Антантою після Першої світової війни. Паризьким мирним договором від 10 лютого 1947 р. над Угорщиною було поновлено тріанонські кордони. СРСР, Велика Британія, Франція і США діяли з гегемоністських позицій, керувалися правом переможця і багато в чому нав'язали переможеним країнам дискредитовані умови Версальської системи, не зробили належних висновків і не вибудували міжнародні відносини на наближених до справедливості принципах, а зберегли відповідними договорами ускладнені територіальні суперечності минулого.

Вказується, що загроза асиміляції і зникнення закордонних угорців – одна з головних причин активізації сучасної Угорщини. Заходи для подолання синдрому розчленованості угорської нації у Центрально-Східній Європі, що триває уже століття, дають незначні результати; темпи скорочення чисельності угорців у сусідніх державах упродовж останнього століття є найбільшими, тому Будапешт вважає, що немає часу для зволікання із запровадженням автономії для закордонних угорців, бо через наступні 25 років сама потреба в ній відпаде через їх зникнення.

Підкреслюється, що рівень забезпечення прав угорської меншини Закарпаття особливо позначається на взаєминах Угорщини з Україною. Оздоровлення відносин між Угорщиною та Україною має мінімальні шанси, оскільки позиції сторін щодо порядку застосування освітнього та мовного законів в Закарпатті не співпадають.

Враховуючи рішучу активність Угорщини та угорських закордонних спільнот у 2020 р. (століття підписання Тріанонського мирного договору 4 червня 1920 р.), зроблено висновки, що дана проблема не тільки не втрапить актуальності, а й значно посилиться.

Ключові слова: *Тріанонський мирний договір, титульна нація і меншина, міжетнічні проблеми, закордонні угорці, подвійне громадянство, автономія, мова освіти меншин, роль державної мови.*

Українсько-угорські відносини та їх визначальні чинники

З попередніх матеріалів з'ясувалося, що активізація діяльності Угорщини у регіоні породжена об'єктивними факторами. Висвітлення історії розвитку відносин Угорщини та її сусідніх держав у минулому дозволило виявити не лише причини напружених взаємин між ними, а й те, чому вони у XX ст. склалися для Угорщини трагічно. Нинішня увага присвячена розкриттю становлення зв'язків Угорщини та України, що започаткувалися ще у IX ст. між Давньоруською державою та угорськими племенами, які з середини I тисячоліття боролися за своє місце у Європі, зуміли освоїти землі Паннонії, колишньої Римської провінції, сформувати власну державу і стати вічним сусідом України.

Формування державності та започаткування українсько-угорських відносин

Угорці належать до фінно-угорської групи племен, які походять з Південно-Східного Уралу. Їх лінгвістичними предками являлися ханти і манси сучасного Ханти-Мансійського національного округу РФ. Через похолодання основні групи фінно-угорських племен повільно рухалися на південні території, придатніші для проживання, багаті на пасовиська, тваринний світ, мисливство і рибальство. Просуваючись на захід, фінно-угорські племена у IV тис. до н.е. розділилися на два напрямки: предки фіннів, карелів, естонців, удмуртів, мордвинів, чувашів, комі просувалися у північно-східну Європу; а друга частина цих племен – у південно-східну Європу. Менша частина фінно-угорської спільноти – ханти, манси, вогули, остяки – залишилися мешкати на півночі.

Праугорські племена тривалий період, упродовж I тис. до н.е., мешкали в районах середньої Волги – Башкирії, Волжської Булгарії, північного Прикаспію. Саме тут відбулося об'єднання вождів семи угорських племен у політичний союз, після чого прискорилося формування угорської народності із спільною назвою – мадьяри. Перебуваючи з початку I тисячоліття під впливом хазарів і болгарів, їхній кочівний спосіб життя доповнювався значними елементами землеробської культури. Мисливсько-рибальський спосіб життя поступово переростав у землеробсько-скотарський.

Писемні джерела, в яких би повідомлялося чи згадувалося про угорців до віднайдення ними Батьківщини у IX ст. н.е., цілковито відсутні. Наукою не встановлено походження термінів мадяр/мадьяр, мадер/мадьєр, маджар, венгри, угри, югри, білі угри, чорні угри, хуни, хунги, хунгари, хунгаруш, хунгвар. За однією з гіпотез усі ці назви походять від імен вождів провідних угорських племен. Тривалий час вважалося, що племена гуннів, очолювані

Аттілою, були предками мадярів. На думку авторитетного російського вченого археолога В.А. Могильникова у III-IV ст. на просторах Західного Сибіру, Середньої Азії та Поволжя з багатьох народностей сформувалася величезна Імперія Гуннів. У IV ст. конгломерат племен та військових груп цього утворення прискорено рухався на захід. У 375 р. гунни перейшли Волгу і підкорили племена, які мешкали на Приазов'ї та Причорномор'ї, серед них хазарів, скіфів, угорців, остготів, печенігів, половців. Найбільше у цій імперії було представників племен, які говорили староугорською мовою. Слід наголосити, що основна частина угорських племен (трудова маса, цивільно-сімейна їх складова) до початку V ст. вела напівосідлий спосіб життя і залишалася мешкати в районах Дону, Приазов'я та Північного Криму (Левадія), а наступні століття, до IX ст. – на причорноморській території між Дніпром та Дністром (Етелькьоз). А самі боєздатні угорські військові загони у складі Гуннської імперії постійно вдавалися до походів з метою захоплення здобичі, усунення небезпеки, вторгалися у володіння Римської та Візантійської імперій, у 377 р. захопили Тисянсько-Дунайську низовину, що входила до складу Римської імперії під назвою Дакія та Паннонія.

Після залишення римлянами цих провінцій у 433 р. гунни розширили свої володіння, до Карпатського басейну додалися окремі території Балкан та Центральної Європи. Поступово три великі регіони – Трансильванія, Алфьолд і Задунав'я, які вперше політично об'єдналися, ставали центром їхнього панування. Великий гуннський король Аттіла силою зброї і вогню нищив і руйнував усі захоплені німецькі, французькі, італійські князівства і держави. Найкровавішою була битва Аттіли в Каталонії проти римлян у 451 р., в якій з обох боків загинуло 180 тис. осіб. Здійснені успішні походи на Рим, а згодом і у Галлію, змусили римлян і германців визнати його право на володіння Паннонією. Але після раптової смерті Аттіли у 453 р. під час походу на Рим покорені германські народи повстали і знищили панування Імперії гуннів. Після остаточної поразки гуннів біля Константинополя у 70-і рр. V ст. їх панівна ера у Європі завершилася. Залишки гунно-угорських військ вимушено залишили Паннонію і повернулися на землі між Доном і Волгою, де мешкала основна частина їх етносів. Втративши свою військову силу, Імперія гуннів припинила існування, а ослаблені племена, що входили до її складу, вдалися до мирного співіснування з хазарським каганатом, тюрками-болгарами, скіфами, антами, печенігами і половцями.

Серед осколків зруйнованої Імперії гуннів лише угорські племена через століття змогли повторно зміцнити і стати врівень з іншими королівствами Європи. Відносини угорських племен з сусідами, зокрема й з Древнерусською державою, знову почали будуватися з позицій сили і зброї, притаманних тогочасному періоду. З одного боку, в середині I тисячоліття угорські роди об'єдналися за болгарським зразком у військові організації, виникли перші військові загони союзу угорських племен. Їхньою основною професією стало

несення військової служби, виготовлення зброї, обмундирування, бойового оснащення коней, удосконалення військової майстерності, які обороняли їх від набігів інших племен і були спрямовані на здійснення походів проти інших племен задля пограбування, захоплення рабів серед інших племен, які ставали робочою челяддю для угорської родової знаті. З другого боку, між сусідніми племенами постійно розвивалася торгівля, відбувався обмін передовим досвідом виробництва, харчування, пошиття одягу, ведення військової справи. Угорські племена запозичували кращі способи господарювання, цивілізацію епохи міді, бронзи, а потім і заліза від сусідніх іранських народностей, скіфських, остготських, хазарських, болгарських племен. Від іраномовних аланів угорці перейняли орне землеробство, великий плуг для глибокої оранки, який тягали потужні воли, забезпечив вищий рівень землеробської культури.

Кочівні племена постійно переміщувалися як з метою пошуку територій для кращого проживання, так і через загрозу їх поневолення чи витіснення більш сильнішими. Поява кожного кочівного етносу для осідлого населення і держави завжди таїла в собі значну небезпеку, породжувала напруження. Усі ці проблеми мали місце під час тривалого проживання угорських племен поруч з русичами та їх переміщення територією Русі на захід, як і інших дрейфуючих племен і народів. Сам кочівний спосіб життя багаточисельних племен, особливо у часи тривалих і постійних мандрів, унеможлилював стабільне забезпечення себе гужовим транспортом, плавними засобами, худобою, продуктами харчування, житлом, одягом, грошима. Доводилося постійно вчиняти збройні набіги на племена, які зустрічалися на їхньому шляху, або навпаки, захищатися від таких нападів від інших. Усе це здебільшого завершувалося обов'язковим пограбуванням, збройними сутичками, кровопролиттям, обкладанням переможених даниною і поборами, взяттям молодих людей, селян в якості заручників. Більшість кочівних та осідлих етносів, які під час таких протистоянь зазнавали нищівних поразок, втрачали можливості для відновлення і зміцнення власного державного утворення та збереження, розчинялися серед сильніших етносів. Угорським племенам цього вдалося уникнути, бо на шляху до своєї Батьківщини через середнє Поволжжя, Прикаспійські, Приазовські та Причорноморські степи вони постійно виявлялися згуртованішими і войовничішими за інших.

На думку більшості угорських вчених, угорці складали велику частку серед інших племен Імперії гуннів та Імперії аварів; а сучасні угорські секеї Трансильванії є нащадками аварів. Входження до складу Імперії гуннів та Імперії аварів, значна частка і воєнна сила угорських військових формувань у складі армії гуннів, а пізніше – аварів, стала вирішальним фактором у виживанні та збереженні цього етносу у Європі. Після занепаду обох імперій вожді угорських племен зуміли у самому кінці IX ст. заволодіти Паннонією і перетворити її на свою Батьківщину.

У візантійських, арабських та західноєвропейських джерелах гунни, авари і угорці, незважаючи на різні етнічні та мовні ознаки, сприймалися як одні і ті ж племена, бо їхній адміністративно-управлінський устрій, спосіб господарського життя, менталітет, військовий порядок, військова організація і спорядження, тактика ведення боїв були надзвичайно подібними між собою.

Віднайдення та освоєння угорцями Батьківщини на Тисянсько-Дунайській рівнині (у Паннонії) відбулося у три етапи. Перша хвиля приходу угорців із Приазовських та Причорноморських степів через південні і середні Карпати на ці землі відбулася у середині V ст. у складі Імперії гуннів на чолі з вождем Аттілою, який правив цією Імперією у 434-453 рр. Друга – угорці у складі Імперії аварів на чолі з її засновником, каганом Баяном повторно захопили і володіли цією провінцією у 562-602 рр.

Обидві спроби були неуспішними, Паннонію довелося залишити, втримати вдалося лише Трансільванію. Третя хвиля масового угорського переселення у Паннонію відбулася у 895-900 рр. на чолі з вождем Алмошем півднем Русі через нижні та верхні Карпати. У цьому результативному переселенні союзу семи угорських племен приймали участь половці й значна частина печенігів. Розбудова Угорської держави тривала упродовж X ст. за часів відомої династії Арпадів.

Слід зазначити, що від епохи віднайдення угорцями Батьківщини, формування Угорського королівства і до середини XIX ст. серед угорської політичної і наукової еліти, яка переймалася пошуком і осмисленням угорської ідентифікації, походженням угорської нації, генезою формування угорських племен, народностей і нації, історією розвитку угорської мови від її зародження до набуття сучасних форм, панували погляди, що угорці є безпосередніми спадкоємцями гуннів та аварів у Європі. Вважалося, що назва угорців *Hungari* сформувалася під впливом етноніма *Hunni* (гунни). Знаменитий угорський діяч XIX ст. Ференц Кьольчеї, автор написаного у 1823 р. Гімну Угорщини, в унісон з повідомленнями середньовічних угорських літописців, вважав гуннів і угорців одним тюркомовним азіатським народом. У другому стопчику Угорського Гімну Ф. Кьольчеї сказано, що Бендегуз привів угорських предків на святі карпатські простори; завдяки йому рід Бендегузів отримав прекрасну вітчизну. Ці слова Гімну однаковою мірою стосуються як сина Бендегуза, короля гуннів Аттіли, так і майбутнього короля Угорщини Арпада – його нащадка, під час якого завершилося закріплення угорських племен на землях віднайденної Батьківщини [1, с. 8-9; 2 о. 384-385].

Після Угорської революції та визвольної війни угорського народу 1848-1849 рр. відбулися значні переоцінки походження угорської нації. Під час ґрунтового науково-лінгвістичного вивчення праугорської спільноти видатні науковці у другій половині XIX ст. довели неточність попередньої позиції про походження угорців від гуннів і визнали чинною концепцію про походження угорського народу від фінно-угорських племен. На основі археологічних

відкриттів, лінгвістичних досліджень старовинних писемних джерел ця гіпотеза у наступні часи отримала цілковите підтвердження. Було доведено, що прадавня угорська мова відноситься до фінно-угорської групи мов, зокрема походить від мови ханти-мансійських племен. Приналежність угорського етносу за мовними ознаками до фінно-угорської групи отримала у наступні десятиліття загальнонаукове визнання.

Водночас дослідникам вдалося з'ясувати, що угорські племена у першій половині I тисячоліття були покорені гуннами; відносини між ними стали настільки тісними, а вплив сильнішої гуннської сторони на угорську, як слабкішу, виявився визначальним у прискореному формуванні союзу угорських племен, що швидко завершилося виникненням єдиної угорської народності із значною питомою вагою менталітету і традицій значніших народностей Імперії гуннів. Окрім того, географічний, історичний і господарський фактори становлення і розвитку народностей у Західному Сибіру та Середньої Азії багато в чому співпадали. Величезна і сильна Імперія гуннів поглинала і підкоряла інші племена й народності, які траплялися на їхньому шляху до Європи. Твердження про те, що історичні, воєнні та інші зв'язки між угорськими та іншими племенами часів Імперії гуннів, які дрейфували на захід спільними південними шляхами, були дуже тісними, а взаємовпливи – закономірними, підтвердилися новими дослідженнями. Угорський археолог А. Вамбері зазначав «масову участь угорців в армії Аттіли». Спадщина гуннів виявилася для угорців значною і доленосною. Така імперія допомагала союзним племенам захищатися від ворогів, захоплювати землі, збирати данину з покорених. У етносів, які уміло цим користувалися, збільшувалися шанси на збереження і розвиток. Все нові й нові археологічні матеріали підтверджували висновки попередніх угорських фахівців, що у V-VI ст. гунни і угорці мали між собою тісні контакти, «угорці також є спадкоємцями гуннів». «Ми, угорці, – наголошують сучасні дослідники Ласло Морач та Борбола Обрушанські, – є нащадками стародавніх скіфів та гуннів. У нашій мові і традиціях ми дуже добре зберегли спадщину цих народів» [3].

Вісім провідних вчених Угорщини другої половини XX ст. (серед них Е. Нідерхаузер, П. Ханак) визнають, що десять оногурських племен та тюрків-болгар – представників Імперії гуннів після її розпаду були підкорені Хазарським каганатом, що «панівна верхівка угорців та дунайських болгар, які вийшли з оногурського племінного об'єднання, вела своє походження також від Аттіли, обидва народи були разом ще тоді, коли отримали собі правителів від королівської родини гуннів». Зіславшись на складність гунно-угорського питання, вони констатували: «правильним може бути припущення про те, що угорські племена якийсь час жили під пануванням гуннів» [1, с. 9].

На думку сучасних угорських фахівців, у стародавній історії Європи існувало три великі імперії, в яких значну роль відігравали угорські племена. Першою була Імперія гуннів у середині I тисячоліття, друга – Імперія аварів у

кінці VI ст. – початку IX ст., третя – Імперія угорців на чолі з династією Арпадів, що правила країною у X – напочатку XIV ст. і виявилася найбільш успішною в історії Угорщини, єдина змогла втримати територію Паннонії під своєю владою. Королі гуннів, аварів справили найбільший вплив на розвиток і зміцнення угорських племен, на формування угорської народності та заснування Угорського королівства у Тисянсько-Дунайському регіоні.

Угорські племена збереглися і виборолі Батьківщину у Паннонії завдяки входженню до складу Імперій гуннів та аварів, серед яких питома вага угорських племен і військових формувань була значною. Вони спільно спромоглися захопили цю провінцію: спочатку у середині V ст. разом з гуннами на чолі з Аттілою, а згодом, у другій половині VI ст., разом з аварами на чолі з її засновником каганом Баяном. Після занепаду обох імперій вожді угорських племен зуміли у самому кінці IX ст. втретє, на цей раз остаточно заволодіти цією провінцією.

У візантійських, арабських та західноєвропейських джерелах гунни, авари і угорці, незважаючи на різні етнічні та мовні ознаки, сприймалися як тотожні племена, бо їхній адміністративно-управлінський устрій, спосіб господарського життя, менталітет, військовий порядок, військова організація і спорядження, тактика ведення боїв були надзвичайно подібними між собою.

З утворенням Угорського королівства у 1001 р. прискорилося визрівання угорської нації. Незважаючи на незначну чисельну перевагу угорських племен та союзних з ними етносів (всього до 500 тис. осіб), над місцевим слов'янським населенням (250 тис. осіб) вони зуміли оволодіти й остаточно утримати Тисянсько-Дунайську низовину і назавжди перетворити її на свою Батьківщину. Лише з кінця XI ст. угорська мова, завдяки тому що угорці склали середню і вищу верству управлінського апарату Угорського королівства, стала домінуючою на всій території централізованої держави.

Перші повідомлення про угорські племена зафіксовані у IX ст. у писемному джерелі Русі «Повісті минулих літ» Нестора літописця, коли вони повільно рухалися через приазовські і причорноморські степи на захід. Про угорців говорилося наступне: пройшли білі угри і зайняли землю Слов'янську (у Паннонії – *М.Д.*); на Дунаї «тепер земля угорська». У записах 882, 898 рр. згадується Угорська гора у Києві. Угри пройшли мимо Києва, через Угорські гори (Карпатські гори – *М.Д.*), почали воювати з волохами і слов'янами, які там проживали (у Паннонії – *М.Д.*). Пізніше угри поселилися разом із слов'янами, успадкували землі і підкорили їх собі. З того часу земля називається Угорською. У записах 902, 934, 943 рр. йшлося про військові походи угрів проти Болгарії, Візантії, Фракії [4, с. 143, 146, 150, 151, 159].

У найдавнішому угорському писемному джерелі, що збереглося під назвою «Діяння угорців», написаному у 1196-1293 рр. невідомим угорським автором, символічна назва якого Янус Панноніус, детально описано прохід угорських племен у кінці IX ст. на чолі з вождем Алмошом через південні землі Русі на

захід у пошуках вільних земель, придатних для їх благополучного проживання [5].

У цьому літописі повідомлялося, що чужинці називали угорців під час перебування на прикаспійських і приазовських землях хунгаруш/хунгарушок, а після їхнього приходу у Паннонію – хунгварами, а вождя угорців Арпада – вождем Хунгварії. Самі ж угорці називали себе мадярами або мадерами.

У «Діянні угорців» знаходимо інформацію, що у 819 р. вождь угорців Магош одружився з донькою Емеш вождя скіфів Онедбелія і в них народився син Алмош. Саме під керівництвом Алмоша угорські племена залишили землю Етелькьоз, і у 884 р. вирушили південними землями Русі на захід. Зазначалося, що Алмош планував захопити Київ, бо русичі перешкоджали їхньому вибору цих земель, які були зайняті руськими чи іншими племенами. Розгадавши його плани, руські князі дуже розхвилювалися, бо знали, що Алмош сильний вождь, походить із королівської династії Аттіли, якій попередники русичів платили данину. Вони зібрали дружину, запросили половців на допомогу. Ті відгукнулися і прийшли з великою кіннотою. Спільно вони вирушили назустріч угорцям. Літописець засвідчив, що Алмош був готовий до війни, звернувся до своїх воїнів з дуже палкою промовою, зокрема: «Згадайте наших попередників, які говорили, щоб ми зброєю, шаблею знайшли собі таку землю, на якій можна жити. Нам не зможуть у цьому завадити ні руські, ні половці, які подібні до наших собак». Алмош зазначив, що ми маємо з ними битися героїчно і сміливо, адже ніхто до цього не зумів протиставитись угорцям. Літописець вказував, що русичі і половці зазнали поразки, їхні вожді заховаляся у Києві. З перемогою Алмош упродовж тижня зібрав з місцевого населення данину, підійшов з військом до Києва і взяв його в облогу. Київський князь та руська знать задобрили Алмоша даниною, щоб він не штурмував Київ і не нищив їхньої держави. За це, на вимогу Алмоша, угорській стороні були передані в якості заручників сини Київського князя, руської знаті та 100 половців, річна данина у вигляді 10 тис. марок, 1 тис. коней з сідлами, 40 верблюдів, багато молодих дівчат як наречених, а також харчі, одяг й інші товари. Після цього Алмош уклав надійний мир з Руссю і вирушив на захід. Важливим при цьому було повідомлення, що вождь і знать Києва просили Алмоша, щоб він не чіпав Галицьку землю, а рухався південними шляхами через гори до Паннонії, яка до цього стала землею короля Аттіли. Наголошувалося, що значно раніше Аттіла привів угорців в Паннонію, вигнав римлян і прибрав землю під свою владу. Лише після його смерті римляни заново повернули собі цю територію [5].

У 10-й частині «Діяння угорців» також зазначено, що сім вождів половців, враховуючи таке милостиве ставлення Алмоша до Русі, звернулися до нього, щоб він погодився стати їхнім вождем і повелителем. Заявили: «І куди ти нас поведеш, усі ми підемо з тобою». Алмош погодився на це. Після обопільної клятви на вірність угорські та половецькі племена вирушили на захід. Багато з

руських також подібним чином приєдналися до Алмоша і пішли з ним. Прибувши до міста Ладомир, угорці також зібрали велику данину, взяли в заручники два сини князя та багато кріпосних селян, 2 тис. марок сріблом і 100 марок золотом, 300 сідел, 25 верблюдів, 1 тисячу волів для транспортування возами отриманої данини та безлічі інших подарунків для Алмоша та його знаті. Після цього угорці дісталися до міста Галич. Тут Алмоша прийняли також дружелюбно, як свого вождя. Вони упродовж одного місяця відпочивали, збирали данину, взяли в заручники сина місцевого князя, отримали 10 арабських та 300 галицьких сідел для коней, 3 тис. марок сріблом, 200 марок золотом, різні види дорогої верхньої одежі для Алмоша і кожного його воїна. Вони також отримали великі обсяги харчів і живності. Після цього угорські племена вирушили на землі Паннонії, яку знають Києва та Галича дуже хвалила, зазначала величезні рівнинні простори, дуже багаті на воду, рибу, пасовиська, дичину. Зазначали, що ці землі розташовані на річках Дунай, Тиса, Ваг, Марош, Кьорьош, Темеш та інших. Алмош прийняв пропозиції знаті Києва і Галича, уклав з ним надійний мир і залишив їх у спокої. Князь Галича виділив 2 тис. лісорубів та 3 тис. селян для прокладання дороги через лісисті гори, які літописець називав Хаваш, до кордону з хунгами у Паннонії. На рівнину угорські племена вийшли у районах Мункача (Мукачево) та Нунгвара (Ужгорода). Звідси почалося стрімке їх розселення на Дунайсько-Тисянських просторах. Син Алмоша Арпад, отримавши владу у спадок, у 903 р. завершив оволодіння цими землями¹.

¹ Описані події в літописі «Діяння угорців» близькі до часу князювання у Києві Олега. Сказання про розгром Алмошем війська неназваного руського князя, про облогу Києва, яку він зняв лише за умови отримання великої данини, як і повідомлення про перебування угорців у містах Ладомир і Галич, які, якщо й існували у кінці IX ст., то під іншими назвами, вимагають поглибленого вивчення. Хоча достовірність цих фактів поки що не підтверджена археологічними та іншими джерелами, проте тривале проживання угорських племен на південних землях Русі, як і їхній перехід до Паннонії через нижні і верхні Карпати у кінці IX ст. мали місце в історії. Враховуючи високий рівень агресивності кочівних племен, зокрема гуннів та угорців, про що яскраво свідчать їхні постійні військові рейди упродовж VIII-X століть по всій Європі, існує висока вірогідність того, що події наколо Києва, Ладомира і Галича могли мати місце, адже відносини між племенами у ту епоху нерідко складалися саме у такий спосіб.

Оцінки московських істориків угрозавців, що літопис «Діяння угорців» – це плід літературної видумки самого автора, є необґрунтованими. І зовсім недоречними виглядають їхні твердження, що хроніку «Діяння угорців» в Угорщині зовсім не читали аж до XVIII ст. Дивись: Краткая история Венгрии. – М., 1991 – с. 35-36.

Повідомлення арабських, візантійських, моравського та інших джерел торкаються життя угорців після їх приходу в Європу. Серед таких: рукопис на кількох сторінках імператора Візантії Костянтина Багрянородного середини X ст. *De administrando imperio* (Про управління державою). – М: ИГАИМК. – Вип 91 – 1934; «Сказания о предложении книг на славянский язык». Письменный источник из Моравии; «Откровения Мефодия Патарокого (VII - VIII вв.)» – Анонімний візантійський автор; Ибн Русте. «Дорогие ценности 903-913 гг.» – Арабський автор.

З часу перебування угорських племен в приазовських та причорноморських степах і віднайдення ними Батьківщини вони стали одвічними сусідами народностей Держави Русь. На відносини обох народів впливали значні відмінності: різне етнічне і мовне походження, господарський спосіб життя, традиції та релігійні уподобання. Генеза українських племен від первісного стану до народності і нації відбувалася практично в межах однієї території, при домінуванні осідлого способу життя та землеробсько-скотарської культури. Становлення угорських племен, визрівання народності відбувалося переважно в кочівних умовах, мисливсько-рибальського та землеробсько-скотарського способу життя. Незмінність територіального проживання і землеробська культура виробили серед праукраїнських племен більш обособлено-індивідуальну форму життя, віддалену від князівської влади. У переважній більшості вони демонстрували мирний спосіб ведення господарства, сповідували язичницькі культові обряди. Окупацію і підкорення інших племен вони переносили, не залишаючи своєї території. У порівнянні з ними угорські племена володіли підвищеною мобільністю, міграційністю і войовничістю. Перебуваючи у залежності від гуннів, хазарів та аварів, мадярські племена гнучко задовільняли їхні потреби у військовій сфері, відзначалися високою маневреністю і войовничістю.

Успішні періоди, як і складні й трагічні сторінки в історії двох народів, не співпадали в часі, мали різні причини і не справляли великого взаємного впливу. Визначальною ознакою формування відносин між угорськими та руськими племенами являлася конкуренція за домінування на землях Русі, у Карпатському регіоні та прилеглих до них територіях, за панування одного з двох етносів на пограниччі їх проживання, зокрема в Закарпатті. Боротьба за право володіти Закарпаттям між Угорщиною та Галицьким князівством точилася упродовж X-XIV ст. і супроводжувалася постійними конфліктами і протистояннями. Відомі діячі Закарпаття XIX ст. М. Лучкай, А.Ф. Коллар, І. Сірмаї, О. Духнович зазначали, що значна частина земель у Паннонії і Карпатському басейні була заселена упродовж VI-IX ст. східними готами, болгарами, аварами, білими хорватами. Останні були етнічно спорідненими з полянами, древлянами, уличами, тіверцями. Білі хорвати входили до складу Київської держави з часу її виникнення у другій половині I тисячоліття та у наступні століття. Білі хорвати прийняли християнство від Кирила і Мефодія у 863 р. за 100 років до хрещення Русі князем Володимиром. Від часу приходу угорців і до монгольської окупації Східної Угорщини західні руські землі входили до складу Київської Русі, їхні племена постійно переважали в Закарпатті.

На основі археологічних досліджень вчені Закарпаття П. Пеняк, М.П. Тиводар, як і росіянин Д.Є. Алімов, доводять, що праруський народ проживав в Карпатах ще у Римські часи, що Карпатський регіон є їхньою древньою батьківщиною. Предки русів проживали в Карпатському басейні уже

на момент вторгнення у Паннонію військ Аттіли в середині V ст., а на час приходу у цей регіон угорських племен і формування Угорського королівства у 1001 р. вони складали основну частину населення і вважаються автохтонним населенням Закарпаття та інших країв Карпатського басейну. Кордони між Угорщиною і Закарпаттям у той час проходили південніше сучасного кордону між Україною та Угорщиною. Від кінця IX ст. і до початку XI ст. Закарпаття не входило до Угорського королівства. Певний період Закарпаття (902-1003 рр.) було складовою Болгарської, а потім – Великоморавської держави. Перша з них під натиском угорців відкотилася на південь, а друга під їхніми ударами загинула. Цей край мав традиційно сильні зв'язки з Галицько-Волинським та Київським князівствами. Білі хорвати Закарпаття прийняли спільну назву русини з 911 р. під впливом їх спільного походу з київським князем Олегом на Царгород у 907 р. А після походів Володимира Великого в Карпати у 981 і 992 рр. та після падіння Великої Хорватії й Великої Моравії термін русин швидко й остаточно закріпився за місцевим населенням Закарпаття, Пряшівщини і Мароморощини, яке почало розвиватися як єдиний давньоруський етнос Київської Русі. Також визнається й те, що міграція руського етносу із Сходу у Карпатський регіон тривала й у наступні століття, але вона не була домінуючою у формуванні українсько-русинської спільноти цього краю [6, с. 20-22; 7, с. 14-16; 8, с. 183-184,186].

Слов'янські етноси Карпатського краю переважали угорців належністю до осідлого господарсько-культурного типу землеробів, але поступалися своїм розпорошеним проживанням, нижчим рівнем організованості та слабкішою волею до державницького рівня самоорганізації. Перехід семи угорських племен до осідлого способу життя, в яких система централізму значно переважала нижчий рівень політичної організованості й структурованості місцевих соціумів, відіграв головну роль у поширенні влади угорських вождів на місцеві племена, їх інкорпорацію у суспільно-економічні відносини Угорської держави, що сприяло їх покоренню та значній асиміляції.

Джерельно підтверджено, що після віднайдення Батьківщини відносини між угорцями та сусідніми племенами, державними утвореннями позначалися обопільними конфліктами, збройним протистоянням, але з усе гіршими результатами для останніх. Військові походи угорців проти Візантії, Болгарії, Греції, моравського, італійських та німецьких князівств не вщухали від середини IX ст. і до кінця X ст. Упродовж X ст. угорці здійснили щонайменше 45 воєнних рейдів у різні частини Європи, зокрема й у сучасну Грецію, Італію, Іспанію. Армія угорців складалася в основному з легкої кавалерії, великих загонів стрільців-лучників. Гнучка тактика ведення боїв забезпечувала їм явні переваги перед пішими військами противника. Закономірно, що у 37 воєнних походах (83%) вони здобули перемогу і лише у 8 (17%) з них зазнали поразки. Загарбницькі походи угорців на Захід і на Південь припинилися лише після їх нищівних поразок у 955-970 рр. від Візантійської та Священної Римської

імперій. Настав час обопільного замирення. Європейські держави згодилися на існування угорців у Паннонії. Після цього угорські вожді припинили європейські рейди і напади на сусідні племена, швидко взяли за облаштування своєї держави і пристосування до основ європейської цивілізації [9]. Агресивні походи угорців, як вважають сучасні авторитетні історики Угорщини, багато в чому схожі з подібними вчинками інших державних утворень Європи. «Угорські військові керівники – так само як і сучасні їм чеські, польські і руські князі – свою військову дружину утримували за рахунок закордонних грошей та здобичі, а свої поля обробляли завезеними з-за кордону рабами й не бажали відмовлятися від цього» [1, с. 13].

Сучасні археологічні дослідження значно збагатили фрагментарні згадки історичних хронік і дали підстави стверджувати, що у стародавні часи воєнні сутички між сусідніми племенами, які довго мешкали поруч, окремі походи руських, угорських, хазарських, печенізьких та інших вождів проти Візантії, Болгарії, Моравії, італійських та німецьких князівств, були властивими для усіх племен і народностей того періоду. Воєнні протистояння між сусідніми князівствами, постійні походи руських, болгарських чи угорських військ з метою пограбування інших країн Центральної і Західної Європи не вщухали упродовж другої половини IX-X ст., наводили страх на народи усього континенту і складали головну ознаку стародавньої історії людства. Саме угорська войовничість, що найбільше фіксувалася у стародавніх хроніках Європи, допомогла їм втриматися у Паннонії і не розчинитися серед інших народностей.

Перебуваючи під забороною радянської цензури, гуманітарні науки позбавлялися можливості об'єктивно висвітлювати історію формування відносин від стародавніх часів і до сучасності між народами, які входили до соціалістичного табору, зокрема заборонялося друкувати матеріали про гегемонію одних народів над іншими, великодержавницьку й асиміляційну політику панівних держав над покореними, про ворожі стосунки, захоплення територій, війни та кровопролитні бої між ними. Зокрема, це торкалося й відносин між руськими та угорцями у часи їхнього сусідства у другій половині IX ст. та у наступні століття. В опублікованих працях домінували матеріали про мирне співіснування цих народностей, про багатосторонні контакти мадярів із східнослов'янськими племенами. Така неспівмірність у викладенні матеріалів вчинялася заради того, щоб підганяти їх до стосунків СРСР та УНР – країн єдиного соціалістичного табору. Деяко односторонньо доводилося, що Угорське королівство мало спокійні східні кордони з Давньоруською державою, свідченням чого були династичні шлюби у XI-XIII ст. [10, с. 14]. Слід наголосити, що такі династичні союзи угорців укладалися й з німецькими, польськими князівськими родинами, які сприяли підвищенню впливу Угорського королівства, полегшували боротьбу за приєднання до свого складу інших територій в разі сприятливої можливості. Так, Угорське королівство з

середини XII ст. вперше тимчасово захопило і поширило свою владу на Закарпаття. Завдяки успішному походу у першій половині XIII ст. проти Галицько-Волинської Русі її південні території також були тимчасово захоплені Угорщиною. Ці обидві русинські землі перебували у складі Угорського королівства до середини XIII ст. Перемога монголо-татарів над Угорщиною у 1241 р. тимчасово витіснила угорців із західних, східних і південних Карпат. Ці землі знову відійшли до складу Галицько-Волинського князівства. Лише у середині XIV ст. Угорщина повторно і надовго відвоювала Закарпаття. Радянська історіографія переконливо довела проживання слов'янських племен, волохів на території Карпатського басейну ще до приходу угорських племен і формування на цих землях їхньої держави. Московські угрознавці правильно наголошують, що зміни державних кордонів у Карпатському регіоні не впливали на пограниччя проживання угорського та русинського етносів; що у XIV-XV ст. угорськомовні комітати Унг, Берег, Уточа, Мароморош на сході і південному сході межували по сусідству з русинами – нащадками закарпатських українців та волохами, сучасними румунами [10, с. 19, 29, 31].

До нині не виявлено фактів щодо спільних воєнних акцій руських та угорських вождів у IX-XIII ст. проти третьої сторони, що дозволяє припустити про неспівпадання їхніх інтересів. Водночас у міжусобній боротьбі серед князів Русі, як і Угорського королівства, що була типовою у стародавньому періоді їх історії аж до нашествия монголо-татарської орди, одні руські вожді зверталися до половців, печенігів, угорців за допомогою, щоб перемогти інших руських суперників і заволодіти князівськими містами Руської держави. Так, у літописі Нестора повідомлялося, що князь Святополк переміг князя Давида і захопив місто Володимир. У відповідь Давид звернувся до половців за допомогою, щоб відвоювати владу у Володимирі. Зі свого боку Святополк звернувся до угорців підтримати його, за що передавав їм у владарювання Володимирське князівство. Угорське військо у складі 100 тис. осіб прийшло на допомогу. Лютий бій між силами Святополка (руські і угорські війська) та Давида (руські і половецькі війська) відбувся біля м. Перемишля і завершився розгромом коаліції на чолі із Святополком. Сказано, що угорці втратили 40 тис. осіб, особливо велика сила їх полягла на річках Вагра та Сан. Після поразки Святополк утік до Польщі у м. Берестє, а війська Давида згодом захопили й м. Луцьк. Незабаром Давид помер, Святополк відновив свою владу у м. Володимир і посадив свого сина Ярослава правити у цьому князівстві [4, с. 253, 254].

На жаль, у низці московських видань помилково стверджувалося, що монголо-татарське нашествя в Угорщині тривало лише один рік, упродовж 1241-1242 рр., а причини раптового залишення монголами Східної Угорщини невідомі [10, с. 31]. Насправді монголо-татарська окупація Східної Угорщини тривала 50 років, до кінця XIII ст. Були зруйновані основні центри

економічного та політичного життя цієї країни. Чисельність населення скоротилася удвічі, з 3 млн. осіб. до 1,5 млн. осіб. Ще більших втрат зазнала Руська держава, зокрема й Галицько-Волинське князівство, що спричинило значне ослаблення і опустошення їх територій у другій половині XIII ст. Тимчасове безвладдя в Угорщині у 1301-1308 рр. після смерті останнього правителя династії Арпадів Андраша III дозволило князю Леву Галицькому повернути до свого складу Закарпатську Русь. Але Угорська держава, завдяки спільній взаємодії на східному напрямі з Речню Посполитою, яка також динамічно прогресувала на фоні занепаду сусідніх князівств, у середині XIV ст. відновила свою владу у Закарпатті.

Найбільш успішними у розвитку Русі та Угорського королівства, у формуванні їх взаємин були домонгольські часи, період XI-XIII ст., особливо, в економічній, торговельній та культурній сферах. У цьому величезну роль відіграли правлячі династії Рюриковичів та Арпадів. Українські купці постачали в Угорщину гужовий транспорт, продукти харчування, одяг і взуття, тяглову силу, а на Русь з Угорщини ввозилися зброя, коштовні металеві вироби й коні. Позитивний вплив справляли постійні зв'язки між священниками Печерської Лаври та Тігонського абатства на Балатоні. Цьому сприяли й династичні посвоячення династій Арпадів та Рюриковичів: дочка Володимира, Предслава, була дружиною короля Володислава. Сини Володислава навчалися у Києві. Один із них, Андраш I, одружився з донькою Ярослава Мудрого Анастасією. Він згодом став королем Угорщини. За часів правління його сина Соломона (1063-1074 рр.) взаємини між обома країнами зміцнювалися. Дочка Володимира Мономаха Євфимія була дружиною короля Угорщини Коломана I, завойовника Хорватії і Далмації, який втручався також у міжусобиці українських князів у Галичині. Їхній син Борис перебував і навчався у Києві, претендував на угорський престол, але поступився Гезі II, який одружився з Єфросинією, дочкою Київського князя Мстислава.

Але після монгольської окупації Русь, для якої це нашествя стало трагічним, зазнала занепаду, а Угорське королівство завдяки меншій руйнації, швидко відновилося і у наступні 250 років, до середини XVI ст., досягло значного розширення своїх володінь на сході і півночі за рахунок ослаблення Київської і Галицько-Волинської Русі. У наступному визначальною рисою відносин між українськими князівствами та Угорським королівством домінувала боротьба за недопущення поширення кожного з них впливу на Закарпаття та західно-українські землі, тим більше заволодіти цими та прилеглими до них східними територіями, що супроводжувалося подіями, насиченими більш роз'єднуючими, ніж об'єднуючими чинниками. Угорське королівство у середині XII ст. вперше тимчасово захопило і поширило спочатку свою владу на Закарпаття, а у першій половині XIII ст. і на південні території Галицько-Волинської Русі, які перебували у складі Угорського королівства до середини XIII ст. Так, угорський король Бела III (1172-1196) захопив у 1188 р. Галич і

проголосив себе королем цього князівства. Згодом угорські королі за допомогою Польщі тимчасово заволоділи й Волинським князівством. Боротьба угорських королів за владарювання у Закарпатті і на Галичині, а галицьких князів – за корону в Угорщині велася з перемінними успіхами до середини XIII ст. Після перемоги над угорцями 1245 р. галицький престол остаточно посів князь Данило. Протистояння між Галицько-Волинським князівством та Угорським королівством припинилося після їх окупації монголо-тюркською ордою у другій половині XIII ст. Угорщина тимчасово була витіснена із західних, східних і південних Карпат. Ці землі знову відійшли до складу Галицько-Волинського князівства. Після смерті короля Польщі Казимира у 1370 р. та з обранням у 1385 р. королевою Польщі Ядвіги, доньки угорського короля Людвіга, Галичина, Холмщина і Кременеччина у 1387 р. відійшли до Речі Посполитої, а Закарпатська Русь повернулася до складу Угорського королівства.

Боротьба обох народів за відновлення державності і подолання розчленування

Завдяки формуванню і розвитку у ранньому середньовіччі X-XIII ст. власних державних утворень – Русі та Угорського королівства в історії українського та угорського народів відбувся їх значний розвиток, започатковані двосторонні відносини були характерними для тієї епохи. Після занепаду Української держави у кінці XIII ст., а Угорського королівства – у середині XVI ст. та їх розчленування українсько-угорські зв'язки упродовж наступних чотирьох століть були опосередкованими, носили епізодичний характер. З поразкою від Османської імперії у 1526 р. Угорщина розпалася на три частини, які потрапили під окупацію османів, а з XVIII ст. усі вони опинилися під владою Габсбурзької монархії. Упродовж XVII – початку XX ст. землі угорського і українського народів входили до складу Габсбурзької, Польської та Російської імперій і обслуговували гегемоністські інтереси пануючих над ними імперій. Роль кожного з цих двох народів у складі цих монархій велика як у розгромі й витісненні Турецької імперії з Центрально-Східної Європи, з Балкан, у звільненні народів усього регіону від османського іга, так і у наступному підкоренні народів Південно-Східної Європи Габсбургами та Романовими.

Історичний розвиток угорців упродовж 400 років, аж до 1918 р., в якому домінувала боротьба за відродження Угорської держави, був насичений подіями, подібними тогочасній долі українців (розчленування територій, загальмованість розвитку, закріпачення). Наслідки майже 200-літнього панування Туреччини в Угорщині обернулися для неї невідновлюваними втратами. Угорці склали меншість серед населення королівства, їхня питома вага знизилася у кінці XVII ст. до 37%. Уповільнився розвиток територій, спустошені південні і східні землі Угорського королівства прискорено освоювалися румунами, сербами, німцями, словаками, євреями, русинами.

Габсбурзький двір прагнув таким чином послабити вплив угорців. Після того як основні землі розчленованого Угорського королівства були об'єднані у Габсбурзькій монархії, процеси консолідації угорства посилилися. Внутрішній устрій Габсбурзької монархії у порівнянні з Османською і царською імперіями був більш цивілізованим, а її міжнаціональна політика значно толерантнішою. Якщо чисельність угорської нації зросла упродовж кінця XVI – кінця XVIII ст. з 5 млн. осіб до 8,2 млн. осіб (на 60%), то на початку XX ст. вона досягла 10 млн. осіб (приріст у 2 рази, тоді як кількість інших народів у ті ж часи збільшилася у 3-5 разів). Питома вага австрійців та угорців у післяосманський період ніколи не перевищувала половини чисельності інших народів монархії. Ці обидві правлячі нації складали у своїх землях – Цислейтанії (36%) та Транслейтанії (48%) – меншість у порівнянні з іншими народами. Австрійці та угорці разом становили меншість (понад 40%) серед населення всієї монархії. На користь Угорщини було й те, що за чисельністю угорська нація на 2 млн. осіб переважала австрійців. Завдяки цьому, а також і тому, що мова, традиції, культура, ментальність угорців відрізнялася від австрійців, асиміляційні впливи Габсбурзького двору на угорців були мінімальними. Збройні сили монархії формувалися за етнічним принципом, панування німецької мови в основних сферах життя Угорщини не було всеохоплюючою.

Внутрішні чинники (абсолютистський режим та феодално-кріпосницький лад) залишалися глухими до прогресивних перетворень у цих обох монархіях. Вирішальний вплив на ліквідацію феодалних відносин у Габсбурзькій монархії справили міжнародні фактори: прогресивні буржуазно-демократичні ідеї Великої Французької революції кінця XVIII ст., буржуазно-демократичні революції 1848-1849 рр. у багатьох країнах Європи, зокрема проголошення у першій половині березня 1848 р. Австрії конституційною монархією. Це сприяло розв'язанню гострих соціальних і національних суперечностей, спричинених відмираючим абсолютизмом у всій Європі, нечуваним піднесенням боротьби народів цієї багатонаціональної імперії за свої соціальні та національні права. Під їх впливом у першій половині 1848 р. в Угорщині перемогла буржуазно-демократична революція, започаткувалися прогресивні реформи. У квітні 1849 р. Угорщина стала незалежною від Габсбургів державою.

Угорська революція (1848-1849 рр.) за розвитком подій і значимістю виявилася помітною серед революцій середини XIX ст. у Європі, бо її завдання – повалення абсолютизму, проведення прогресивних реформ, забезпечення буржуазного розвитку, свободи слова, ліквідацію феодалних пережитків, зокрема, кріпацтва, створення відповідального угорського уряду, щорічне скликання Державних зборів, рівність усіх громадян країни перед законом, виведення з території Угорщини імператорських військ, об'єднання Угорщини з Трансільванією, досягнення Угорщиною незалежності у кордонах колишнього королівства, поступове вирішення національного питання інших

поневолених народів і реформування Угорщини – успішно почали реалізовуватися.

18 березня 1848 р. революційний парламент Угорщини прийняв закон про скасування кріпацтва, панщини, церковного та поміщицького податків за оренду землі, права про невідчуженість дворянської власності та запровадив загальний порядок оподаткування. Цим самим 600 тис. селянських сімей (40% кріпосних) вперше в історії стали господарями своїх наділів. До селянської власності перейшло 1/3 земель країни, що оброблялися. Революція надала землю і забезпечила буржуазні свободи усім жителям Королівства, незалежно від національної, релігійної та мовної приналежності.

Упродовж літа 1848 – червня 1849 рр. угорська армія чисельністю 150 тис. чоловік звільнила країну від цісарських військ. У Будапешті чекали від монарха визнання Угорської незалежності, але імператор Ф. Йосиф вимагав повної капітуляції і підкорення короні. У відповідь Угорщина 14 квітня 1849 р. прийняла Декларацію про скасування влади Габсбургів і проголосила незалежність Угорщини, регентом якої було обрано Л. Кошута.

З метою недопущення виходу Угорщини із складу монархії Ф. Йосиф та цар Росії Микола I скоординували свої дії проти Угорщини. У середині червня 1849 р. 200-тисячна армія Росії зі сходу та 80-тисячне військо Габсбургів із заходу вторглися в Угорщину і упродовж двох місяців повалили її незалежність. Революційні сили Угорщини на чолі з Л. Кошутом чекали на підтримку впливових держав Європи, але жодна з них не стала на її сторону. 13 серпня угорська армія капітулювала перед військами Росії.

Під час спільної розправи окупантів над «бунтівною Угорщиною» Габсбурги стратили 123-150 угорських діячів, серед них – главу уряду Т. Боттяні, 13 генералів; до 2 тис. осіб – кинули до в'язниці. Усі рішення парламенту незалежної Угорщини відмінялися, окрім повноцінного скасування кріпацтва і надання землі селянам через побоювання масового народного гніву. Податки з Угорщини в казну імперії зросли у 5 разів, а питома вага воєнних витрат країни збільшилася в 11 разів. Габсбурги упродовж 1851-1859 рр. відібрали собі половину територій Угорського королівства, залишивши за ним 5 регіонів. Конституцією 1851 р. було відновлено необмежений абсолютизм на всій його території.

Військове вторгнення царської Росії не тільки врятувало абсолютизм, цілісність Габсбурзької монархії, зірвало плани щодо завершення буржуазно-демократичних реформ, але й зміцнило панслов'янську ідеологію у монархії. На жаль, національно-визвольні сили слов'янських народів відіграли реакційну роль в Угорській революції, бо вони прагнули досягти своєї автономії в межах єдиної монархії і виступили на підтримку Габсбургів проти виходу Угорщини із її складу. Через поразку Угорської революції та відновлення влади цісара постраждали усі народи монархії, що її населяли. Російська імперія стала, за Ф. Енгельсом, оплотом європейської реакції, жандармом Європи, однією з

головних агресивних сил, небезпечним джерелом війни в Європі, завжди націленої на досягнення світового панування.

Ключова роль царської Росії у поваленні Угорської революції та у поверненні Угорщини до складу абсолютистської монархії назавжди залишилася національною кривдою для угорців. А те, що у бою проти царської армії на своїй землі загинув капітан Угорської визвольної гвардії, національний поет і співець угорської свободи Шандор Петефі, породило у цієї нації ненависть до Росії. Трагічна подія 1849 р. у майбутньому негативно позначатиметься на відносинах не лише Угорщини з Росією, а й з іншими народами, які входили до царської імперії.

У війні Габсбургів проти Угорської революції більшість лідерів чехів, сербів, румунів, німців, словаків, русинів підтримали цісаря. І. Франко стверджував з цієї нагоди, що руське селянство і міщанство Західної України скрізь вітало літом 1849 р. прихід москалів (армії Паскевича), як рідних братів, як таких, «що хочуть допомогти народам Австро-Угорщини зламати шляхетсько-панське ярмо спочатку в Угорщині, де це ярмо вже занадто розпаношилося, а потім і в Галичині». І. Франко пітримував допомогу царської Росії цісарю Австрії влітку 1849 р. «зламати угорський бунт під проводом Кошута» [11, с. 27]. Водночас українці Буковини зайняли позицію угорської революції. Лук'ян Кобилиця вірив, що угорці на чолі з Л. Кошутом доб'ються власного визволення і допоможуть зробити це й гуцулам Буковини [12, с. 743].

Причиною прихильнішої позиції І. Франка до політики Австрії, ніж до Угорщини було, на його думку, успішніше розв'язання Віднем аграрного та національного питання. В підпольській Галичині кріпосне право поширювалося з 1520 р. на православних, а не на римо-католиків. З переходом же Галичини до складу Габсбурзької монархії після першого поділу Польщі у 1772 р. на її землях кріпацтво було скасоване. А упродовж наступних 15 років панщина та її наслідки в Галичині взагалі були ліквідовані [12, с. 327]. У дуальний період панівні кола Угорщини значно рішучіше проводили політику асиміляції неугорських народів, обезкровлювали їхні національно-визвольні сили, ніж це робила більш ліберальна система управління у Цислейтанії. Наростання націоналістичних тенденцій у політиці Будапешта щодо неугорських народів у кінці XIX ст. – початку XX ст. сприяли формуванню антиугорської позиції І. Франка.

Угорська трагедія 1849 р. породила позитивні наслідки. З відновленням влади Габсбургів серед усіх недержавних народів монархії, за прикладом угорського, нечувано посилилися національно-визвольні ідеї. Революція 1848 р. в Австрії, на думку І. Франка, врятувала русинський народ від зникнення через асиміляцію. Він вважав, що об'єктивні закони розвитку, без втручання русинів, заступилися за них. Русинський народ під впливом революційних подій 1848-1849 рр. у Габсбурзькій монархії пробудився як нація. І. Франко зазначав, що на середину XIX ст. 3 млн. русинів мешкало в

Галичині (Австрія), 500 тис. на Закарпатті (Угорщина) та 13 млн. у Росії. Саме з 1848 р. започаткувалося відродження русинів. Відтоді зусилля панівних режимів Польщі, Угорщини та Росії, які вчиняли найбільші утиски русинів, уже не могли запобігти піднесенню національно-визвольної боротьби української нації на усіх теренах її проживання за незалежність на початку ХХ ст. [12, с. 652, 659-660].

Дуальна епоха в історії угорського та українського народів

Якщо у розв'язанні аграрного питання правлячі кола Габсбурзької монархії започаткували успішні реформи, то у національній політиці не знайшли виходу. Національна проблема виявилася найскладнішою для вирішення і склала найбільшу загрозу для збереження цілісності країни. У привілейованому становищі перебували австрійці та угорці, спільна питома вага яких серед 36 млн. населення монархії досягала 44%. Після них у кращому становищі знаходилися чехи, хорвати, поляки. Кожна із 15 провінцій Австрії була наділена певними автономними правами, більшими, ніж народи, які входили до складу Угорського королівства. Серед них лише хорватам у 1868 р. було надано автономію, усі інші національні меншини монархії – словаки, румуни, українські русини, серби, словенці, поляки, євреї – залишалися перебувати у безправному становищі. Правлячі еліти усіх спрямувань, всі політичні партії Австро-Угорщини не підтримували права на самовизначення народів цієї країни, зокрема й австрійців та угорців. Така позиція у їх діяльності в усі часи домінувала, була безальтернативною. Політичні партії Австро-Угорщини протидіяли роздрібленню монархії та її розпаду. Визнання повної державної незалежності однієї з націй монархії неминуче вело до надання повної свободи вибору іншим народам (чехам, словакам, сербам, хорватам, словенцям, русинам, румунам, полякам, італійцям). Позиція національно-визвольних течій недержавних народів як в Австрії, так і в Угорщині, що спрямовувалася на досягнення державності, кваліфікувалася сепаратизмом і обмежувалася в діяльності. Її активісти піддавалися переслідуванню, репресіям і вигнанню за межі держави.

Загроза розпаду Габсбурзької монархії через багатонаціональний фактор швидко схиляли правлячі кола Австрії до компромісу з Угорщиною. У Відні пам'ятали, що потенціалу угорської нації було достатньо для повалення влади Габсбургів та проголошення 14 квітня 1849 р. незалежної Угорщини. Лише завдяки допомозі царської Росії вдалося повалити незалежність Угорщини і зберегти єдність монархії. Протистояння між Угорщиною та Австрією весь час наростало. Дійшло до того, що угорська правляча еліта прагнула навіть перенести центр імперії із Відня до Будапешта, оскільки Угорщина активніше від Австрії боролася проти недержавних народів монархії, які прагнули до автономії та самостійності. Габсбурги порозумілися з угорцями, щоб врятувати монархію від розпаду. У лютому 1867 р. було запроваджено дуальну форму правління під назвою Австро-Угорщина, з двома окремими урядами і

парламентами. Це був кращий період в історії Угорщини. Упродовж 1867-1914 рр. Угорщина перетворилася з аграрної на аграрно-промислову країну.

Чисельна перевага над австрійцями і угорцями інших народів (близько 56%) Габсбурзької монархії являлася вагомим чинником, що змушував панівні еліти активно і узгоджено діяти щодо ослаблення національно-визвольних рухів, посиленню асиміляційної політики слов'янських народів і румунів, які мешкали у монархії, недопущенню наростання панславізму, зміцнення впливу країн Антанти, особливо Росії, у ЦСЄ та на Балканах.

Прагнення поневолених слов'янських народів до незалежності від Османської, Австро-Угорської імперій постійно перебувала під пильною увагою як Росії, Франції і Великої Британії, так і Центральних держав. А під час прискороного загострення протистояння між цими блоками держав на рубежі XIX-XX ст. національно-визвольний фактор набув стратегічного значення у протистоянні цих двох союзів і став доленосним для кожного з них.

У 1914 р. чисельність населення та територія Австро-Угорської монархії складали відповідно понад 52,75 млн. осіб та 676,5 тис. кв. км. Чисельність населення та територія, які відносилися саме до Австрії (Цислейтанії), становили відповідно 26,71 млн. осіб та 300 тис. кв. км. Австрійці складали до 8,3 млн. осіб (30% населення краю), а їхні етнічні землі – понад 40%. Територія Угорського королівства (Транслейтанії) збільшилася до 327,75 тис. кв. км, що відповідало межах Угорського королівства Святого Іштвана; населення зросло з 15,4 млн. осіб до 21 млн. осіб. Чисельність угорців у межах королівства досягала 10 млн. осіб (48% всього населення), а їхні етнічні землі – 160-170 тис. кв. км (53-55%). За територією і кількістю населення Угорщина переважала Австрію. Проте це не впливало на загальну динаміку населення в країні. Навіть в умовах спільного панування австрійців та угорців, їхні етнічні землі не перевищували 45% території всієї монархії, а їхня чисельність серед населення монархії складала меншість, до 44%. Напередодні війни за національним складом Австрія і Угорщина залишалися строкатими державними утвореннями. Недержавні народи чисельно переважали австрійців та угорців. Дуальна епоха хоч і була кращою в історії цієї монархії, але міжнаціональні протиріччя неминуче вели їх до розпаду.

Важливо зазначити, що у Габсбурзькій монархії на рубежі XIX-XX ст. етнічна площа угорського та українського народів разом складала до 40% її земель та до 27% населення. У складі Габсбурзької монархії знаходилося понад 76 тис. кв. км українських етнічних земель та понад 50 тис. кв. км змішаних територій, на яких в цілому проживало 4,5 млн. українців, які за чисельністю поділяли з поляками 4-5 місця у цій монархії після угорців, австрійців, чехів.

Основна частина української нації та її територій перебували у складі царської Росії. У Російській імперії у кінці XIX ст. – початку XX ст. українське населення стрімко зросло (з 22,4 млн. до 35,2 млн. осіб) і складало понад 22%

населення серед усіх народів Росії, впевнено посідаючи друге місце після русских (44%). Чисто етнічні українські землі становили 729 тис. кв. км, а змішані землі – 203,6 тис. кв. км. На 1913 р. кількість населення в підросійській Україні зросла до 35,2 млн. осіб. Але питома вага українського народу у містах як в Австро-Угорщині, так і в Росії була незначною, меншою 20%. Домінували руські, австрійці, угорці, німці, чехи, поляки, євреї. Переважна частина української нації аж до краху цих імперій тотально мешкала у сільській місцевості і до процесів промислового, торгівельно-економічного розвитку та урбанізації не допускалася. Рівень освіти серед українства був найнижчим серед народів Європи. Українська нація розвивалася в закабалених соціально-економічних та закріпачених культурно-освітніх умовах. У складі імперії Романових українство являлося безцінним джерелом трудового потенціалу, невичерпною базою розвитку харчової і промислової продукції та масового поповнення збройних сил. Його становище було найтяжчим. Внесок українства у забезпечення процвітання правлячої нації Росії був величезним, а віддача від цього для українства рівнялася становищу невільників рабовласницької імперії [13; 14; 15, с. 63; 16, с. 225, 258].

Українські-угорські культурні взаємини у ХІХ – на початку ХХ ст.

Через перебування обох народів у складі різних імперій у зв'язках між ними домінували представники українських та угорських культурних діячів. До помітних подій належать: чотирирічне перебування у 1745-1750 рр. Григорія Сковороди у районах Токаю, де він вивчав життя місцевих русинів, пропагував зміцнення православних традицій у їхньому житті, агітував їх протистояти католицизму; видання у 1837 р. у Буді «Русалки Дністрової» М. Шашкевича. Ідеї українських мислителів ХІХ ст. – Т. Шевченка, І. Франка, П. Грабовського були співзвучні з поглядами угорських революційних демократів Ш. Петефі, П. Вашварі, М. Танчіча, Я. Хорарика. Спільні погляди щодо суспільного розвитку, подолання колоніального стану обох народів революційним шляхом стали сприятливим підґрунтям для поширення українських визвольних ідей в Угорщині, а угорських – в Україні. Найбільш близькою за ідеями виявилася творчість Т. Шевченка та Ш. Петефі – геніїв українського та угорського народів. Паралелі у їхній радикальній поезії є вражаючими, хоча вони один про одного нічого не знали. Пошук шляхів подолання безправного національного і соціального становища обох народів породив у їх творчості однакові революційні мотиви. Твори українських революційних демократів побачили світ в Угорщині у кінці ХІХ – початку ХХ ст. завдяки перекладам А. Земпліні, Є. Варги, Ю. Жатковича, І. Мольнара, Г. Стрипського, М. Матея та інших. Серед них твори Т. Шевченка «Заповіт», «Молитва», «Неофіти» та поема «Кавказ», «Наймичка», «Чого ти ходиш на могилу»; І. Франка – «До світла», «Гриць і панич», «Каменярь», «Добрий заробіток», «На дні», «Олівець», «Маленький Мирон», «Грицева шкільна наука», філософської поеми «Моїсей».

Завдяки перекладам П. Грабовського в Україні було видано понад 30 творів Ш. Петефі, серед них «Угорський дворянин», «Свобода, любов», «Странник». П. Грабовського полонило у творчості Ш. Петефі «живе джерело свободолюбства», заклики до революційної зміни суспільного устрою. Великою справою стало видання П. Грабовським українською мовою досліджень з ідейної спадщини активних діячів Угорської Революції 1848-1849 рр. – Я. Араня та М. Вьорьошмарті. Громадських діячів України та Угорщини об'єднувало усвідомлення не тільки необхідності рішучої боротьби за ліквідацію безправного соціального і національного становища обох народів, а й тверде переконання, що подолання суспільних нерівностей і несправедливостей мають здійснюватися революційними методами. Уявлення українських та угорських духовних лідерів про майбутнє обох народів було однаковим. Вони відстоювали ідеї національної рівності, соціальної справедливості. Основну причину усіх проблем вони бачили у капіталістичному устрої, що переростав у стадію імперіалізму. З ідеалістичних позицій вони сприймали ідеали соціалізму як альтернативу існуючій імперіалістичній великодержавницькій стадії розвитку імперій.

І. Франко мав широкі особисті контакти з представниками угорської прогресивної думки, зокрема з А. Геррманном, О. Ашботою, він залучався до формування програми навчання немадьярського населення Угорщини, демонструючи свою виважену позицію. Важливим виявився його внесок у поширення в Угорщині інформації про духовний розвиток українства. Його стаття про українську літературу була опублікована в якості окремого розділу в капітальній праці «Універсальна історія всесвітньої літератури», виданій Угорською академією наук у 1911 р. Проаналізована у ній творчість Т. Шевченка, Л. Українки, М. Коцюбинського отримала схвальні відгуки відомих угорських літературознавців.

Значний внесок у розвиток двосторонніх зв'язків у духовній сфері зробили закарпатські діячі (М. Лучкай, Ю. Жаткович, О. Годинка, Г. Стрипський), які опублікували видатні праці з історії, мови та культури українських русинів. Вони також перекладали угорською мовою деякі твори українських письменників. Помітною постаттю у житті Закарпаття була діяльність філософа В. Гаджегі, який відстоював і поширював ідеї німецької класичної філософії. Один лише Ю. Жаткович у кінці XIX ст. переклав угорською мовою твори М. Вовчка, Ю. Федьковича, О. Стороженка, М. Коцюбинського, І. Франка, О. Маковея, А. Чехова, І. Тургенєва, О. Купріна. Він автор першого в Угорщині «Короткого нариса історії української літератури» (1900 р.), у кінці XIX ст. видав кілька відомих праць з історії русинів. Перед Першою світовою війною з'явилися українські переклади творів видатних угорських поетів та письменників (Ш. Петефі, Я. Араня, К. Міксата, М. Йокая та ін.). У різні періоди в Угорщині перебувала незначна кількість українських політичних та культурних діячів через мовний бар'єр та несприятливі умови для

українофільської діяльності. Ігнорування інтересами слов'янських етносів завжди було властивою рисою для значної частини угорської еліти, оскільки це загрожувало її територіальній цілісності.

Невдала позиція угорської еліти під час Угорської революції 1848-1849 рр. та після її придушення у національному питанні стала поштовхом для національно-політичного і культурного руху в Закарпатті, яке отримало назву «русинського відродження», що стало однією з форм боротьби за національну незалежність. Угорські культурні, релігійні і господарські впливи набули форм тиску на українське населення Закарпаття, посилювалася його асиміляція під виглядом формування єдиної політичної нації в Угорщині. У відповідь лідери русинства заперечували визначення нації як політичної єдності народів у складі Угорщини, віддавали перевагу посиленню співробітництва з Габсбургами як умови у перспективі досягти національного рівноправ'я. А коли й цього не вдалося досягти з Віднем будителі русинства посилили пропаганду ідеї возз'єднання з українським та руським народами. Їх дії сприяли формуванню національної самосвідомості українців не тільки Закарпаття, а й усіх інших українських західних теренів.

Серед представників суспільно-політичних течій Угорщини та України, які сповідували еволюційний реформаторський шлях розвитку, такого рівня взаємної солідарності не простежувалося, оскільки серед його послідовників цілковито переважали власні державницькі, національно-визвольні інтереси. Ці ідеї домінували у діяльності угорських та українських мислителів; їхні позиції щодо шляхів вирішення національного питання не співпадали. Це впливало з того, що угорці та українці перебували під владою Габсбургів та Романових у різних становищах. З одного боку, Угорщина сама перебувала під національним гнітом Габсбургів, а з другого боку, вона являлася фактором пригнічення словаків, хорватів, українців, румунів, сербів, які перебували в якості національних меншин королівства. Угорська мова була єдиною офіційною мовою у межах Угорщини, що посилювало міжнаціональні суперечності між угорцями та іншими націями. Прагнення Угорщини до незалежності від Габсбургів було прогресивним явищем. Але її панівна еліта ігнорувала національні інтереси інших народів королівства.

Ця ситуація позначилася на відносинах угорців та інших народів королівства. Недовір'я між угорцями та неугорцями наростало. Правлячі кола Угорщини вдалися до підтримки ідеології пангерманізму, посиливши панхунгаризм, а лідери слов'янських народів стали на позиції панславізму. Ситуація склалася при тих історичних умовах таким чином, що у взаєминах сторін задомінували суб'єктивні фактори. Лідери Угорщини поширювали концепцію «політичної нації» як основу політичного єднання усіх народів навколо угорської ідеї державотворення. Вона сприяла прилученню кожного жителя країни, незалежно від мови, національних ознак, до угорської нації. Цю позицію поділяли не тільки угорські правлячі кола, а й окремі представники

прогресивної угорської думки (наприклад, М. Танчіч), які вважали, що якщо усі національності набудуть рівних демократичних свобод, то мова, духовна культура, етнічні особливості не стануть мати для них ніякого значення. Ця концепція не була прийнята національними меншинами Угорщини, бо вони вбачали у ній заперечення їх власного національного існування. Політика національного пригнічення, шовіністична агітація серед інших народів не сприяла порозумінню між ними, зокрема й з українством. На захист пригнічених народів угорські демократи піднімали свій голос. Ш. Петефі, П. Вашварі, Я. Хорарик, виходячи з розуміння взаємзв'язку національного і класового, відстоювали ідею дружби народів на основі рівних соціальних та національних прав. Представники буржуазної і демократичної думки – Я. Ердеї, І. Сечені, Й. Етвеш, М. Йокаї – в цілому підтримували розвиток міжнаціональних відносин, були противниками національного пригнічення, прагнули до розширення культурних зв'язків між народами. Зі свого боку І. Франко доклав великих зусиль для поглиблення українсько-угорських відносин. З цією метою він переклав українською мовою кілька творів видатних угорських авторів: М. Йокаї, К. Міксата, вивчав угорську народну творчість. Він прагнув до взаєморозуміння між обома народами. Зіштовхнувшись з шовінізмом угорських пануючих класів, зокрема прагненням мадяризувати українців Закарпаття, він виступив проти такої політики, надіславши разом з іншими західноукраїнськими прогресивними діячами на адресу Габсбургів «Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття». У цьому меморандумі наголошувалося, що панівні класи Угорщини причетні до асиміляції та пригнічення русинів цього краю. Окрім цього наголошувалося, що угорський народ є носієм інтернаціональних рівноправних відносин, а його прогресивні діячі виступають за дружні зв'язки між народами на основі рівності та взаєморозуміння. Багато діячів різних народів стояли на марксистських позиціях, що у кожній капіталістичній країні існує два класи, дві культури, і відповідно – двояке ставлення до національного питання. Ідеалістичні підходи, віра у соціалістичний рай домінували у житті багатьох мислителів того періоду. Лише практичні наслідки соціалістичної дійсності та її міжнародної системи другої половини ХХ ст. продемонстрували, що цілковите соціальне і національне визволення народів має вирішуватися на інших засадах людської цивілізації.

У відповідь, лідери недержавних народів почали все більшою мірою підтримувати реакційні режими Австрії та Росії, а на початку ХХ ст. – антигабсбурзьку і антиугорську політику країн Антанти. Дійшло до того, що вони сприяли поразці Австро-Угорщини у війні та її розчленуванню. На їх переконання, лише з поразкою у війні та розвалом таких імперій могло радикально змінитися становище підневільних націй.

Відродження державності обох народів після Першої світової війни

Незважаючи на різні умови і наслідки перебування українців та угорців у складі Російської і Габсбурзької імперій, неспівставимі переваги становища угорців над українцями, все ж ці два народи завдяки невичерпності потенціалу кожного з них на своїх етнічних землях упродовж XVIII-XIX ст. не тільки збереглися, але й зростали чисельно, брали активну участь у житті обох імперій, зробили великий внесок у ліквідацію османського панування у ПСЄ і на Балканах, вибороли незалежність на уламках імперій Романових і Габсбургів на початку XX ст.

Національне питання Австро-Угорщини та царській Росії залишалося найгострішим. Цілковито пануючий абсолютизм у цих монархіях не допускав розвитку недержавних народів монархій у конструктивному з погляду їх інтересів руслі, але не спромігся протистояти наростанню впливу країн Антанти у ПСЄ. Шанси на формування ними самостійних держав найбільше залежали від планів переможців світової війни, що насувалася.

Після того як монархії Габсбургів та Романових зіштовхнулися між собою у Першій світовій війні за переділ сфер впливу у Європі українці та угорці, як і всі інші підневільні народи, під час війни швидко революціонувалися і все більше гуртувалися навколо національних і державницьких інтересів. Участь обох монархій у війні прискорила їхнє падіння.

Обидва народи спромоглися на уламках Російської і Габсбурзької імперій відновити свою державність. На українських землях царської імперії, починаючи з березня 1917 р., успішно формувалася Українська Народна Республіка (УНР). Видатною подією були Брест-Литовські мирні договори Центральних держав (Німеччини, Австро-Угорщини, Османської монархії та Болгарії) з УНР 9 лютого 1918 р. та з Росією 3 березня 1918 р. Завдяки яким припинялася імперіалістична війна на Сході Європи, УНР визнавалася самостійною і отримала захист від Центральних держав. Більшовицька Росія примусово визнала незалежність УНР.

З розпадом Габсбурзької монархії на західних українських теренах 1 листопада 1918 р. була проголошена Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) у складі Східної Галичини, Закарпаття та Північної Буковини, яка за чисельними і територіальними показниками належала до середніх держав Європи. Започатковані з березня 1917 р. на українських етнічних територіях державотворні процеси завершилися 22 січня 1919 р. їх об'єднанням, формуванням соборної Української держави, яка стала однією з найбільших на континенті. Проголошення незалежними УНР, ЗУНР та Угорської Народної Республіки стало видатною сторінкою у взаєминах Угорщини та України. Ці три країни вступили у тісний контакт між собою проти імперіалістичної війни, за мир без анексій і контрибуцій, за право націй на самовизначення, формування державності у справедливих кордонах. Але українська та угорська держави були піддані агресії з боку більшовицької Росії, Польщі,

Чехословаччини, Румунії та Сербії при підтримці Антанти у 1919 р., через що вони не змогли відстояти державність та етнічні кордони.

Імперіалістичний і загарбницький характер політики великих і сусідніх держав щодо угорського та українського народів найбільшою мірою проявився у відповідних Версальських мирних договорах 1919-1923 рр., які прирекли ці народи до чи не найбільшого розчленування і пограбування. Восени 1918 р. Австро-Угорщина розпалася на 7 нових незалежних держав. Вихід із складу монархії інших народів, після її закономірного розпаду, і формування незалежних держав було справедливим актом. Але етнічні межі розселення австрійської та угорської націй були проігноровані Сен-Жерменським з Австрією та Тріанонським з Угорщиною договорами, тому ці договори стали для них грабіжницькими. Кордони Австрії і Угорщини із сусідніми країнами були проведені не справедливо, значною мірою шляхом передачі до 30 тис. кв. км (30%) етнічних земель Австрії та понад 70 тис. кв. км (45%) Угорщини на користь сусідніх з ними нових держав – Чехословаччини, Польщі, Румунії, Італії, Королівства сербів, хорватів і словенців (Югославії). Питома вага анексованих, від'єднаних етнічних територій Австрії та Угорщини на користь інших країн була високою, що дає право визнати їх і несправедливими. На землях, що відійшли від Угорщини до сусідніх держав, залишилося проживати 3,3 млн. осіб угорського етносу, або 1/3 загальної його чисельності. Угорська держава відродилася і збереглася, але 45% її етнічних територій та 1/3 угорського етносу відійшли до сусідніх держав – Румунії, Чехословаччини, Югославії. Із втрачених територій колишнього Угорського королівства (майже 283 тис. кв. км), що відійшли до сусідніх держав (190 тис. кв. км), понад 40% складали угорські етнічні землі, серед найбільших з них – Парціум, Північна Трансильванія, Східний і Західний Банат, Південна Словаччина (Фельвідик), Північна Воєводина (Дельвідик). Як би Антанта керувалася етнічними межами розселення народів королівства, зокрема й угорського, то нові кордони Угорщини мали б сформуватися у межах 160-170 тис. кв. км, що більше відповідало етнічним принципам. Окремі угорські фахівці (Ж. Баткі, К. Когутович) вважають, що оптимальна етнічна площа нової Угорщини складала 200 тис. кв. км. Такі значні етнічні і територіальні втрати Угорщини є одними з найбільших серед усіх народів Європи.

Гіршою склалася доля тільки українського і білоруського народів, які взагалі втратили свою державність, а їхні території розчленовувалися між сусідніми державами. Йдеться про четвертування етнічних територій України між РСФРР, Польщею, Румунією, Чехословаччиною та про поділ Білорусі між РСФРР і Польщею. Українська держава проіснувала лише упродовж 1919-1921 рр. Після її повалення її етнічні землі були поділені між сусідніми державами. Східна і Центральна Україна увійшла до складу Росії, Західна

Україна і Волинь – до Польщі, Підкарпатська Русь (Закарпаття) – до Чехословаччини, Буковина та Ізмаїльщина опинилися у складі Румунії.

Український народ спіткала більша трагедія навіть у порівнянні з угорською катастрофою (державність угорців збереглася лише на 1/3 її колишньої території, що склала 93 тис. кв. км). З падінням Української держави у 1919-1921 рр. та розчленуванням Угорщини у 1920 р. українсько-угорські стосунки занепали, обмежилися культурно-освітніми зв'язками.

Гіркий досвід взаємин у міжвоєнний період

Консервативний режим М. Хорті у міжвоєнний період проводив чітку антирадянську та ативерсальську політику, добивався ревізії Тріанонського мирного договору, йшов на повне зближення з Польщею, Німеччиною та Італією, не підтримував жодних визвольних змагань сусідніх народів, зокрема й українського. Лише групки мадяризованих та проугорськи налаштованих представників закарпатської інтелігенції, які залишилися в Угорщині, прислужували хортизму, діяли проти Чехословаччини і підтримували повернення Закарпаття до Угорщини. Серед угорського керівництва у 30-40-х рр. XX ст. велике невдоволення викликало різке піднесення національно-визвольних змагань серед українців країн Європи, які перебували в еміграції, особливо у Німеччині, та на західних теренах України. Угорська політична еліта вважала, що світові гравці не дозволять розчленованим землям України між Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною об'єднатися і створити єдину українську державу. На думку керівництва Угорщини, це не було вигідно жодній державі Європи. На їх переконання, Карпатський регіон та Галичина мали перебувати лише в руках Угорщини і Польщі, бо ці дві країни були вічними і єдиними захисниками європейської цивілізації, християнства від варварів на Сході – Туреччини і Росії у середньовічні часи, а більшовицької Росії – у XX ст.

Водночас СРСР негативно ставився до проблем Угорщини, яку жорстоко покарали країни Антанти, зокрема й за встановлення Угорської радянської республіки у 1919 р. та її активну союзницьку політику з радянськими Росією і Україною проти Франції й Британії, а також сусідніх з нею нових країн. Нав'язаний Угорщині у Версалі Тріанонський мирний договір 1920 р. був надзвичайно несправедливим щодо цієї країни. Радянський Союз, в цілому засуджуючи несправедливість визначених кордонів Версальською системою у Європі, шукав шляхів для їх перегляду у тій частині, яка торкалася його державницьких інтересів. Стосовно прагнень Угорщини переглянути кордони на більш справедливій, етнічній основі, то Москва поставилася до цього нейтрально, а після нападу Німеччини на СРСР радянське керівництво проігнорувало навіть справедливими інтересами Угорщини. Це було вирішальною причиною тотальної війни Угорщини проти СРСР.

Друга світова війна залишила особливо тяжку спадщину в історії відносин між нашими народами. Перегляд Тріанонського мирного договору у 1938-

1941 рр. на користь Угорщини торкнувся й Закарпаття. Упродовж березня-квітня 1939 р. Угорщина повалила проголошену 15 березня 1939 р. незалежну державу Карпатська Україна й окупувала її територію. До кінця 1944 р. у краї войовничими методами викорінювалися українські національно-визвольні сили, панувала угроруська ідеологія. Територія краю перетворилася на прифронтову зону, на яку поширювалися закони воєнного часу і відповідні вироки військового трибуналу.

Упродовж німецько-радянської війни понад 900 тисячний угорський військовий контингент перебував чи проходив через територію сучасної України, забезпечуючи виконання союзницьких обов'язків, що складало понад 40% загального чисельного складу угорської армії у роки війни. Участь Угорщини у війні проти СРСР в основному здійснювалася на етнічних землях української нації: окупаційні війська в Закарпатті постійно складали 150-180 тис. осіб; угорська Карпатська група (45 тис. осіб) упродовж липня-грудня 1941 р. брала участь у бойових діях проти СРСР на території Правобережної України; від 6 до 10 піхотних дивізій чисельністю 84-100 тис. осіб упродовж жовтня 1941 р. – першої половини 1944 р. несли окупаційну службу у північних областях України, південній Білорусі; друга угорська армія (250 тис. осіб та 50-70 тис. робочих батальйонів), що з травня 1942 р. прослідувала через Україну і зайняла у вересні 1942 р. 200 км оборону південніше м. Воронеж на р. Дон, а після її розгрому у лютому 1943 р. рештки цієї армії (майже 50 тис. осіб) були переведені на Житомирщину для перекомплектування і використання їх як додаткової окупаційної сили для оборони підступів до Карпатських гір. Перша угорська армія (320 тис. осіб) зайняла територію передгір'я Карпат в межах Львівської (частково), Івано-Франківської та Закарпатської областей, яка успішно обороняла цю ділянку фронту упродовж квітня-жовтня 1944 р.

Під час війни на території України реалізовувалася головна мета країн «Осі»: якомога ефективніше використовувати економічний потенціал України для потреб фронту, своїх країн та місцевого населення; тримати в покорі цивільне населення лояльним ставленням, забезпечувати умови і підтримувати виробництво, торгівлю, культурно-освітні процеси, не допускати проти населення безпідставних каральних акцій, вступати з ним у контакти щодо спірних питань лише через місцеві органи влади, сформовані німецьким командуванням. На будь-які диверсійні, збройні акції проти окупаційної влади слідували жорстокі покарання, знищення їх активістів, приспівників та місць їхнього переховування. Мали місце сотні випадків, коли у масовому порядку розстрілювалися тисячі не винних цивільних людей і спалювалися населені пункти, незважаючи на те, що переважна більшість з них були заручниками обставин. Угорські окупаційні війська мали пряму причетність до таких каральних акцій, і вина їхніх командирів була беззаперечною. Значна частина з

них за злочини проти цивільного населення була покарана смертними вироками після війни.

Наслідки окупаційної політики Угорщини у роки Другої світової війни в центральній і західній Україні, як і на Закарпатті, залишили у пам'яті українців про той період дуже негативне враження. Угорська військова присутність в Україні була перенасичена жорстокими елементами. Угорські окупанти поряд з німцями та поліцейськими групами мали безпосередню причетність до невинуватених злочинів проти цивільного населення. Ця трагічна сторінка часів війни була тяжкою спадщиною, що негативно вплинула на формування відносин між українцями та угорцями у майбутньому.

Українську та угорську націю у боротьбі за незалежність у XX ст. спіткали тяжкі трагедії та невідновлювальні збитки у боротьбі за відродження своєї державності у справедливіших кордонах. Обидва народи випробували на собі найтяжчу форму тоталітаризму в історії людства. Членство України в СРСР обійшлося для неї особливо великими жертвами: три голодомори, тривалі громадянські війни, багатомільйонні втрати у німецько-радянській війні, постійні масові депортації цивільного населення за межі республіки і заселення її території чужеродними етносами імперії, тотальна русифікація, руйнація суспільних і національних основ українства. Але викорінюючи підґрунтя української національно-визвольної боротьби, Радянський Союз за збігом сприятливих міжнародних відносин зробив найголовнішу справу на користь українців – об'єднав максимальні українські етнічні землі в одній політико-правовій системі і духовному просторі. Західна Україна, Закарпаття, Північна Буковина та Південна Бессарабія упродовж 1945 р. возз'єдналися з іншими українськими землями з УРСР у складі СРСР. До того часу цього не спромоглася зробити жодна інша держава світу. Усі сторони та правонаступники договорів про перехід цих земель до УРСР не ставили і не ставлять під сумнів їх чинність. Ці правові і територіальні зміни у Європі на користь України були закріплені у Паризькому мирному договорі 10 лютого 1947 р. Українська нація після розпаду СРСР добила незалежності в оптимальних для себе кордонах.

Цього не можна сказати про Угорщину, яка ось уже століття, починаючи з 1920 р., переживає синдром Тріанону, що призвів до значного її розчленування. Це стало наслідком того, що наші народи в обох світових війнах опинилися у складі різних центрів світової політики: Україна у складі СРСР у таборі Антанти, яка перемогла в обох війнах, а Угорщина – у союзі Центральних держав, що програли їх. Несправедливі кордони Угорщини 1920 р. були поновлені переможцями Другої світової війни Паризькими договорами від 10 лютого 1947 р. Ці кордони стали чинними і їх ніхто не ставить під сумнів, зокрема й Угорщина.

Взаємини у соціалістичний період

Післявоєнні відносини між СРСР та Угорщини формувалися на основі соціалістичних принципів та економічної інтеграції. Відповідно до умов радянсько-угорських договорів 1945 р. і 1948 р. економічне життя Угорщини тісно пов'язувалося з економікою і ринками СРСР, а вступ Угорщини до Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) та Варшавського договору у 1949 р. остаточно закріпили за нею значні торговельно-економічні переваги. Упродовж 60-80-х рр. XX ст. соціалістична інтеграція та виробнича кооперація країн РЕВ забезпечила значний розвиток усіх країн соціалістичної системи, серед них і Угорщини. Доля УРСР у радянському експорті до УНР вугілля, коксу, залізної руди складала майже 100%, електроенергії – 81%, залізної руди і лісоматеріалів – 80%, прокату чорних металів – 58%. Значною була також частка УРСР в експорті до цієї країни сільськогосподарських машин та промислового обладнання. Електроенергія поставлялася до УНР через систему «Мир» (підстанція в Мукачеві), нафта – нафтопроводом «Дружба» (угорська лінія була відкрита у 1962 р.), природний газ – газопроводом «Дружба». Понад 2/3 продукції харчової та 25% промислової продукції Угорщини реалізовувалася на ринках СРСР. УРСР одержувала у масовому порядку автобуси «Ікарус», обладнання зв'язку, лікарські засоби, текстиль, взуття, племінну худобу і продукцію харчової промисловості. У забезпеченні торговельних операцій між СРСР та УНР головну роль відігравали добре розвинені залізнодорожний, трубопровідний, електричний та водний (Дунайське морське пароплавство) види транспорту.

Радянсько-угорські відносини були запламовані подіями 1956 р. Запроваджена з 1953 р. диктатура М. Ракоші за рівнем деспотії перевершила усі політичні устрої в історії Угорщини. В країні запанувала поліцейська система. Прогресивні сили цієї країни вдалися до мирного демонтажу запровадженої в Угорщині сталінської моделі соціалізму, що себе дискредитувала. Еволюційний процес удосконалення соціалістичної системи набув успішного розвитку завдяки таким видатним постатям як Імре Надь, Янош Кадар та сотням інших діячам у 1954-1956 рр. Були усі підстави вірити в успіхи реформації та мирного врегулювання тяжкої політичної кризи, в яку потрапила країна і суспільство.

Але підступний розстріл мирного масового мітингу вранці 25 жовтня у Будапешті на площі Л. Кошута перед Парламентом невідомою групою у цивільному (радянських та угорських чекістів) в момент, коли її учасники співали національний гімн, в результаті чого було вбито від 61 до 100 осіб, а поранено понад 300 осіб, сколихнув усю країну, спалахнув нечуваний масовий і войовничий протест. Різку радикалізацію угорського суспільства підсилили злочинні вчинки органів держбезпеки СРСР та УНР у місцях масових зібрань всією країною. Упродовж 25-29 жовтня вони 61 раз відкривали вогонь по мирних демонстрантах, кількість вбитих і поранених коливається від 800 до

1 тис. осіб. Керував такими спецопераціями безпосередньо голова КДБ СРСР І. Серов, який упродовж 24 жовтня – 30 листопада перебував в Угорщині і здійснював такі акції, укриваючись на військових об'єктах окупаційних військ СРСР на території цієї країни.

Революція та національно-визвольна війна Угорщини упродовж 23-28 жовтня 1956 р. завершилася переможно, було демонтовано сталінську модель державного устрою і відновлено народно-демократичну республіку 1945-1947 рр. У Революції перемогли здорові сили угорської нації, які рішуче змели сталінську диктатуру влади, вдалися до формування правового демократичного устрою на багатопартійній основі, повного суверенітету і нейтралітету Угорщини, виведення радянських військ з країни, покарання злочинців попереднього режиму. Очільники Революції, члени уряду на чолі з Імре Надєм, борючись за усунення попередніх помилок, вдалися до реформаційних перетворень і обрали відмінну і кращу від СРСР модель національного і суверенного розвитку. Але ці прогресивні реформи в Угорщині 1956 р. були такими ж неприйнятними для радянської, як і рішення Революції 1849 р. – для царської імперії.

Москва погоджувалася лише на зміни, які не торкалися основ комуністичного режиму: однопартійна система, партійний замість демократичного централізм виконавчої влади, проведення політичних і економічних реформ на основі загальнодержавної форми власності, залишення перебування Угорщини у сфері повного політичного, економічного і військового контролю з боку СРСР. Переможна Угорська революція 1956 р. зазнала, як і у 1849 р., збройної поразки від східної деспотії через нейтральну позицію світових країн західної демократії.

Упродовж 4-11 листопада в Угорщині розгорілися справжні бої між повстанцями та радянськими військами, що тривали до середини листопада. Дані про втрати обох сторін дуже різні, корелюють від 700 до 3,5 тисяч убитих серед радянських військових та від 2 до 10 тисяч серед угорців. Найбільші цифри втрат наводяться у західних публікаціях: радянські втрати склали від 3,5 до 7 тисяч; угорців загинуло від 20 до 50 тис. осіб. За іншими даними радянські втрати склали 2,5 тис. осіб, а угорців – до 10 тис. осіб. Значно менші втрати подаються у публікаціях колишнього СРСР, сучасних РФ та Угорщини: втрати радянських військових склали близько 700 осіб, а угорців – понад 2 тис. осіб. Ми вважаємо, що дані західних публікацій більше відповідають дійсності.

Після поразки Революції до 200 тис. угорців, переважно молодь, залишили країну. Серед емігрантів лише 5% брало активну участь у бойових діях періоду Революції, тоді як до 60% виїхали з країни через небажання жити при такому режимові і шукали кращої долі за кордоном. З оголошенням влітку 1957 р. амністії лише 11 тисяч біженців повернулося на батьківщину.

З радянською окупацією в країні відновлювався однопартійний комуністичний режим, покарання торкнулися не винуватців, які породили

трагедію, а лише тих, хто очолював переможну Революцію та здійснював відповідну реформацію. Після тривалого ув'язнення спецорганами СРСР та УНР над членами уряду Імре Надя та найближчими його соратниками відбувся закритий судовий процес, вирок якого було таємно винесено і виконано 16 червня 1958 року. За політичні рішення, активну діяльність та позицію були страчені через повішення Імре Надь, Міклош Гімеш, Пал Малітер, Йожеф Сіладі. Геза Лошонці помер перед стратою. Подібні покарання лідерів національно-визвольної боротьби, як і політичних опонентів, застосовувалися в історії Угорщини в умовах її окупації іноземними державами та нав'язаних їй ззовні режимами (Габсбургами та російсько-радянською імперією). Смертні вироки продовжувалися аж до 1960 р., були покарані майже 300 інших осіб, причетних до активної участі у Революції та звинувачених у кримінальних акціях. Кілька тисяч осіб отримали різні строки ув'язнення. Для більшості застосовувалася амністія. Звичайно, вина за такі розправи лежить насамперед на радянській стороні, але й пасивна позиція щодо таких вироків країн прославленої демократії не може бути виправданою.

Революції 1848-1849, 1956 рр. в Угорщині здобували перемогу, випереджали свій час, але зазнали збройної поразки через зовнішню агресію східної деспотії та бездіяльність західних країн. Ні одна країна світу в обох випадках не підтримала справедливої боротьби прогресивних сил Угорщини.

Після повалення завоювань Революції 1956 р. в Угорщині двосторонні радянсько-угорські відносини формувалися і розвивалися виключно в офіційній площині, під контролем центральних керівних партійних та спеціальних органів. Стосунки між громадськими організаціями, у культурно-освітній та науковій сфері упродовж наступних десятиліть, допоки при владі в СРСР знаходився Ю. Андропов, радянський посол в УНР напередодні та у період Революції 1956 р., здійснювалися виключно на запрограмованій основі, творча сторона відносин не передбачалася. Будь-які публікації про Угорщину на просторі СРСР ретельно перевірялися цензурою, щоб жодної правдивої інформації не проникло в маси, особливо про події 1956 р. та про політику Москви щодо Угорщини під час Революції та у наступні після неї десятиліття. Кожна наближена до істини публікація, виступ про Угорщину чи про відносини СРСР-УНР заборонялася, бо вважалося, що усі вони будуть асоціюватися чи навіть опосередковано торкатися діяльності самого Ю. Андропова. Навіть, якщо йшлося про інші епохи. Вважалося, що кожне слово про Угорщину асоціювалося з Ю. Андроповим. Допускалися публікації на теми, прийнятні для тогочасних режимів змісту про соціалістичну співдружність, вічну дружбу трудящих обох країн, пролетарський та соціалістичний інтернаціоналізм, успіхи соціалістичного розвитку як СРСР, УНР, так і соціалістичної системи в цілому.

Лише на завершальній стадії соціалістичного устрою українсько-угорські культурно-освітні та наукові зв'язки набули певного розвитку. У Будапешті

було відкрито кафедру української мови, поглибилося співробітництво між науковими та вузівськими установами. Успішною була співпраця Київського університету імені Тараса Шевченка з Дебреценським, Ужгородського – з Сегедським університетом та Ніредьгазьким педагогічним інститутом. Набув сталого розвитку науковий обмін і між установами академій наук України та Угорщини.

Взаємини в умовах політичної незалежності та повного суверенітету

З розпадом СРСР та демонтажем соціалістичної системи країни ЦСЄ здобули свободу, сформуvalи модель державного устрою на правових і демократичних засадах. Завдяки цьому український та угорський народи отримали можливість вибудовувати повноцінні і взаємовигідні добросусідські відносини.

Будапешт продемонстрував однозначну зацікавленість у формуванні самих коректних і здорових відносин з незалежною Україною. Угорщина серед перших визнала незалежність України, першою вивела рівень дипломатичних відносин між обома країнами на рівень посольств і пішла з нею на зближення. Підписавши у Будапешті 31 травня 1991 р. Декларацію про основні напрямки співробітництва між Україною та Угорською Республікою в гуманітарній сфері, Декларацію про принципи співробітництва щодо забезпечення прав національних меншин, а 6 грудня 1991 р. у Києві – Великий Договір про основи добросусідства та співробітництва, взаємини набули конструктивного розвитку. Ці акти, як і Закон України Про національні меншини в Україні 25 червня 1992 р., визнання Угорщиною першою серед сусідніх країн 26 листопада 2003 р. Голодомору 1932-1933 рр. в Україні, склали сприятливі умови для двостороннього співробітництва. Керівництвом Угорщини постійно зазначається зацікавленість у тому, щоб Україна стала успішною європейською державою, визнається і підтримується її територіальна цілісність і недоторканість кордонів.

Сформована нормативно-правова база між двома державами сприяла плідному розвитку двосторонніх торговельно-економічних відносин. Успішно запрацювали три двосторонні комісії з питань: торговельно-економічного, транскордонного і прикордонного співробітництва, забезпечення прав національних меншин.

Обсяги товарообігу упродовж кінця 1990-х рр. – початку 2000-х рр. стабільно зростали, збільшившись з 1 млрд. дол. США до 3 млрд. дол. США. Структура товарообігу обох країн була стабільною. До основних товарних груп українського експорту входили: електричні машини та обладнання, паливно-мастильні матеріали, залізна руда, чорні метали, деревина і вироби з неї, насіння і плоди олійних рослин. Основну товарну групу імпорту України з Угорщини складали: електропродукція, паливні мінерали, транспортні засоби, продукція хімічної промисловості, машинобудування, лікарські засоби, сільськогосподарська продукція. Починаючи з 2019 р. обсяги товарообігу

почали знижуватися і склали у 2020 р. 2,7 млрд. дол. США проти 2,9 млрд. дол. США у 2018 р. Торгівельне сальдо між обома державами було для України постійно позитивним і зростало, у 2020 р. склало 378,5 млн. дол. США. Цьому були різні причини. Структура економіки України та Угорщини є подібною, тому основні види продукції забезпечуються національними товаровиробниками, і кожна із сторін закуповує лише ті види продукції, які є дефіцитними для неї. Угорщина віддає перевагу поглибленню стосунків з РФ в енергетичній, атомній галузях, широкому освоєнню російських ринків угорською агропромисловою продукцією. Значний вплив на погіршення стосунків між Угорщиною та Україною, зокрема й торговельних, справили: збройна агресія РФ проти України, підвищення статусу застосування української мови в освітній системі та як державної у всіх сферах державного і суспільного життя, незгоду України на формування автономії для угорської спільноти Закарпаття. Робота трьох вищезазначених двосторонніх комісій, як і усіх інших, починаючи з 2011 та 2013 рр., припинилася.

Престиж України певною мірою знизився й тому, що на тлі надзвичайно позитивної ролі іноземного капіталу у приватизації та формуванні сучасної галузевої структури економіки Угорщини українські інвестори допустили провали у своїй діяльності в Угорщині. На початку XXI ст. українсько-угорські відносини отримали можливість розвиватися у межах масштабного інвестиційного проекту, коли компанія «Індустріальний Союз Донбасу» виграла тендер у російського та польського інвесторів і придбала 23 грудня 2003 р. металургійний комбінат «Дунаферр» у м. Дунауйварош, вартістю 100 млрд. форинтів (500 млн. дол. США); а наприкінці вересня 2004 р. – металургійний завод DAM Steel у м. Мішкольц, друге за потужністю металургійне підприємство Угорщини, за 1,5 млрд форинтів (7,9 млн. дол. США). З приватизацією металургійної промисловості Угорщини, Україна отримала доступ до ринків ЄС, ринків інших континентів з брендом високої якості. Але у 2009 р. ІСД свою частку власності (52%) комбінату «Дунаферр» продав російському інвестору на прийнятних для себе умовах. Норільський металургійний та Кемерівський вугільний регіони сприятливо забезпечують розвиток металургійної промисловості Угорщини, як і інші підприємства РФ у розвитку її атомної енергетики. Ці два напрями співробітництва РФ з Угорщиною стали визначальними у формуванні економічних та політичних інтересів останньої.

Українці в Угорщині, угорці в Україні

Започатковані взаємовигідні українсько-угорські міждержавні відносини сприяли покращенню життя українців в Угорщині та угорської меншини Закарпаття в Україні. Важливе місце у захисті прав українців Угорщини, а угорців – в Україні відігравала Змішана українсько-угорська Комісія з питань забезпечення прав національних меншин (утворена у 1991 р.). Упродовж 10 років Комісія провела 15 засідань. Останнє відбулося у Будапешті

19-20 грудня 2011 р. У наступні 10 років Комісія не засідала оскільки підсумкового Протоколу не було підписано через незгоду української сторони на фіксацію пункту про формування Притисянського угорського національного округу в Закарпатті. У червні 2021 р. обидві сторони відновили консультації щодо можливості проведення другого раунду 15 засідання цієї Комісії, яке завершилося безрезультатно у 2011 р.

Регулярно в Україні та в Угорщині проводяться заходи з метою відзначення видатних дат чи вшанування пам'яті відомих особистостей в історії обох народів. В Україні встановлено понад 60 пам'ятників та пам'ятних знаків угорським політичним та культурним діячам. В Угорщині таких українських пам'ятників та пам'ятних знаків відкрито 10.

З 30 національних меншин, які мешкають в Угорщині, 13 були визнані історичними. У Законі про права національних і етнічних меншин Угорщини 1993 р., модифікованому у 2011 р., критерієм надання такого статусу є вимога проживання меншини в Угорщині упродовж останніх 100 років. До таких спільнот відносяться українці та русини як окремі етноси. Русские до такої меншини не належать. Товариство української культури Угорщини утворилося у 1991 р., а Товариство русинської культури – у 1993 р. Законодавство країни гарантує історичним національним меншинам права на формування органів самоврядування, на їх культурний і освітній розвиток, збереження національної ідентичності, набуття автономії. Статус їх діяльності – культурно-освітній. Органи самоврядування фінансуються за рахунок держави. У стаття 29 Основного закону мовиться, що такі національні меншини Угорщини є державотворним фактором.

Відповідно до перепису населення 2011 р. в Угорщині мешкало 5633 українців та 3323 русинів, разом 8956 осіб, що забезпечує їм 6 місце серед 13 інших спільнот. За даними Державного органу самоврядування українців Угорщини станом на 2020 р. кількість українців, які постійно мешкали в Угорщині, перевищила 10 тис. осіб. 30% з них мали вищу освіту. За даними ЦСВ Угорщини у 2019 р. в Угорщині мешкало 52,7 тис. українців. До 80% з них не підтримують тісних стосунків з органами самоврядування українців чи русинів Угорщини.

Властивою ознакою усіх історичних меншин Угорщини, за виключенням ромів, є їх невелика чисельність та розпорошене проживання по всій країні. Це унеможлиблює утворення для них, зокрема й для українців, окремих освітніх установ рідною мовою чи надання їм територіальної автономії. Для учнівської молоді активно працюють недільні школи. У Будапештському, Ніредьхазькому та Сегедському університетах функціонують кафедри української мови та історії. З 2014 р. керівні органи 13 спільнот, зокрема української та русинської, набули підвищеного статусу як органи Державного самоврядування. Орган державного самоврядування українців Угорщини (ОДСУУ), як і Орган державного самоврядування русинів Угорщини (ОДСРУ), обирається

місцевими громадами у складі 15 осіб. З 2014 р. такі органи набули права обирати речника своєї меншини у Державних Зборах Угорщини. Упродовж 2014-2018 рр. цю місію виконувала Ярослава Хортяні, а з 2018 р. – Бріджіта Суперак. У нинішні та попередні періоди Я. Хортяні очолює ОДСУУ. Подібний орган русинів ОДСРУ очолює Віктор Крамаренко.

Плідно працює українська спільнота з вшанування в Угорщині українських духовних традицій. Українські пам'ятки культури в Угорщині створювалися завдяки значним зусиллям української громади. Першою серед них стали пам'ятна дошка (1998 р.) у Королівському замку Будапешта на будинку колишньої типографії, де у 1838 р. було видано українською мовою Альманах М. Шашкевича «Русалка Дністрова», а також пам'ятна дошка (1998 р.) у м. Токаї на честь майже 4-річного перебування у цьому краї Григорія Сковороди. Згодом було відкрито пам'ятник у Тигоні королю Андрашу I та його дружині, доньці київського князя Ярослава Мудрого, українській княжній Анастасії (2001 р.); меморіальну дошку Лесі Українці в Олександрівській національній бібліотеці у Єгипті (2002 р.); пам'ятник Тарасу Шевченку у Будапешті (2007 р.); пам'ятний знак про Голодомор в Україні 1932-1933 рр. на площі Ш. Петефі (2009 р.) та меморіальний знак жертвам Голодомору в Україні у м. Чомор (2010 р.); пам'ятну дошку на будинку на Дунайській набережній, де працювало посольство УНР в Угорщині у 1919-1924 рр. (2017 р.). Відзначається пам'ятна дошка (1997 р.) на будинку культурного центру на площі Вігадо у Будапешті на честь музикантів з України, які там у 20-і рр. XX ст. влаштовували неперевершені концерти.

20 лютого 2020 р. Посольство України в Угорщині разом з українською громадою Угорщини публічно вшанували початок 6-ї річниці агресії РФ проти України, захоплення Криму та окупації східних районів Донбасу. Учасники акції пояснювали, що це не громадянський чи міжнаціональний конфлікт на Сході України, а агресія РФ проти суверенної держави, яка порушує норми міжнародного права і складає небезпеку для України, Європи і світу. На думку учасників акції, країни західної демократії, впливові міжнародні організації мають на це реагувати таким чином, щоб примусити Росію повернути окуповані і анексовані території України, відновити її суверенітет та територіальну цілісність.

Закарпаття – визначальний фактор у формуванні українсько-угорських відносин

Прихильна до України позиція Угорщини формувалася на основі минулого досвіду. Україна не мала відношення до встановлених після обох воєн кордонів у Європі в цілому та Угорщини, зокрема. Відповідно до Сен-Жерменського та Тріанонського мирних договорів 1919 р та 1920 р. Закарпаття відійшло до складу Чехословаччини (1919-1939 рр.), незважаючи на те, що серед мешканців цього краю чехів не було зовсім, а словаки складали 4% населення, тоді як українці становило понад 60% населення, угорці – до 34%, решту – євреї, німці,

румуні, роми. Під час розпаду Чехословаччини українські русини проголосили спочатку автономію, а потім 15 березня 1939 р. – незалежну Карпатську Україну. Не отримавши міжнародного визнання з боку жодної держави світу і Європи, Українська держава була упродовж кінця березня-квітня 1939 р. повалена, її територія включена до складу Угорщини, де перебувала у 1939-1944 рр. Після визволення Закарпаття Радянською армією право на його перебування у складі Угорщини скасовувалося у радянсько-угорському договорі від 20 січня 1945 р. На підставі рішення Народних Зборів Закарпатської України від 26 листопада 1944 р. про вихід Закарпатської України із складу ЧСР і про приєднання до УРСР у складі СРСР та на основі міждержавного двостороннього договору між Чехословаччиною та Радянським Союзом від 29 червня 1945 р. Підкарпатська Русь передавалася від ЧСР до СРСР з наступним входженням до складу УРСР. Після розпаду СРСР і проголошення незалежності України цей край являється її невід'ємною складовою.

Упродовж II тисячоліття Закарпаття випробувало на собі 10 різних державних утворень та формувань з різними моделями управління. Перебування у складі угорських державних утворень було найтривалішим, понад 350 років. У житті краю незмінно домінували два етноси – українські русини та угорці. Соціально-економічні, культурно-освітні процеси складалися не на користь українців, але завдяки високим демографічним показникам вони виявилися для них не катастрофічними. В умовах бездержавності, український етнос краю не тільки зберігся, але й розвивався, постійно чисельно переважав угорців, відповідно у пропорціях 60% - 80% проти 20% - 30%. За часи 80-річного перебування Закарпаття у складі СРСР та України чисельність угорського етносу на Закарпатті прискорено зменшувалася і нині складає 12%. В історії Закарпаття такого різкого падіння чисельності угорського етносу у цьому краї ніколи не спостерігалось. Дається взнаки тяжка спадщина, яка нагромадилася у Закарпатті у попередні століття, зокрема й у часи радянської дійсності.

Доводи багатьох фахівців Угорщини, що протягом усього II тисячоліття територія Закарпаття входила до складу Угорського королівства, не відповідають дійсності, бо цей край потрапив під владу Угорщини у самому кінці XIII ст. на два з половиною століття лише після відходу монголо-татарів із Східної Угорщини та Карпатського краю. З середини XVI ст. Османська імперія зруйнувала Угорське королівство, яке розпалося на три частини: Задунав'є, Порту, Трансильванію. Закарпаття перебувало до початку XVIII ст. у складі Трансильванського князівства у васальній залежності від Османської імперії. В унію з Угорщиною це князівство вступило на початку XIX ст. Три частини колишнього Угорського королівства упродовж XVIII ст. – 1918 р. входили до Габсбурзької монархії. Самостійна Угорщина відродилася лише

16 листопада 1918 р., але уже без Закарпаття, яке передавалося Антантою до Чехословаччини.

Започатковані дружні відносини України та Угорщини упродовж 1991-1992 рр. сприяли відродженню угорської меншини Закарпаття. З початком 1990-х рр. швидко сформувалася організаційно-правова основа для забезпечення колективних і індивідуальних, культурно-освітніх прав угорців цього краю. Першим важливим кроком у відродженні угорства Закарпаття стало їх організаційне об'єднання. 26 лютого 1989 р. утворилося Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ), а 5 жовтня 1991 р. – Демократична спілка угорців України (ДСУУ). Вони відіграли важливу роль у прискоренні відродження угорців Закарпаття, забезпечення їм належних культурно-освітніх прав. Закон про мови в Україні 1989 р., Декларація про права національностей України від 1 листопада 1991 р. передбачали широкі права для національних спільнот України. ТУКЗ серед перших прийняло 10 вересня 1989 р. рішення про утворення Притисянського угорського автономного округу з центром у м. Берегове (автор – Геза Гулачі). Цим проектом охоплювалося до 72% угорців Закарпаття із 4-х суміжних з Угорщиною районів – Берегівського, частка угорців складала 67%; Ужгородського – 35%, Виноградівського – 25% та Мукачівського – 12%. Даний проект виявився найбільш вдалим і залишається не замінимим актом угорської спільноти краю у боротьбі за автономію. Ці вимоги вперше пролунали на загальноукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р., де окрім опитування про незалежність України, до бюлетеня були включені й додаткові два питання щодо статусу Закарпаття: про надання краю статусу спеціальної самоврядної території та у Берегівському районі про створення угорського автономного округу з центром у м. Берегове. За незалежність України проголосувало 92,6% учасників референдуму Закарпатської області (зокрема виборці угорської меншини, яка складала в краї 12,1% населення), за надання статусу самоврядування для Закарпаття у складі України результат склав 78,6% учасників референдуму, а з третього питання по Берегівщині – 81,4%. Результати двох останніх місцевих референдумів керівництвом України бралися до уваги, але рішення щодо них не вчинялися. Згодом до Закону України «Про національні меншини» від 26 червня 1992 р. було внесено положення про право на формування «національно-культурної автономії» (ст. 6). Дане положення не набуло механізмів реалізації, однак робота угорської сторони у цьому напрямку продовжувалася.

Внутрішня і зовнішня політика Угорщини, після досягнення значних соціально-економічних успіхів у складі євроатлантичної спільноти, набула з 2010 р. наступального характеру, а підтримка і захист прав угорських спільнот у сусідніх країнах – стала її стратегічною метою. Головними реалізаторами цієї політики стали уповноважений координатор уряду у справах закордонних угорців К. Сілі, віце-прем'єр-міністр Ж. Шем'єн, Державний секретар уряду з питань національної політики А.Я. Потапі.

Рівень відносин Угорщини з усіма сусідніми державами, як і з Україною, відтоді узалежнювався від оцінки Будапештом становища угорських спільнот у конкретній країні. До основних вимог належать: досягнення автономії у різних формах, надання подвійного громадянства, формування культурно-освітньої системи усіх рівнів угорською мовою; фінансова, матеріальна підтримка і забезпечення підприємництва в усіх сферах діяльності; розбудова соціальної та виробничої інфраструктури; фінансова підтримка працівників освіти, виховання, медицини; сприяння політико-організаційному єднанню угорців у місцях їх компактного проживання; посилення зв'язків з Угорщиною. Головною метою такої діяльності стало забезпечення кращих умов життєдіяльності угорців у порівнянні з можливостями держави проживання, формування толерантного співжиття з іншими народами, сприяння переважанню реасиміляційних процесів над асиміляційними, переломлення тенденції до еміграції угорців із своєї рідної землі на їхню міграцію. Правлячі еліти цієї країни не миряться із становищем угорських автохтонних спільнот у Румунії, Словаччині, Сербії та Україні, оцінюють Тріанонський договір переважно негативно, що складає основу суперечностей між Угорщиною та кожною з них [17].

Керівництвом Угорщини постійно виявляє зацікавленість у тому, щоб Україна стала успішною європейською державою, визнається і підтримується її територіальна цілісність і недоторканість кордонів. Відповідаючи на високі суспільні запити, Будапештом постійно враховуються світові процеси, які впливають на забезпечення національних інтересів Угорщини, покращення становища угорських спільнот у сусідніх державах. У цьому відношенні привертає увагу монографія доцента Будапештського університету ім. Е. Лоранта, історика Андраша Боршані, в якій пропонується застосовувати гібридну концепцію щодо Трансільванії, Південної Словаччини, Північної Воеводини, Закарпаття, які відповідно до Тріанонського договору 1920 р. перейшли від Угорщини до складу сусідніх держав. Передбачається формування для угорських спільнот у сусідніх країнах автономії, надання подвійного громадянства, забезпечення культурно-освітнього процесу на автономній угорськомовній основі, надання фінансової та матеріальної підтримки усім формам господарської діяльності угорських товариств. Рекомендації А. Боршані торкаються й України, тому на них варто зосередитися окремо, оскільки його рекомендації до і до нині не набули належної уваги серед наукових і практичних працівників України.

А. Боршані наголошує, що Україна є величезним північно-східним сусідом Угорщини, у відношенні до якої можливості Угорщини для здійснення власної політики «надзвичайно обмежені», оскільки, на його думку, Україна у її нинішніх кордонах ХХІ ст. є самою важливою опорою США у протистоянні з Росією. Поки Україна являтиметься ключовою державою для США, руки в Угорщини будуть зв'язаними. Вказується, що незважаючи на досить складне

внутрішньо- і зовнішньополітичне становище України, через яке вона перебуватиме на межі розпаду, а Росія прагнучиме захопити її основну частину, все ж Угорщина не може орієнтувати 220 тис. угорців Закарпаття на сприяння розпаду України, бо це негативно буде сприйнято у США і у Західній Європі [18, о. 59, 164-165]. Автор називає парадоксом те, що Захід є союзником Угорщини, а підтримує Україну. Допоки Україна існує у нинішніх кордонах, Угорщина не може застосовувати у відношенні до Києва гібридну концепцію. Завданням для Будапешта має стати ретельне відстеження політики Росії щодо України. Для Угорщини вигідно, щоб Росія проковтнула не всю Україну, а лише її частину. Сподіваючись на розпад України на східну (підросійську) і західну (прозахідну) частини, автор припускає, що західна частина не зможе протистояти Угорщині у питанні щодо забезпечення територіальної автономії для угорців Закарпаття, посилення стосунків угорців цього краю з Угорщиною. Якщо ж Україна вистає і її цілісність збережеться, то становище угорців на Закарпатті не зміниться [18, о. 59, 90, 166-167].

З ліквідацією світової колоніальної та соціалістичної систем, розпадом багатонаціональних держав у кінці ХХ ст. у ЦСЄ (СРСР, Югославії та Чехословаччини), кордони яких були сформовані Версальською та Паризькою конференціями, міжнаціональна проблема знову актуалізувалася. Після загострення російсько-українських відносин та війни РФ проти України позиція РФ у питаннях кордонів знову стала прихильнішою до інтересів тих держав, підтримка яких до цього Москвою заперечувалася. До таких належить і Угорщина. Таємна дипломатія Угорщини, зазначає А. Боршані, має діяти наступним чином: за визнання російською стороною «нового статусу кво в Карпатському басейні Будапешт обіцяє таємну підтримку Росії у поверненні до неї “російських територій” України» [18, о. 168].

Головні завдання гібридної концепції зовнішньої політики Угорщини автора зводяться до того, щоб зміцнювати стосунки з провідними державами світу, насамперед із США, сприяти досягненню домінування інтересів цієї країни у Центрально-Східній Європі, визнавати незмінність встановлених Тріаном кордонів між Угорщиною та сусідніми державами, добиватися автономії для угорців у сусідніх державах, підтримувати боротьбу за автономію цих територій. Зосередження сил на реалізації цих завдань сприятиме виправленню умов Тріанонського мирного договору [18, о. 10, 14, 18, 20].

На переконання А. Боршані, ХХІ ст. дає останній шанс Угорщині, щоб переломити тенденцію безперервних поразок угорців, починаючи з ХVІ ст., і відновити те, що упродовж століть відбиралося від Угорщини. Автор визнає, що у післятрансформаційний період у ЦСЄ принципи Версаля і Тріанону відновилися. Мала Антанта повторно не утворилася лише тому, що Угорщина підписала з кожною сусідньою державою договір про визнання непорушності кордонів. Але сусідні країни на взаємин цьому не розв'язують питань, які торкаються інтересів угорських національних спільнот. Автор наголошує, що

після приєднання до євроатлантичних структур Угорщині не вдалося заручитися підтримкою західних країн у протистоянні із сусідами для вирішення головної проблеми Угорщини – національної, задовільного забезпечення прав і умов угорських меншин у сусідніх країнах. Ця проблема залишилася прерогативою великих держав, точніше – США [18, о. 11, 55, 56, 127, 131].

Діючи в унісон з політикою Будапешта угорська спільнота Закарпаття упродовж 1989-2010 рр. розробила понад 10 проєктів про утворення автономії, яка уособлює собою культурно-освітні й територіальні принципи, колективні та індивідуальні права цієї меншини. Офіційними мовами у всьому Закарпатті пропонувалася українська, а в окрузі – угорська й українська.

Станом на 2010 р. на Закарпатті завершився процес масової видачі 165 тис. посвідчень закордонного угорця, що на 50 тисяч перевищило чисельність угорців краю (понад 150 тис. осіб). Це, найвище за питомою вагою охоплення угорства «серед усіх відірваних регіонів». Починаючи з 2012 р. на Закарпатті розпочалося масове надання подвійного громадянства (України та Угорщини). Через п'ять років з близько 155 тис. угорців Закарпаття до 120 тисяч набули й громадянства Угорщини [19, с. 5; 20]. Точна кількість закарпатців з подвійним громадянством не відома, бо Угорщина тримає ці дані у таємниці.

Оскільки паспорт країни ЄС є привабливим серед усіх жителів Закарпаття, незалежно від національності, тому його набуття користується попитом не тільки серед угорців, а й українців. Причина – спрощені умови для вільного перебування і працевлаштування у країнах ЄС. Угорські паспорти масово видавалися не тільки угорцям, а й проугорськи налаштованим прихильникам русинства, українцям, євреям, ромам. Значна частина депутатів місцевих органів влади також отримала ці документи. Ця акція прискорила масову еміграцію місцевих угорців до Угорщини та інших країн ЄС. У 20-і рр. ХХІ ст. Закарпаття стало найбільшим регіоном України, до 250 тис. представників якого тимчасово чи постійно працюють за кордоном. У межах 45-50 тис. угорців Закарпаття працюють за кордонами України, біля 10 тисяч пенсіонерів ночали отримувати угорську пенсію як громадяни Угорщини. Лише упродовж 2001-2017 рр. із Закарпаття до Угорщини переселилося до 35 тис. осіб, 90% яких є етнічними угорцями чи особами, які володіють угорською мовою. Загальна чисельність угорців Закарпаття скоротилася до 150 тис. осіб [21, с. 12-14; 22]. Нижчий рівень життя в Україні у порівнянні з країнами ЄС, військове вторгнення РФ в Україну, значне безробіття і висока корупція на усіх щаблях владних органів підштовхують молодих людей до виїзду на заробітки до країн ЄС. Масова видача паспортів Угорщиною значно прискорила еміграційні процеси із Закарпаття. Відома дослідниця міжнаціональних проблем Ч. Феденець (Закарпаття-Угорщина) поцінувала становище угорців в Україні тим, що вони тут активніші, ніж це дозволяє їм робити їхня незначна чисельність. Вона вірить, що «основне завдання в українському суспільстві

вибудовується на намірах урівноважити національну ідентичність та громадянську лояльність». На її переконання, «Україні нічого хвилюватися через угорський сепаратизм, оскільки головне завдання Угорщини полягає не у посиленні сепаратизму, а в утриманні угорців Закарпаття на їхній батьківщині, у складі України» [23, с. 126].

На жаль, в Україні суперечливо реалізуються політико-правові засади щодо формування єдиної політичної нації, гармонізації відносин титульної нації та національних спільнот, єдиного громадянства, культурно-освітніх прав національних меншин. Конституцією та відповідними актами визнається єдине, а не множинне громадянство, подвійне громадянство не передбачене законодавством України і не має юридичної сили. Користуючись цією правовою недосконалістю, у сусідніх країнах тлумачать дане питання на свою користь, в односторонньому порядку надають громадянам України подвійне громадянство, що є порушенням її суверенітету. Ще можна миритися, коли здобувачами подвійного громадянства виступають представники національних спільнот України, які є складовою етносу колишньої прабатьківщини. Західні сусіди України вчиняють це із зрозумілих причин. Але безпрецедентним виглядає масове надання Росією громадянам України окупованих територій паспорти РФ. Кількість таких громадян-двійників досягла пів-мільйона чоловік. До таких віроломних кроків не вдавалася ще жодна держава світу.

Заяви найвищих посадовців України про те, що: Конституція не передбачає можливості набуття подвійного громадянства; в Україні доцільно зберегти одне громадянство, бо запровадження подвійного громадянства завдасть більше шкоди, ніж користі для України; депутати і держслужбовці можуть мати лише одне громадянство, а хто володіє подвійним громадянством, той має негайно звільнитися з посади, є слушними, але вони не оформлені юридично.

Період президентства Л. Кучми і особливо В. Януковича оцінюється угорцями Закарпаття сприятливим. Відповідно до Закону України «Про засади державної мовної політики» від 10 серпня 2012 р. 19 мов національних меншин на територіях, де компактно проживало не менше 10% їхніх представників, набували регіонального статусу і застосування в Україні нарівні з українською мовою. У половині областей України поряд з державною мала запроваджуватися й мова меншин: російська мова ставала регіональною у 9 областях, фактично другою державною; угорська мова (12,1%) набувала регіонального статусу у Закарпатській області, румунська (12,5%) – у Чернівецькій області, кримських татар (12,1%) – на території Кримської АР. Підмінивши поняття мов меншин, які зникають, мовами меншин, мова яких є державною в інших країнах, зокрема в Росії чи Угорщині, сфальсифікувавши головне спрямування Європейської Хартії регіональних мов і мов національних меншин, антиукраїнські сили (С. Ківалов, В. Колісніченко, Н. Шуфріч) спритно використали цю Хартію для забезпечення умов вільного використання у регіонах мов національних меншин нарівні з державною

мовою. Насправді положення Хартії спрямовані на збереження в Україні мов кримських татар, караїмів, кримчаків та ромів [24].

Станом на 2015 р. угорці Закарпаття фактично набули культурно-освітньої автономії, подвійного громадянства, регіонального статусу угорської мови, були представлені на усіх рівнях виборних органів влади в Україні; в краї завершилося «створення окремої угорської освітньої території». Незважаючи на відсутність відповідного законодавства України становище угорців Закарпаття виглядало до вересня 2017 р. досить добре, не гірше, а в окремих питаннях і краще у порівнянні з Румунією (освітні умови), Словаччиною (подвійне громадянство).

З падінням влади В. Януковича і перемогою Революції гідності, початком агресії РФ проти України, окупації та анексії частини її територій, з обранням нового Президента зовнішня і внутрішня політика Києва набула рис, характерних для умов ведення оборонної війни. Міжнародна підтримка України стала вирішальною у відстоюванні її цілісності та суверенітету. У січні 2015 . керівники США та інших країн НАТО виробили 10 спільних положень щодо російсько-українського конфлікту. Оскільки цим актуальним положенням, обнародуваним в Угорщині, не приділялася належна увага, тому доцільно розглянути їх детально: 1) В Україні триває міжнародний (російсько-український) конфлікт, розв'язаний РФ. Спочатку Росія анексувала Крим, а потім ввела свої війська й у Південно-Східну частину України. 2) ДНР і ЛНР не складають основи конфлікту, а саму війну не можна кваліфікувати як громадянську війну в Україні. 3) У Південно-Східній частині України перебувають російські війська, кількість яких постійно зростає. 4) У зв'язку з цим, Україна не може проводити жодних переговорів про мирне врегулювання конфлікту допоки РФ не виведе свої війська з території України. 5) РФ, поставляючи «сепаратистам» важку зброю і воєнну техніку, не виконує умов мирних домовленостей, підписаних у вересні 2014 р. у Мінську. 6) В Україні до влади прийшли сили «молодої демократії», які підтримуються у США. 7) РФ несе відповідальність за жертви, що сталися серед мирного населення. США не готові визнати, що збройні сили України причетні до обстрілів Донбаського регіону і вимагають розслідування. 8) Запропоновані В. Путіним нові пропозиції задля врегулювання української кризи на Заході оцінюються «як плани, спрямовані на воєнну окупацію України». 9) На думку Президента США Б. Обами економіку РФ вдалося суттєво розбалансувати. РФ ізольована і швидко буде вимушена піддатися тиску згуртованої і єдиної світової спільноти. 10) Подія, коли українських військовополонених 22 січня 2015 р. провели вулицями Донецька, на Заході розцінюється «безжалісним знущанням» та порушенням норм міжнародного права [25].

Автор цього матеріалу, досвідчений дипломат Угорщини Шандор Чікош зробив наступні висновки: західні ЗМІ прагнуть одностайніше інформувати громадськість про події в Україні, покладають усю вину за всі біди на

російську сторону, обходячи воєнні злочини української армії. На Заході сформувалася думка, що РФ не хоче вести переговори з Україною, а лише нарощує свою військову та збройну присутність у Південно-Східній частині України. Кінцевою метою Заходу є повна політична та економічна ізоляція РФ, примушення її відмовитися від такої зовнішньої політики, вивести свої війська з Донецького регіону і передати його під юрисдикцію влади України та її прикордонної служби для охорони українсько-російського кордону, що полегшить відновлення територіальної цілісності України. РФ потрібно позбутися спадщини «пихатої імперії». Максимальним завданням Заходу є «повалення нинішньої влади» в РФ.

На агресію РФ Україна відповіла підвищенням обороноспроможності, правопорядку і безпеки в країні, мінімізацією впливу російського чинника і посиленням українських державницьких позицій у суспільстві. Масова, починаючи з кінця 2014 р., мобілізація молоді до збройних сил України позначилася на моральному кліматі суспільства, а різке зростання воєнних витрат погіршило життєвий рівень населення. Першопричиною радикальної політики України, зокрема у безпековій, духовній, освітньо-культурній та мовній сферах стала російська агресія. І допоки її не вдасться припинити на умовах України ця політика буде неухильно здійснюватися. Рішучі заходи України носили обмежувальний і консолідуючий характер, але вони не спрямовувалися проти прав угорської спільноти Закарпаття, а лише опосередковано торкалася її інтересів. Однак, серед угорців Закарпаття, для значної частини яких ця війна сприймалася «незрозумілою», зокрема як конфлікт між сепаратистами на Сході країни та українськими військами, посилилася паніка.

Починаючи з січня 2015 р. влада Угорщини посилила свою активність на Закарпатті. У Будапешті почали лунати різкі заяви, що Угорщина не буде партнером України, якщо інтереси угорців Закарпаття порушуватимуться у самих мінімальних формах. Йшлося про набуття угорцями цього краю подвійного громадянства (України та Угорщини), розширення культурно-освітньої автономії, збереження освіти угорців Закарпаття усіх рівнів рідною мовою. Так, Демократична спілка угорців України закликала 13 січня 2015 р. владу України зробити все, щоб стабілізувати становище і припинити війну. Головного винуватця цієї війни – російську сторону – її керівництво не зазначило.

З прийняттям закону «Про освіту» 27 вересня 2017 р. та скасуванням дії попереднього Закону «Про засади державної мовної політики» 2012 р. відносини обох держав загострилися. Освітній закон було спрямовано насамперед на зміцнення позицій української мови в усіх сферах життя України та обмеження впливу російського чинника, але в Угорщині цього не сприйняли. Урядові, парламентські, освітні й наукові, громадські кола Угорщини та угорські товариства Закарпаття досить різко відреагували на

прийняття закону, виступили єдиним фронтом на захист права 16 тисячної угорської молоді навчатися рідною мовою у 71 угорськомовних загальноосвітніх закладах, з пропозиціями та вимогами до Президента, уряду України залишити систему навчання угорців без змін. Наголошувалося, що Угорщина блокуватиме Україну на міжнародній арені, поки закон про освіту не буде відмінено. Уряд Угорщини 7 вересня 2017 р. опротестував освітній закон, бо він грубо порушував права національних меншин, позбавляв їх можливості навчатися рідною мовою, поставив під загрозу виживання 150-тисячної угорської спільноти на рідній землі у Закарпатті [26].

Торкаючись Закону України про освіту, Прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан наголошував 9 листопада 2017 р. на тому, що Угорщина активно підтримувала незалежність України, її приєднання до європейської спільноти, і за це отримувала від України запевнення, що угорська громада в Закарпатті за жодних обставин не буде позбавлена своїх уже набутих прав. Але тепер мовним законом Україна «явно дискримінує наших співвітчизників, які проживають на її території». Він пояснив причину такої гострої реакції угорської сторони на мовний закон тим, що на порядку денному ВР України перебуває ще як мінімум три важливих законопроекти і законодавчі ініціативи, які в разі їх прийняття, призведуть до обмеження прав меншин. В. Орбан підкреслив, що дуже важко співпрацювати з країною, яка звужує набуті права нацменшин, і наголосив, що «Європейський Союз твердо стоїть на позиції, що уже набутий і отриманий рівень прав меншин не може бути зменшений з жодної причини» [27].

Починаючи від вересня 2017 р. і до нинішнього часу позиція угорської сторони в цілому залишається незмінною, продовжуються домагання від Києва переглянути спірні положення закону про освіту, і поки цього не сталося, Угорщина вимагала від ПАРЕ, ЄК підтримки, блокувала проведення засідання Комісії Україна-НАТО. Прогнозувалося, що такі акції Угорщини триватимуть доти, доки уповноважені угорських організацій Закарпаття не підтвердять уряду Угорщини, що мовне становище для них стало прийнятним. Боротьба за збереження недоторканості освітньої системи угорців Закарпаття рідною мовою набула рівня державної політики Угорщини. Будапешт зайняв однозначну позицію: підтримка приєднання України до євроатлантичних структур залежатиме від забезпечення прав угорської меншини Закарпаття на умовах, на які погодяться представники угорських товариств краю, які будуть підтримані й Будапештом. Суть позиції Угорщини була викладена П. Сійярто: доля закордонних угорців для Будапешта не є предметом торгу. «Ми будемо боротися до останнього за відклик Україною цього закону. У цій справі не може бути компромісів» [28].

Відповідальний уповноважений уряду Угорщини за координацію співробітництва прикордонних областей: Сабольч-Сатмар-Берег (Угорщина) та Закарпатської (Україна) Іштван Грежа на початку грудня 2017 р. зазначав, що

поки діє 7 стаття Закону про освіту позиції обох країн не можуть зближуватися, угорська сторона і у подальшому постійно буде підтримувати угорців Закарпаття. Тут же ним було запевнено, що за підтримкою угорців Закарпаття немає «жодних намірів територіальної ревізії, у цих прагненнях всього на всього лежить угорська національна політика піклування про угорців Карпатського басейну» [29].

До стратегічних завдань Угорщини належить економічна, фінансова підтримка угорських спільнот, зокрема сприяння розвитку економічної сфери, господарсько-підприємницької діяльності, зміцнення матеріальної бази культурно-освітніх, медичних установ у місцях їх компактного проживання. Починаючи з 2015 р., її обсяги стабільно збільшуються і спрямовуються на те, щоб соціально-економічний та культурно-освітній рівень життя меншини у всіх її сферах був вищим від середніх показників країни проживання.

Реагуючи на освітній та інші закони України уряд Угорщини удвічі збільшив допомогу угорцям Закарпаття, що перевищує 2,5 млрд. фрт. (понад 7,5 млн. євро), яка спрямовується для підвищення зарплат працівникам дитячих садочків, шкіл, медичних установ, ЗМІ, установ культури, освіти та церков, які проводять роботу угорською мовою. Ці кошти виділяються як матеріальна допомога угорцям Закарпаття для подолання економічних і соціальних труднощів. Кожна угорська сім'я, кожен учасник чи працівник цієї культурно-освітньої, медичної сфери почав отримувати додаткову матеріальну допомогу від Угорщини, яка вважається ключовою передумовою збереження угорців у сусідніх державах, зокрема й на Закарпатті. Ця програма стала важливою для десятків тисяч угорців, щоб вони не опуститися до межі виживання. Реалізація такої програми у 2020 р. охопила все Закарпаття. Угорщина готова підтримувати не лише угорців Закарпаття, а й інші національності краю, якщо їхні пропозиції будуть попередньо схвалені урядом цієї країни [30].

Після прийняття в Україні закону про освіту у вересні 2017 р. в Угорщині активізувалося вивчення усіх інших законопроектів, що торкалися посилення українізації, зокрема 4 нових законів про: загальну середню освіту, застосування української мови як державної в основних сферах життя країни, статус осіб, які мають подвійне громадянство, збільшення питомої ваги україномовних передач у ЗМІ. Нові акти спрямовані на забезпечення повноцінного освітнього процесу, функціонування державної мови. Угорська сторона, вивчаючи їх на предмет, наскільки вони обмежують права національних меншин, дійшла до висновків, що в Україні замість того, щоб прагнути врегулювати конфлікт через освітній закон, вживаються чергові кроки до обмеження використання мови угорської спільноти та процедури набуття подвійного громадянства. На усі нові обмеження прав національних меншин уряд Угорщини прагне так же відповідати, як це було після прийняття освітнього закону у вересні 2017 р. У середині лютого 2018 р. Угорщина вдруге заблокувала засідання комісії Україна – НАТО, використовуючи це як тиск на

Україну переглянути мовну норму освітнього закону. П. Сійярто 12 лютого 2018 р. заявив, що для того, щоб вето Угорщини щодо України на міжнародній арені було подолане Україна має схвалити рішення про призупинення дії закону, доки не буде узгоджено кожної деталі законодавства з представниками угорської нацменшини Закарпаття. Він пояснив, що право вето у НАТО «єдиний інструмент, за допомогою якого Угорщина може захистити закарпатських угорців та примусити Україну діяти відповідно до міжнародних норм» [31].

Четверта (третя поспіль) перемога партії ФІДЕС на парламентських виборах у квітні 2018 р. дозволила продовжити високий рівень захисту інтересів угорців у Закарпатті, активно схиливши Україну до компромісу. Криза у питанні угорської спільноти Закарпаття набула затяжного характеру. Блокування Угорщиною співробітництва України з євроатлантичними структурами продовжувалося. Допоки не буде внесено змін до законів про освіту і про застосування української мови як державної, які задовільнятимуть інтереси угорської спільноти Закарпаття, чекати на зміну позиції Угорщини на краще не потрібно. Угорщина не підтримала виділення ЄС для України у червні 2018 р. 1 млрд. євро макроекономічної допомоги, у липні 2018 р. заблокувала чергове проведення засідання Комісії Україна-НАТО на Брюссельському саміті, але підтримала проведення засідання такої комісії у форматі Україна-Грузія-НАТО.

Правлячі кола Угорщини та керівники угорських товариств Закарпаття діють злагоджено і тісно співпрацюють як у питанні захисту закордонних меншин, так і у забезпеченні державних інтересів Угорщини у регіоні. Ці заходи не приносять бажаних результатів через відсутність вагомої міжнародної підтримки. Активність представників Угорщини на міжнародній арені, в інституціях ЄП, ОБСЄ та ЄС, як і серед угорської меншини в Закарпатті, спрямована на те, щоб подолати усталену позицію міжнародних організацій, що права людини і національних меншин є внутрішньою справою країн їхнього проживання. Запевнення керівництва Угорщини про твердість позиції ЄС у подібних питаннях, як і те, що Угорщина являється фактором стабільності у ЦСЄ, що її політику підтримують усі провідні держави світу, лише частково відповідають дійсності. Намагання Угорщини добитися міжнародної підтримки у формуванні автономії, як і культурно-освітні домагання для угорських спільнот у сусідніх державах, в інституціях ЄС не знаходять належної для Будапешта підтримки. Нормативно-правові акти України у сфері освіти, застосування мови, які на думку Будапешта, суперечать Угоді України про асоціацію з ЄС, не стали предметом обговорення в інституціях ЄС. Угорщині у дискусії з Україною в освітньому питанні не вдалося сформулювати спільну позицію серед сусідніх країн – Румунії, Польщі, Словаччини Болгарії щодо недопущення впровадження освітніх і мовних законів в Україні у частині їх застосування щодо нацменшин.

Угорській стороні також не вдалося окремими рішеннями ЄП підштовхнути ЄК прийняти правовий акт про заборону дискримінації національних меншин, який носив би зобов'язальний характер для членів спільноти і для країн, які перебувають напередодні вступу до ЄС чи є його асоційованими членами. Попри усі домагання угорських європарламентарів, Брюссель продовжує політику невтручання у складні стосунки між Угорщиною та Україною, бо дане питання не входить до пріоритетів ЄС. Водночас настирливість Угорщини щодо вирішення проблем угорських меншин зберігає напруження у регіоні, оскільки ці проблеми з'явилися внаслідок запровадженого правопорядку після Першої світової війни. Розчленованість угорської нації упродовж останнього століття так і не вдалося вирішити справедливо для усіх причетних до неї сторін. Причини такого стану речей вимагають ґрунтовного тлумачення. Слід розуміти позицію і прагнення Угорщини реалізувати пріоритетну концепцію про єднання угорської етнонації, незалежно від кордонів, які її розчленували, як і збереження її проживання на своїй землі. Але, на жаль, такі прагнення угорців не співпадають з переважаючими державницькими принципами співіснування держав не тільки у регіоні, але і на просторі ЄС.

Всупереч різким вимогам Будапешта, на зразок пропозиції П. Сійярто під час його перебування в Ужгороді 29 червня 2018 р.: Україна має запровадити офіційний статус угорської мови в Закарпатті, гарантувати у новому мовному законі право на освіту угорців Закарпаття рідною мовою; у протилежному випадку Будапешт і у подальшому блокуватиме євроінтеграційні прагнення України; як і оцінка керівником апарату Прем'єр-міністра Г. Гуяшем 21 лютого 2019 р. закону про освіту «напівфашистським», що претензії Угорщини до України не обмежуються сферою освіти, що «у нас є ще серйозніші проблеми» у політичних колах цієї країни домінують помірковані позиції. Так, голова парламентського комітету у закордонних справах Ж. Немет 3 квітня 2019 р., враховуючи об'єктивну ситуацію, що склалася навколо України, вірно наголошував, що для України потрібно забезпечити такі мирні умови з РФ, щоб для неї не було перешкод на шляху до західної інтеграції, щоб дотримувалися права національних меншин. Упродовж останніх кількох років у питаннях прав людини та прав національних меншин в Україні було допущено відступ назад, у чому негативну роль відіграв міжнародний чинник [32].

Неочікуваним для Угорщини стало схвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні», що набув чинності 16 липня 2019 р. Українська сторона вважає, що цей Закон відповідає рекомендаціям Венеціанської Комісії про врахування інтересів національних меншин відповідно до міжнародних зобов'язань України. Цим історичним актом було продемонстровано чітку державницьку позицію, що йшов в рівень з відновленням української армії, отриманням автокефалії та формуванням Православної церкви України. Розширення

використання української мови в основних сферах суспільного життя України є надважливим кроком у посиленні ментальної незалежності українців, зміцненні державотворчих засад. Невдоволення угорської сторони подібними законами дійшло до тверджень про те, що «нині в Україні права угорської меншини більш обмежені, ніж це було у часи радянської системи», вимог формувати відносини між двома країнами на рівні, які склалися між Угорщиною та іншими сусідніми державами [33].

Глава адміністрації Прем'єр-міністра Угорщини Г. Гуяш, перебуваючи на Закарпатті 15 липня 2019 р., наголосив, що у Східній Європі тяжко бути вільною однією нацією, якщо інша, яка мешкає поруч, невільна, позбавлена права на використання мови, якщо не може молитися і навчатися рідною мовою. Він висловив сподівання, що нинішні зміни, які відбуваються в Україні, сприятимуть нормалізації двосторонніх відносин. Торкаючись 100-ї річниці Тріанону, що наближалася, Г. Гуяш сказав: ми не можемо переписати історію заново. Угорщина пишається тим, що і через століття наші національні спільноти вижили, відновлюються їхні духовні святині. Якщо інші суспільства, особливо у Західній Європі, навіть в межах своїх держав втрачають національну ідентичність, а ми, хоч і розчленовані, але не зламані. І навіть поза державними кордонами зберегли наших етнічних співвітчизників [34].

Гострі суперечки між обома країнами торкалися й проведення адміністративно-територіальної реформи в Закарпатті та формування виборчих округів. Угорська сторона продовжувала наполягати, щоб Берегівський район було сформовано за етнічною ознакою, щоб до нього були приєднані основні сільські населені пункти Закарпаття з угорським населенням, які складали б у ньому більшість. Вимагалось відновити на його основі угорський національний виборчий округ, який діяв у 1998-2002 рр., як прообраз Притисянського національного району, проект якого було розроблено ще на початку 90-х рр. ХХ ст. Йшлося про перегляд меж 7 районів Закарпатської області, що на практиці неможливо було реалізувати. Ця ідея не знайшла підтримки, бо етнічний та національний чинники у проведенні адміністративно-територіальної реформи не передбачені законодавством, у її основі лежить територіальний принцип. Під час вибору оптимальної моделі адміністративно-територіальної реформи в Закарпатській області сторони зійшлися на доцільності утворення 6 районів, серед них і Берегівського шляхом приєднання до нього Виноградівського району. У новому Берегівському районі угорці перебувають у меншості, їхня частка становить 43%, тоді як у попередньому вони складали 76% населення.

Після запровадження адміністративно-територіальної реформи у 2019-2020 рр. угорські спільноти Закарпаття зазнали значних позиційних втрат у суспільно-політичному житті цього краю. До ВР України не пройшли кандидати від угорської спільнот, угорці не очолили ОТГ в Закарпатті. Справдилися песимістичні прогнози й щодо низьких успіхів угорської

спільноти на виборах до обласної, районних та місцевих рад Закарпаття 25 жовтня 2020 р., хоча підготовча робота по мобілізації угорців краю до виборів велася широкомасштабно. Одна з головних причин втрати позицій вбачалася у розпорошеності угорських виборців у нових 4 районах та відсутності окремого виборчого округу з переважаючим угорським населенням.

Під час парламентських виборів України 16 липня 1919 р. у 3-х із 6-ти виборчих мажоритарних округів Закарпаття (68,69,73) угорські представники – Йозеф Барта, Міхай Товт, Ласло Брензович – приймали участь у виборах народних депутатів України. Явка на виборах у Закарпатській області склала 41,16%, виявилася найнижчою в цілому по Україні – 49,84%. За підсумками голосів вони не потрапили до ВР України, посівши відповідно 4, 3 і 2 місця. Переможцями стали Р.І. Горват, В.І. Балоба, В.М. Поляк.

Після інавгурації В. Зеленського відбулися його переговори з Президентом Угорщини Яношом Адером, який приймав участь у цих урочистостях. Сторони погодилися якнайшвидше створити спільну двосторонню комісію для обговорення усіх спірних питань та їх вирішення. Позиція угорської сторони полягає у тому, щоб набуті угорцями Закарпаття права залишилися без обмежень. Йшлося насамперед про подвійне громадянство, освіту угорців рідною мовою та застосування української мови як державної у місцях компактного проживання угорців. Українська сторона сподівається на відновленні підтримки євроатлантичної інтеграції України з боку Будапешта. Водночас в Угорщині висловлювалися сподівання, що нове керівництво України врегулює дану проблему на прийнятних для обох сторін умовах. Зверталася увага на квітневу 1919 р. обіцянку В. Зеленського, що після вступу на посаду він перегляне мовний закон з погляду дотримання прав кожного громадянина. Міністр закордонних справ Угорщини П. Сійярто переконаний, що з новим Президентом України будуть знайдені підходи для відновлення дружніх відносин між Україною та Угорщиною, запевнивши, що Угорщина зробить все для цього [35]. Пізніше він 6 липня 2019 р. висловив переконання, що у нового Президента України і нової ВР України з'являться можливості повернути двосторонні відносини у русло взаємної поваги, довіри та взаємної користі. П. Сійярто вбачав у новому Президентові надію на врегулювання «мовного конфлікту» між обома державами, назвав кілька положень в обох мовних законах, що не влаштовують Угорщину: у сфері освіти угорці України мали 100% можливість навчатися рідною мовою; мовний закон практично унеможлиблює виростання угорської мови у всіх сферах життя спільноти, окрім релігійних обрядів та особистого спілкування. Він запропонував у першому законі відмінити статті, які позбавляють угорців уже набутих прав; а у другому – внести зміни і дати шанс угорцям на використання рідної мови у трьох сферах – у державному управлінні, культурі та ЗМІ. У разі досягнення

цього з боку Угорщини буде скасовано вето на проведення засідань Комісії Україна-НАТО [36].

Незважаючи на постійні прагнення керівництва обох держав до врегулювання відносин, найбільшу проблему складає освітнє і мовне питання, через уже 4 роки не вдається досягти їх нормалізації. Позиції обох країн не співпадають головним чином в оцінках застосування освітнього та мовного законів України для угорської спільноти Закарпаття. Рішуче прагнення української сторони посилити освітній процес українською мовою, розширити застосування державної мови у межах території України є природнім явищем, особливо в умовах воєнного протистояння з РФ. Підтвердженням цього є об'єктивне сприйняття обох законів на міжнародній арені, як таких, що відповідають суверенним інтересам держави, нормам міжнародного права, європейським цінностям. Проведений аналіз і порівняння відповідних статей законів України про освіту та про застосування державної мови з аналогічними нормативно-правовими актами Польщі, Словаччини, Румунії, Угорщини на предмет виявлення спільних і відмінних ознак, особливо практики реалізації положень аналогічного законодавства у Литві, Латвії та Естонії, а також проведений порівняльний аналіз норм застосування державної мови та мови меншин в освітньому та суспільному житті кожної з цих країн та України доводить, що подібні правові акти української сторони ні в чому не перевищують обмеження прав національних меншин на культурно-освітню і територіальну діяльність у своєму регіоні.

Угорщина демонструє зацікавленість у перезавантаженні стосунків з новим керівництвом України, «щоб вибудовувати з Україною самі коректні відносини» і двосторонні взаємини покращилися. Будапешт не втрачає надії на те, що Україна все ж стане для Угорщини надійним партнером і союзником у розумінні проблем угорців Карпатського регіону, на практиці забезпечить угорській спільноті Закарпаття зразкове становище і цим самим вивищиться й заперечить політику колишньої малої антанти в регіоні і послужить добрим прикладом для інших сусідніх з Угорщиною держав, на території яких проживають значні угорські спільноти, вдатися до формування й ними добросусідських взаємин з Угорщиною.

Обидві сторони визнають, що відсутність належних знань з державної мови веде до соціокультурної ізоляції місцевих угорців від суспільства і держави, в яких вони проживають. Задля гідного проживання в Україні, збереження угорців в Закарпатті як невід'ємної складової єдиного етносу для цього мають бути сформовані прийнятні умови. В угорських освітніх установах українською мовою мають викладатися лише ті предмети, з яких випускники планують чи мають здавати іспити на рівні ЗНО. Обидві країни мають виробити оптимальне співвідношення навчання рідною та державною мовами. Підлягають вирішенню на двосторонньому рівні питання автономії та збереження системи освіти угорців Закарпаття рідною мовою. Обидві країни

зобов'язані врегулювати питання подвійного громадянства для угорців Закарпаття, які масово набули його в односторонньому порядку Угорська сторона незмінно вимагає зберегти навчання в угорських школах лише рідною мовою. Українська сторона чітко дає зрозуміти, що навчання на 100% в угорських школах виключно угорською мовою не може бути, «це абсолютно нереально, щоби такого виду конгломерат створився всередині України». Водночас її представники наголошують, що «з угорцями потрібно домовлятися. Цей конфлікт треба розрулити» [37; 38; 39].

Міністр закордонних справ Угорщини П. Сійярто на засіданні Державних Зборів Угорщини 10 березня 2020 р. висловив незмінну позиції Угорщини щодо територіальної цілісності і суверенітету України, цілковитої підтримки її євроатлантичних прагнень, однозначної зацікавленості Угорщини у благополучній Україні. Угорщина в усьому є союзницею України. Але в одному питанні позиції двох держав розходяться. Угорщина проти обмеження прав угорської спільноти в освітньому та мовному питаннях. Лише з цієї причини, як він заявив, Угорщина продовжуватиме блокувати засідання комісії НАТО-Україна доти, доки Україна не відновить права угорської спільноти в Закарпатті. Вимагалось внести правки у закони про освіту та у порядок застосування державної мови, відновити освіту угорської спільноти угорською мовою як це було до вересня 2017 р. Міністр відзначив, що метою України є забезпечення умов, щоб кожен її громадянин добре володів державною мовою. А метою Угорщини є те, щоб угорські закордонні спільноти отримували права, що торкаються сфери застосування рідної мови. Наголосив при цьому, що ці дві цілі поєднанню не підлягають. Для Угорщини значно важливішою є доля угорської 150-тисячної спільноти в Закарпатті, ніж будь-які геополітичні міркування. Водночас він відкинув усілякі натяки на проведення Угорщиною щодо України проросійської політики, назвавши це абсурдом [40].

Лідери угорських товариств України, зокрема Ласло Брензович, Ласло Зубанич, Ілдіко Орос наголошують, що підходи обох сторін у питанні щодо порушених прав угорської меншини в освітньому законі України не зближуються, що «з боку представників України немає політичного бажання зрозуміти, що цими законами відібрали права угорської меншини Закарпаття, освіта яких рідною мовою тривала 150 років», що «угорство Закарпаття не здасть столітнього права на освіту рідною мовою», що в центрі уваги має бути освіта рідною мовою усіх рівнів, а не навчання рідною мовою в освітньому процесі України. Угорська сторона погоджується на розширення застосування в освітньому процесі української мови як державної, але не погоджується на переведення з 2023 року системи освіти угорської спільноти угорською мовою на українську мову [41].

Схвалений 16 січня 2020 р. Закон України про середню освіту порушує конституційні норми України – говориться у рішенні Товариства угорських педагогів Закарпаття від 27 січня 2020 р. Проаналізувавши політичні процеси в

Україні, зокрема у сфері освіти та розширення застосування української мови як державної, лідери Товариства зробили висновки, що нинішня політична еліта, яка прийшла до влади в Україні у 2019 р., не змінила позиції щодо мови в освітньому процесі та у застосуванні української мови як державної, а своїми діями вона продовжує політику попередньої влади України [42].

Громадські діячі Закарпаття ретельно вивчають ці проблеми і дають їм відповідні оцінки. О. Гаврош вважає, що компроміс з Угорщиною у питаннях освіти та застосування української мови як державної неможливий, бо українські умови не влаштовують Будапешт. Поступки Києва (закон не поширюватиметься на угорські приватні освітні заклади, строки запровадження його положень перенесено на 2023 рік, порозуміння у питаннях розбудови логістики у Закарпатті, розвитку прикордонної інфраструктури та подальший розвиток торгово-економічного та інвестиційного співробітництва між обома країнами, відновлення роботи міжурядових комісій та у справах національних меншин, узгодження позицій під час підготовки нового закону про національні меншини, удосконалення законодавства України щодо подвійного громадянства, збереження Берегівського району Закарпатської області після адміністративної реформи) не є достатніми, щоб Будапешт змінив свою позицію. Водночас Д. Тужанський припускав на початку 2020 р., що позиції Києва та Будапешта стали ближчими для досягнення компромісу, ніж у попередні часи. Але у середині 2020 р. і його думки змінилися, оскільки для Будапешта прийнятними є лише збереження недоторканості уже діючої системи освіти угорської меншини Закарпаття усіх рівнів та формування Притисянського угорського національного району або такого ж виборчого округу з центром у м. Берегове. Поки цього не вдасться досягти чекати погодження Угорщини та лідерів угорських товариств Закарпаття не доводиться [43].

Головний редактор провідної угорської газети Закарпаття «Ігаз Со», відомий журналіст Е. Кьосегі припускає, що нинішнє становище України де в чому нагадує йому ситуацію Угорщини кінця ХІХ ст. На його думку, варто було б вивчити історичний досвід Угорщини, який показав, куди веде великий націоналізм, що позбавляє інші національності права на самоідентифікацію, освіту рідною мовою, вільне використання рідної мови у повсякденному житті свого регіону. Як вважає цей автор, пригнічення національних меншин тогочасною владою Угорського королівства призвело до Тріанонського розчленування країни у 1920 р.

На такі думки справедливо відреагував політолог Закарпаття Даніель Кішш, відзначивши, що українці не пригнічують угорців, не обмежують їхніх прав. Закони про підвищення ролі української мови як державної в освітньому процесі та у повсякденному житті стали реакцією Києва на агресивну воєнну та ідеологічну політику Росії проти України, захоплення та окупації її території. Ці закони України спрямовані на обмеження впливу російської мови і

пропаганди РФ на українське суспільство. Вони торкнулися усіх меншин, зокрема й угорської спільноти Закарпаття. На його переконання дану проблему потрібно вирішувати на двосторонньому рівні [44].

Упродовж 2019-2021 рр. готувалася зустріч на найвищому рівні, щоб вирішити головне протиріччя, яке гальмує повноцінний розвиток українсько-угорських двосторонніх відносин. За цей час обидві сторони досягли компромісу. Угорщина запевнила Україну, що не вдаватиметься до спроб порушити територіальну цілісність України, відірвати Закарпаття чи Берегівський район, як і те, що не прагне до автономізації усього Закарпаття, а добивається вберегти угорську спільноту від асиміляції, забезпечувати їй соціально-економічні та культурно-освітні умови для проживання і залишення проживати на своїй рідній землі. У свою чергу українська сторона дає гарантії, що не прагне асимілювати угорську спільноту чи послабити умови для збереження угорцями своєї мови, культури, національної самоідентифікації, що розширення навчання української мови в угорських освітніх закладах спрямоване лише на покращення умов для угорської молоді краще реалізувати себе на рідній для них землі, в Україні.

Під час консультацій вдалося досягти значного компромісу, щоб закони України про освіту і мову не поширювалися на освітні установи приватної форми навчання; щоб здача іспитів з деяких точних предметів під час ЗНО забезпечувалася не українською, а угорською мовою. Досягнуто порозуміння й у питанні щодо подвійного громадянства для угорців Закарпаття, процес якого практично завершився і вимагає правової фіксації. Проект змін до Закону України про національні меншини також знаходить підтримку на двосторонньому рівні.

Зважаючи на це, Угорщина сфокусувалася на посиленні основної вимоги в освітній сфері, яка полягає у тому, щоб освітній процес угорської меншини усіх рівнів здійснювався рідною мовою, а не українською. Залишення уже сформованої освітньої системи для закарпатських угорців усіх рівнів незмінною є і залишається пріоритетною вимогою Угорщини та угорських товариств України. Будапешт вважає запорукою нормалізації двосторонніх відносин також формування Притисянського національного району чи виборчого округу, надання автономії для угорської меншини, збереження умов для її самоідентифікації, усунення факторів, що спонукають її до масової еміграції.

Позиції сторін у цих питаннях поки що не співпадають. Українська сторона погоджується лише на угорськомовну освіту приватних установ. Її поступки не торкаються сфери розширення освіти українською мовою у навчальних закладах країни, для національних меншин, зокрема й угорської, та підвищення рівня застосування української мови як державної у всіх сферах суспільного життя в Україні та у кожному її регіоні. Модифікація 7-ї статті Закону України про освіту, на чому наполягає угорська сторона, не передбачається. На думку

української сторони, у разі збереження на Закарпатті культурно-освітньої системи угорською мовою усіх рівнів, що сформувалася до цього, складуться сприятливі можливості для закріплення правового статусу угорської мови у всій області, незалежно від чисельності та перспектив угорської спільноти у цьому краї.

Допоки Україна перебуватиме у стані війни, нав'язаної РФ, маловірогідно, що обидві сторони дійдуть до спільної позиції в освітньому, мовному питанні та порядку формування Притисянського національного району чи виборчого округу. Зустріч на найвищому рівні, що так довго готується, якщо й відбудеться, то носитиме формальний характер і не зможе радикально вплинути на вирішення цих трьох найскладніших завдань.

Прагнучи обмежити великий вплив російського чинника у суспільно-політичному та духовному житті України, доцент Дебреценського університету Дюла Фодор звертає увагу на те, що заходи суверенної Української держави щодо викорінення наслідків політики колоніалізму та русифікації, політика витіснення російськомовного чинника з освітньо-культурного простору України і забезпечення домінування державницьких позицій українства у гуманітарній сфері не переслідує такої ж мети щодо угорської спільноти Закарпаття. Він пропонує українській владі продемонструвати, що заходи щодо усунення наслідків окупації Росії не торкаються культурно-освітніх умов для національних меншин, які є автохтонними на території України.

З одного боку, Україна має глибше проймається інтересами угорської меншини Закарпаття, чисельність якої незначна у порівнянні з Трансільванією у Румунії чи з Південною Словаччиною (Фельвідику). А з другого боку, Україна має отримати надійну підтримку від Угорщини як сильного в економічному відношенні члена ЄС. Запорукою нормалізації угорсько-українських відносин та покращення становища угорської спільноти в Закарпатті є сприяння Угорщини у наближенні України до євроатлантичних структур. Зацікавленість у цьому Угорщини однозначна і вона має це у відповідь демонструвати. Українці та угорці два основні етноси в Закарпатті, тому правильний вибір майбутнього для них єдиний – поглиблення співпраці між ними, задовільнення їхніх інтересів і спільний рух до євроатлантичного простору [45, с. 70-71, 119].

Слід погодитися з позицією Д. Фодора, що обидві держави і нації спільно зацікавлені у тому, щоб освітнє і мовне питання врегулювалося, двосторонні відносини успішно розвивалися, Угорщина активно підтримувала рух України до НАТО та ЄС. Основою для цього є те, що обидва етноси – українці та угорці – є автохтонними і творними етносами Закарпаття. Відповідно має формуватися політика по збереженню і розвитку дво: - мовним і - культурним краєм, що відповідає насущним інтересам наших країн. Забезпечення повноцінних умов для угорської спільноти в Закарпатті, її благополуччя,

недопущення масової еміграції та асиміляції стане запорукою для добросусідських відносин обох держав.

Заслуговує на увагу модель врегулювання міжнаціональної проблеми у Південному Тіролі, який у 1919 р. було передано від Австрії до Італії. У середині 1980-х рр. обидві країни при сприянні світових організацій виробили взаємоприйнятні принципи співіснування обох етнічних частин цієї землі. Усі сфери життєдіяльності італійців, які складають понад 60% населення цієї провінції, забезпечуються Італією, а для австрійців, частка яких складає понад 30%, відповідно – Австрією. У всіх сферах життя перших основною мовою є італійська, у других – німецька. Необхідні кадри для цих спільнот готуються в університетах Італії та Австрії незалежно одна від одної. Таким чином вдалося врегулювати гостру проблему. Цей досвід може стати прикладом для вирішення подібних проблем угорських спільнот у сусідніх з Угорщиною державах – Румунії, Словаччині, Сербії, Україні.

При усіх суперечностях у відносинах наших країн не можна ставити знак рівності між політикою РФ та Угорщини щодо України чи навіть проводити паралелі між діями цих двох держав, бо мета кожної з них щодо України різна. Москва прагне відновити своє геополітичне панування на колишньому царському і радянському просторі, повернути під свою гегемонію Українську державу, тоді як Угорщина через трагедію Тріанону прагне захистити значні частини угорської нації, зокрема угорців Закарпаття, які у насильницький спосіб 100 років тому були передані до нових сусідніх держав. Такі історичні реалії і з ними слід рахуватися: шукати компроміси для ослаблення напруження у ЦСЄ в цілому та на двосторонньому рівні, зокрема.

Після тривалого затишшя у середині лютого 2021 р. у Міністерстві освіти і науки України відбулися консультації з угорською делегацією щодо підготовки проекту закону про національні меншини, про застосування мов в освітньому процесі угорської спільноти Закарпаття. Сторони домовилися провести наступні двосторонні консультації з цих питань у Будапешті. Обидві країни налаштовані на те, щоб угорська національна меншина України не асимілювалася, повноцінно розвивалася і зберігала свою самобутність та національну ідентичність. Перші вагомі кроки у цьому напрямі уже зроблено. Проект договору про врегулювання комплексу питань для забезпечення життєдіяльності угорської спільноти обидві сторони схвалили. Зрештою зусилля обох країн завершаться позитивним результатом і відповідна двостороння угода буде підписана на рівні керівників держав – Президента України та Прем'єр-міністра Угорщини.

Ч. Феденець (Будапешт) зазначає складність сучасних угорсько-українських відносин через різні підходи обох сторін до питань освіти та застосування державної мови в Україні, зокрема щодо угорської спільноти Закарпаття. Вона бачить можливість врегулювання даної проблеми лише під час зустрічі на найвищому рівні В. Орбана та В. Зеленського [46].

В інтерв'ю Міністра закордонних справ України Д. Кулеби від 25 лютого 2021 р. для угорського видання HVG пролунало сенсаційне повідомлення про те, що «український закон про освіту в його нинішній формі вже прийнятний для Угорщини, й вона готова обговорити з Україною, як ці норми можна втілити в життя так, щоб це відповідало інтересам угорської національної меншини». На двосторонній основі була створена робоча група, яка взялася за вироблення шляхів щодо реалізації цього закону. Д. Кулеба запевнив угорську сторону, що ніщо не загрожує ідентичності угорської меншини та її правам на використання рідної мови. Він назвав обшуки та перевірки правоохоронними органами України приміщення ТУКЗ, Берегівського угорськомовного інституту, квартири голови ТУКЗ Л. Брензовича та початок провадження проти нього справи провокаціями, що спрямовані на недопущення нормалізації стосунків між нашими країнами [47].

Голова Спільки угорської культури Закарпаття Л. Брензович з початку грудня 2020 р. перебуває у Будапешті. Він поки що не може повернутися в Україну, бо йому загрожує суд і ув'язнення на 15 років за зраду Батьківщини і підтримку сепаратизму. У своєму інтерв'ю 13 березня 2021 р., яке було у більш розширеному вигляді опубліковане 19 квітня й газетою «Magyar Nemzet», він зазначав, що з 2014 р. на Закарпатті відбуваються такі події, які раніше сприймалися б безпрецедентними: антиугорські мітинги, листи з погрозами, підпали офісів угорських товариств, заборона угорським політичним діячам на в'їзд в Закарпаття, обшуки СБУ в офісах товариств та у помешкані Л. Брензовича. Він наголосив, що Угорщина надає постійну підтримку і допомогу Україні, останнім часом передала 100 апаратів штучного дихання, а у відповідь мовчання, відсутність повідомлень про це у ЗМІ України. Замість цього слідує звинувачення угорських товариств у сприянні підриву територіальної цілісності України, а самих угорців у сепаратизмі, бо не хочуть вивчати українську мову. Роками перевіряється діяльність угорських благодійних товариств, фондів, які діють у краї легально, відповідно до законів України. Звинувачення лунають і на адресу Угорщини у її таємних намірах повернути Закарпаття до свого складу [48].

Як зазначив Л. Брензович, надії на В. Зеленського, якого на президентських виборах підтримало 70% угорців краю, не виправдалися. Він обіцяв внести позитивні зміни до законів про мову, про освіту, зупинити війну на сході України, але цього не зробив. Він вважає, подвійне громадянство в Україні не заборонене законом. Але готуються законодавчі зміни для позбавлення подвійного громадянства тих осіб, які його мають, і заборони подвійного громадянства в Україні, що веде до порушення принципів рівності прав. На його думку, нині В. Зеленський проводить політику П. Порошенка, що дуже шкодить інтересам угорської спільноти Закарпаття. Л. Брензович не має надії на зміни до закону про освіту, бо внесені пропозиції під час засідання змішаної освітньої комісії будуть торкатися лише уточнень чинних законів. Він

критично висловився й щодо положення цього закону, що нові середні школи можна буде відкривати лише у населених пунктах з понад 50 тис. мешканців, що призведе до закриття відразу 40 угорських шкіл. Адже такі навчальні заклади угорською мовою можуть відкриватися лише в Ужгороді та у Мукачеві. Він звернув увагу й на те, що угорська мова не належить до слов'янських мов, тому процес переведення угорської молоді на навчання українською мовою має мати значно більші терміни його реалізації та інші умови [49].

На пом'якшення позиції Угорщини щодо України вплинули перші кроки нової Адміністрації США на чолі з Дж. Байденом. У Будапешті зазначається, що у Вашингтоні однозначно сприймають Україну як партнера у протистоянні з Москвою, хоча сам Дж. Байден навряд чи хоче інтереси цієї країни ставити вище усіх інших країн східноєвропейського регіону. Адміністрація Байдена хотіла б з радістю виточити з України васала проти Москви. У Вашингтоні і Берліні розуміють євроатлантичні плани України, підтримують ці прагнення, США і керівництво НАТО протистоять РФ у захисті суверенітету і територіальної цілісності України, але вони також дають зрозуміти, що для вступу її до НАТО ще не настав час.

Підкреслюється, що для збільшення табору противників Росії В. Зеленський почав тиснути на НАТО, щоб Україну прийняли до свого складу. Водночас РФ звинувачує Україну у тому, що вона прагне силою зброї повернути окуповану частину Донбасу до України, винищивши тамтешнє населення. Обидва посили є неправдивими. Саме через неможливість формувати рівноправні відносини з РФ і для нейтралізації її агресивної політики, Україна пішла на активне зближення з НАТО. Саме ці наміри України, а не повернення окупованих територій збройним методом, є для Росії смертельно небезпечними. Протидіючи курсу України на НАТО, Москва все більше загострює становище на сході України, зосереджує військові сили на кордоні з Україною і активно готується до повномасштабної війни проти неї. Прагнення України наблизитися до НАТО – корінь найбільшої загрози для РФ. У відповідь на такі кроки Києва Д. Козак (куратор української політики Москви) заявив, що спроба розв'язати Україною у воєнний спосіб питання Донбасу стане початком її кінця як держави. Йому вторують Лаврови і Пєскови. Кремлівські діячі галасують на весь світ про наміри України вирішити війну на Донбасі військовим ударом. Заявами про те, що агресивні наміри України проти Донбасу та самої Росії змусили останню нарощувати присутність власних сил на кордоні з Україною, Москва прагне приховати справжні причини свого занепокоєння і хоче таким убогим способом обманути весь світ. Під усією цією брехнею скривається незгода РФ з активним курсом України до НАТО.

Поведінка Угорщини у даному питанні обумовлюється тим, що усі її зусилля отримати належну підтримку як члена НАТО у справі захисту закордонних угорців принесли їй незначні успіхи. У Будапешті наголошується,

що «угорській зовнішній політиці також потрібно враховувати зміни у співвідношенні сил на світовій арені у відносинах з Києвом щодо питання захисту угорців Закарпаття». Угорська сторона на саміті НАТО у червні 2021 р. у дуже виваженій формі порушувала питання про проблеми угорської спільноти в Закарпатті і доводила справедливість власного занепокоєння цим. У Будапешті враховують зміцнення консолідованої позиції західних країн на підтримку України проти Росії і відповідно до цього адекватно реагують. Зазначивши, що угорці Закарпаття не впливають на те, що відбувається на Сході України, П. Сійярто підкреслював, що «Угорщина чекає від союзниць НАТО чіткої заяви на адресу України: передумовою тіснішого співробітництва з НАТО є виконання взятих на себе зобов'язань, серед яких має місце і захист прав меншин» [50].

Головна увага угорської сторони зосереджується на покращенні двосторонніх відносин як основної передумови вирішення проблем угорської спільноти Закарпаття. Під час засідання міністрів закордонних справ країн ЄС 19 квітня 2021 р. П. Сійярто зазначав, що Угорщина зацікавлена у сильній, стабільній, демократичній Україні, підтримує її територіальну цілісність та незалежність. Одночасно Будапешт чекає, що Україна буде дотримуватися прав національних спільнот, серед них і угорської. Він звернувся до свого українського колеги Д. Кулеби, щоб забезпечувалися права угорських спільнот і не допускалися порушення їх культурно-освітні та самоврядні права, організації угорської меншини не звинувачувалися у сепаратизмі та у тому, що будь-яка форма їхньої діяльності складає небезпеку для цілісності України [51].

Переговори міністрів закордонних справ України та Угорщини 13 травня 2021 р. у Братиславі під час засідання міністрів країн ЦСЄ засвідчили, що в останні дні намітилися позитивні зрушення у двосторонніх відносинах. Підставою для таких висновків стали результати другого засідання двосторонньої робочої групи міністерств освіти обох країн 12 травня, на якому сторони підтвердили готовність до покращення умов освіти угорської спільноти рідною мовою. Сторони домовилися про прискорене проведення засідання спільної Комісії з питань національних меншин, під час якого буде можливість обговорити, окрім освітнього, також і інші складні питання двосторонніх відносин. П. Сійярто з певним оптимізмом зазначив незначний прогрес у двосторонніх відносинах у порівнянні із нинішнім складним їх становищем. Водночас на прес-конференції 22 червня 2021 р. Міністр підтвердив незмінність позиції Угорщини, щоб в Закарпатті були відновлені права угорської меншини на використання рідної мови у сфері освіти, культури та місцевого самоврядування [52; 53].

Завдяки рішучому спротиву західних країн на чолі з США плани РФ щодо воєнного захоплення України, повернення її до сфери свого виключного впливу і недопущення її зближення з євроатлантичними інституціями стали нездійсненними. Угорські джерела наголошували, що на черговому саміті

країн НАТО у червні 2021 р. Угорщина підтримала надання Україні Плану дій щодо членства в НАТО, вимагаючи при цьому зберегти уже існуючі культурно-освітні умови угорської спільноти Закарпаття.

З припиненням агресивної політики Москви щодо України, відновленням суверенітету останньої відносини між Україною та Угорщиною оздоровляться. Обидві країни мають завдячувати справедливій позиції країн НАТО на чолі з США, які відстояли мир у Європі, суверенну Україну, що позитивно сприятиме врегулюванню культурно-освітніх умов угорської спільноти Закарпаття.

Висновки

З кінця I-го – початку II-го тисячоліть розвиток українського та угорського народів був досить успішним. Праукраїнські племена змогли сформувати Давньоруську державу з центром у Києві. Контрольовані Руссю землі збільшилися у середині XIII ст. до 800 тис. кв. км. При Володимирі Великому Русь прогресувала як цілісне суспільство, так і держава, яка рівнялася на провідні держави Європи та на своїх сусідів – Візантію, Польське та Угорське королівства. Угорські племена, заволодівши з третьої спроби у самому кінці IX ст. Паннонією, перетворили її на свою Батьківщину, успішно сформували у 1001 р. свою державу, приєдналися до європейської цивілізації. Угорське королівство, територія якого складала понад 300 тис. кв. км, успішно розвивалося до XVI ст. Обидві держави змогли започаткувати консолідовану внутрішню політику, сформувати міжнародні відносини, сприятливі для свого успішного розвитку у Європі. З ними рахувалися самі великі державні утворення континенту. Періоди Древнеруської держави X-XIII ст. та Угорського королівства XI-XV ст. в національній історії обох народів справедливо оцінюються як одні із самих успішних.

Смертельна загроза для обох держав нависла не з Європи, а з боку азійських кочівників: спочатку монголо-татарських, а потім османських завойовників, які хлинули із сходу та південного сходу у Європу. З поразкою Русі від монголо-татарського нашествия у середині XIII ст., а Угорського королівства від Османської імперії у середині XVI ст. відбулося падіння обох держав, розчленування територій та їх руйнація, започаткувалася епоха поневолення українського та угорського народів, що тривала у різних формах аж до кінця II тисячоліття. Наслідки окупації Золотою Ордою, Османською, Польською, Габсбурзькою, Німецькою та Російською імперіями виявилися згубними для обох народів. Тривале іноземне панування, бездержавність, розчленування територій прирекли їх на відставання і периферійний шлях розвитку, унеможливлення збереження етнічних земель і недопущення їх освоєння іншими народами, встановлення над ними несправедливих кордонів, нав'язування реакційних моделей суспільного розвитку. Ці фактори були визначальними долі обох народів, наслідки яких негативно позначаються і на сучасному їх становищі.

Оскільки державні і національні інтереси українського та угорського народів цілковито узалежнювалися від великих держав-суперниць, то еліти обох народів схилялися на бік тих із них, які найбільше підтримували їхні національні та державні прагнення. Допоки панівні над ними імперії не зійшли із світового подіуму, обидва народи перебували у розчленованому і підневільному становищі, що обмежувало їх державний суверенітет, здійснення самостійної внутрішньої і зовнішньої політики. В умовах тривалої відсутності державності, перебування угорців та українців під різним іноземним впливом, їхні зовнішньополітичні пріоритети весь час формувалися поза спільною увагою один до одного, стабільні взаємовигідні відносини не склалися.

В угорської нації виробилося незламне прагнення до незалежності, почуття високої гордості, неперевершене прагнення до національної єдності. Пріоритет націєцентризму над європоцентризмом, домінування інтересів угорської нації у Карпатському регіоні пронизує усі сфери діяльності правлячих еліт цієї країни. Відроджені ідеали Угорського Королівства Святого Іштвана сприяли перетворенню гідного історичного минулого на визначальний чинник внутрішньої і зовнішньої політики сучасної Угорщини. А кривдний Тріанонський договір 1920 р. прискорив становлення Угорщини найактивнішим борцем у Європі за права і справедливі інтереси національних спільнот, серед них і угорських.

В українському соціумі через неймовірно тяжкі і тривалі наслідки колоніалізму та розчленування, голодомори, значну асиміляцію, втрату національної еліти і панування упродовж століть інонаціонального панства виробилося нігілістичне ставлення до державних інституцій та правлячих олігархічних кланів, не склалося належного рівня єдності між правлячими елітами та народними масами як цілісного національного організму, дуже повільно формується ідеологія загальнонаціонального значення та відбувається кристалізація національної і патріотичної еліти, які спроможні забезпечити панування українського чинника у власній державі. Долаючи тяжке минуле, не маючи жодного відношення до формування великодержавницької політики у Європі, встановлення несправедливих кордонів між народами, українська нація проявляє нечувані форми толерантності, виваженості та поваги до сусідніх народів, демонструє щире готовність до вирішення їхніх складних проблем. Під час свого становлення Українська держава рішуче бореться проти імперіалізму, колоніалізму і тоталітаризму, які у минулому і у нинішні часи являються найбільшими ворогами людського прогресу та майбутнього світової цивілізації.

Обидва народи тривалий час перебували у різних політичних, економічних, культурно-освітніх, духовних світ-системах; розвивалися головним чином під впливом різних цивілізацій (угорці – латинської і німецької, західної гілки християнства; українці – грецької, польської і російської, східної гілки

християнства). Усі ці фактори позначаються на сучасному стані розвитку обох держав. Незважаючи на усі негативні і різні наслідки історичного минулого, обидва народи зуміли зберегтися і сформуватися як модерні нації і посісти серединне місце у сучасній Європі. І це саме найважливіше, що їх об'єднує.

Відносини між обома народами мали складні і трагічні сторінки, породжені геополітичними інтересами світових імперій. Історичне минуле залишило незабутню і дуже суперечливу спадщину, яка дається взяти і у теперішні часи.

Доленосним в історії обох народів виявилось ХХ ст. Оскільки вони перебували у різних ворожих коаліціях під час двох світових воєн, то їхня боротьба за відродження державності завершилася з протилежними результатами. Внаслідок поразки в обох війнах у блоці країн на чолі з Німеччиною Угорщина зазнала розчленування, синдром Тріанону продовжує позначатися на усіх сферах її життя. Україна, завдяки перебуванню у складі переможців на чолі з СРСР, отримала сприяння в об'єднанні своїх основних етнічних земель. Різні міжнародні умови, що склалися для обох народів за результатами світових воєн, визначили їхнє неоднакове територіальне становище, що зберігається й понині.

Встановлені на просторі ЦСЄ за наслідками обох воєн несправедливі кордони Угорщини негативно позначаються на її відносинах з Румунією, Словаччиною, Сербією, Україною. Синдром Тріанону уже сто років продовжує залишатися надзвичайно чутливим у регіоні, оскільки Будапешт узалежнює ефективне співробітництво з ними від рівня забезпечення прав угорських меншин і, як правило, незадоволенням становищем багаточисельних угорських автохтонних спільнот у цих сусідніх країнах.

Із здобуттям Україною та Угорщиною політичної і державної незалежності у 1989-1991 рр. між ними започаткувалися повноцінні взаємовідносини. 30-ти річний трансформаційний досвід засвідчив, що рівень співробітництва народів залежить від наявності суверенної держави, належності обох держав до одного цивілізаційного простору, спроможності їх правлячих еліт розуміти національні проблеми другої сторони і сприяти вирішенню успадкованих несправедливостей.

Барометром двосторонніх відносин Угорщини з Україною залишається рівень забезпечення інтересів угорців Закарпаття. У руслі цього діалог Угорщини та України на рубежі ХХ-ХХІ ст. розвивався успішніше у порівнянні з іншими її сусідніми державами. Угорська спільнота Закарпаття швидко спромоглася: сформуванню організаційну та культурно-освітню систему усіх рівнів з викладанням угорською мовою; забезпечити фактичне функціонування культурно-освітньої автономії; об'єднати життя угорської спільноти навколо національно-культурних товариств; створити угорськомовні ЗМІ на всій території краю; отримати з початку посвідчення угорців, а потім і подвійне громадянство (України та Угорщини). У сфері освіти й культури склався автономний угорський район, як прообраз можливої майбутньої

автономії. Умови в Україні для надання економічної і фінансової допомоги, забезпечення культурно-освітньої, господарської, підприємницької та організаційної діяльності закордонних спільнот, набуття подвійного громадянства, навіть прагнення угорських спільнот набутти адміністративно-територіальної автономії сприймалося в Україні з більшим розумінням серед сусідів Угорщини.

Проблеми з'явилися після агресії РФ проти України та захоплення частин її території. У відповідь українська влада рішуче вдалася до збройного захисту своїх земель, прискореного подолання наслідків колоніалізму, обмеження мовного, культурного і релігійного впливу російського чинника в Україні, консолідації патріотичних і державницьких сил суспільства, законодавчого закріплення та забезпечення домінування базових цінностей титульної у житті країни. Новий курс України в освітній і мовній політиці відповідає міжнародним угодам, тому закономірно, що ЄК, ОБСЄ, інші міжнародні організації відносять їх до компетенції національного законодавства і не втручаються у ці питання.

Незважаючи на це, у РФ та Угорщині розгорнулася активна протидія українзації, основу якої складали аргументи, що: Україна багатонаціональна держава, її необхідно федералізувати на регіональній основі; в Україні склалося дві культури – українська і російська, споконвічно і успішно діє система «руського образования» та більш як столітня освіта угорською мовою усіх рівнів в Закарпатті, тому такий курс України недопустимий, бо звужує уже набуті і закріплені права національних спільнот, порушує їхні конституційні права.

Культурні товариства угорської спільноти Закарпаття безупинно добиваються, щоб: залишити незмінними культурно-освітні умови, що існували до вересня 2017 р.; у новому адміністративно-територіальному поділі краю угорське населення потрапило до однієї адміністративної одиниці; сформувати Притисянський угорський національний район чи угорський виборчий округ; забезпечити для угорської спільноти автономний статус. Ці чотири напрямки є незмінними і головними вимогами у діяльності угорської спільноти Закарпаття, що цілковито підтримуються керівництвом Угорщини.

Взаємоприйняттого компромісу між обома країнами було досягнуто під час здійснення адміністративно-територіальної реформи в Закарпатті. Серед 6 районів було сформовано і Берегівський район шляхом приєднання до нього Виноградівського району, а також відповідний виборчий округ.

Угорщина прагне здобути в Україні надійного союзника, який має сформувати в Закарпатті і на міжнародній арені об'єктивне сприйняття освітнього і мовного законів, як таких, що відповідають нормам міжнародного права і європейським цінностям, а також перетворення їх на зразок щодо забезпечення ідентичних умов для повноцінного розвитку угорської спільноти й в інших регіонах ЦСЄ. У нинішні часи обидві країни мають схвалити заходи,

спрямовані на те, щоб на взаємоприйнятному двосторонньому рівні вирішити проблему застосування угорської мови в освітніх установах у місцях компактного проживання цієї спільноти. Але в умовах агресії РФ проти України усі спроби упродовж 2017-2021 рр. досягти між Україною та Угорщиною компромісу в освітньому та у мовному питанні завершалися безрезультатно. Позиції української та угорської сторін в оцінках закону не співпадають, у кожній з них існують свої аргументи.

Після продовження термінів запровадження освітнього закону з 2020 р. до 2023 р., забезпечення освіти угорських приватних навчальних установ виключно угорською мовою за рахунок фінансування Угорщини, оптимізації квотування навчання державною мовою і мовами меншин за трьома освітніми моделями для дітей, які навчаються мовами національних меншин, українська сторона не бачить порушень прав національних меншин в освітній сфері. Угорщина погоджувалася на двосторонні консультації та компроміси з Україною при умові цілковитої відміни 7 статті освітнього закону і залишення нинішньої системи освіти без змін. Тобто, основною мовою навчання усіх рівнів у місцях компактного проживання угорської меншини має бути угорська мова з розширенням вивчення української мови.

Будапешт розуміє, що такі дії України спричинені ворожою політикою РФ проти України, але при цьому переслідує власні інтереси, які значно ширші від прагнення зберегти незмінним культурно-освітнє життя угорців Закарпаття. Сприймання Будапештом усіх цих заходів в Україні як початком мовної асиміляції меншин, зокрема угорської, ліквідації угорськомовних шкіл, дозволяє нарощувати протидію зі свого боку.

Під впливом зміни співвідношення сил на світовій арені з середини 2021 р. на користь України, напруження в угорсько-українських відносинах пішло на спад, завершилося блокування Угорщиною проведення засідання Комісії Україна – НАТО. Вирішальним у відновленні діалогу Угорщини з Україною щодо освітнього забезпечення угорців Закарпаття стало те, що країни Атлантики та ЄС спільно і радикально виступили на захист територіальної цілісності України, змусили Росію відвести свої війська з прикордонних з Україною територій, припинити війну проти неї. Наступною вимогою є виведення її військ із захоплених територій і повернення їх Україні. Рішуча позиція країн західної демократії змусила РФ відмовитися від експансіоністських планів щодо України, що стає запорукою прийняття на двосторонній основі компромісних рішень щодо угорської спільноти Закарпаття та їх реалізації.

Загальні висновки

Версальська система мирних договорів 1919-1923 рр. підтверджує одвічність панування на міжнародній арені політики гегемонізму, неспроможності справедливо визначити кордони різних країн через ігнорування інтересами переможених, недооцінки національних чинників.

Саме з цих причин переможці Першої світової війни нав'язали у 1919-1923 рр. Австрії, Угорщині, Туреччині, Україні, Білорусії, Німеччині, Болгарії переважно несправедливі кордони.

Також з'ясувалося, що внутрішня і зовнішня політика кожної світової імперії позначалася домінуванням ідеології колоніалізму та експансіонізму, пригнічення поневолених народів. До таких належали Велика Британія, Росія, Франція, Німеччина, США, Японія, Австро-Угорщина, Османська імперія. Усі вони на зламі XIX-XX століть, незалежно від того чи перебували на стадії свого розквіту, чи, стрімко пройшовши її, наближалися до свого занепаду, незмінно продовжували імперіалістичну й колоніальну політику. Одному блоку країн на чолі з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, які вдалися до переділу світу і розширення сфер впливу на свою користь, недопущення вторгнення держав-конкурентів у регіони їхнього домінування, протистояв інший, у складі Великої Британії, Росії, Франції, США, Японії, Італії. Конкуренція між цими двома союзами держав за світове панування переросла у Першу світову війну.

Усі зусилля внутрішньої політики багатонаціональних світових чи континентальних імперій спрямовувалися на забезпечення: домінування титульної нації у політико-правовій, ідеологічній та освітньо-культурній сфері над підлеглими народами всередині держави, обмеження і приниження ролі таких народів, насильницької асиміляції, ослаблення їх національно-визвольних змагань. Міжнародні суперечності постійно складали величезний потенціал, який при сприятливих міжнародних умовах ставав для них головною деструктивною силою, що прискорювала їх занепад і розпад.

У боротьбі за збереження світового панування, чи за його перегляд на свою користь світові імперії у протистоянні із своїми головними ворогами, окрім основних чинників (збройного, воєнно-промислового, фінансово-економічного, дипломатичного і кадрового потенціалу), також активно використовували й етнічний фактор. Підтримка національно-визвольних рухів нетитульних націй у багатонаціональних державах-суперниках розглядалася дієвим інструментом для їх ослаблення і знищення. Багатонаціональний фактор кожної імперії у разі її поразки у війні є найбільшою загрозою для їх безпеки і цілісності, відіграє вирішальну роль у їх розпаді і занепаді. Переможці гнучко використовують його для зміцнення свого домінування на просторі зруйнованих ворожих монархій.

Так сталося й з Габсбурзькою багатонаціональною імперією. Тривалий час національно-визвольні змагання нетитульних народів Австро-Угорщини, які складали більшу частину населення, опір дискримінаційним заходам монархії задля зміцнення централізму, постійно зміцнювалися і закономірно складали небезпеку для її цілісності. А при сприятливих міжнародних умовах, зокрема із наближенням поразки монархії у війні, антагоністичні процеси, національно-визвольні рухи підневільних націй і етносів настільки посилилися, що стали

нездоланими для титульних націй – австрійців та угорців. Наростання міжнаціонального напруження у Габсбурзькій монархії знаходило все більшу підтримку з боку країн Антанти, щоб ослабити її як важливу ворожу для них силу.

Формування незалежних держав на місці імперій, що розпадалися, є закономірним і прогресивним явищем. Усі інші складові процесів, що виникали під час розпаду багатонаціональних імперій, насичені значними суперечностями і не можуть оцінюватися однозначно. Підтримка прагнення підневільних народів багатонаціональних імперій до незалежності носила за сукупністю справедливий характер і утворення нових держав на руїнах колишніх багатонаціональних імперій сприяло прискореному формуванню більш прогресивних правових устроїв з ознаками антимонахізму та основ демократії. Але при визначенні кордонів між новими державами та титульними націями колишніх імперій переможці війни не дотримувалися принципів справедливості рівною мірою щодо обох сторін. Перевага віддавалася задовільненню територіальних інтересів нових держав при одночасному ігноруванні справедливості у відношенні до колишніх державотворних націй.

Одвічність такої суперечливої політики підтвердилася після тієї війни. Діяльність країн Антанти – Франції, Великої Британії і США – з наближенням упродовж літа – початку осені 1918 р. військової перемоги, спрямовувалася на розчленування Габсбурзької монархії, підтримку нових незалежних держав. Ліквідація і територіальне розчленування усіх Центральних держав – Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії – після їх виходу з війни і укладення кожною з них упродовж жовтня-листопада 1918 р. перемир'я на користь нових сусідніх держав являлося стратегічною метою Франції та Великої Британії, яку їм вдалося втілити до життя.

Трагічний досвід Габсбурзької монархії заслуговує на особливу увагу, а її розчленування залишається повчальним і для нинішніх багатонаціональних імперій. Історичне минуле цієї держави показує, що політика експансіонізму, розширення свого впливу на міжнародній арені, протидія зростанню присутності інших світових гравців у регіонах її домінування продовжувала складати суть її існування, незважаючи на те, що пік її розквіту давно залишився у минулому, а період згасання її потенціалу, що започаткувався з кінця XIX ст., не враховувався Габсбурзьким двором, що лише прискорило її розпад.

Падіння і розпад кожної багатонаціональної монархії стало наслідком банкрутства політики її правлячих еліт. Причини і наслідки цього процесу були типовими. Поразка у війні, падіння абсолютизму, погіршення і тяжке соціально-економічне становище переважної частини населення усіх монархій у кінці війни, деморалізація їхніх збройних сил, неспроможність нової еліти швидко консолідувати суспільство на нових цінностях і активно відстоювати справедливі державні та національні інтереси; поширення антимонархічних,

соціал-демократичних, комуністичних ідеологій, які суттєво посилювалися в умовах піднесення національно-визвольних змагань підневільних народів, що комплексно і за потужністю переважали опір центрів вчорашніх монархій. На місці монархічної форми правління запроваджувалася республіканська модель державного устрою, що являлося прогресивним явищем у світовій історії.

Для поневолених народів монархії Версальські мирні договори стали тріумфом, а для панівних – австрійського та угорського – обернулися трагедією. Упродовж століття після укладення Тріанонського мирного договору усі політичні сили і громадські організації Угорщини вважають його умови не справедливими, він оцінюється грабіжницьким, неприйнятним і тимчасовим. Договір став визначальним чинником у формуванні відносин Угорщини із сусідніми державами, до яких потрапили значні частини угорської нації. Нині це – Румунія, Словаччина, Сербія, Україна.

Для всебічного розкриття даної теми насамперед мають досліджуватися загальносвітові тенденції, головні суперечності епохи, складові Версальської системи правопорядку, потім аналіз має торкатися простору Габсбурзької монархії в цілому, і тільки після цього – висвітлюватися проблеми окремої держави, у даному випадку – Угорщини. На жаль, значна частина фахівців обмежується розкриттям насамперед післяверсальських проблем конкретної держави, окремого договору, наприклад, Тріанонського, постановкою їх до центру уваги, не приділяючи належної уваги подібним проблемам інших народів та регіонів, спричинених Версалем. Комплексне і об'єктивне висвітлення Версальської системи правопорядку 1919-1923 рр. сприятиме глибшому розумінню формування міжнародних відносин у ХХ-ХХІ ст., породжених невдалими спробами успішно вирішити сучасні міжнаціональні проблеми.

На основі аналізу Сен-Жерменського та Тріанонського мирних договорів і враховуючи: позицію США про невизнання жодного договору Версальської системи мирних договорів та укладенням з Німеччиною, Австрією, Угорщиною окремих договорів про двосторонні відносини, неучасть цієї країни у роботі Ліги Націй у міжвоєнний період; непричетність СРСР до формування Версальської мирової системи та відсутність підтримки таких договорів, активну роль Радянського Союзу у перегляді Версальських кордонів нарівні з Німеччиною, Угорщиною, Болгарією у 1938-1941 рр.; висновки професора Ю.В. Ключникова (Москва) 1925, 1926 рр.; результати наукових досліджень Ж.-Б. Дюрозеля, Д. Бовуа, М.-Е. Дюкре (Франція); В. Паливоди, Д. Ткача (Україна), Н. Алексюн, О. Стикаліна, Я. Шімова (РФ); десятків провідних вчених Угорщини, в яких Тріанонський договір визнається таким, що містив «драконівські умови», явився «великою катастрофою» в історії Угорщини, визнаються факти передачі до Чехословаччини, Румунії, Югославії разом з територіями цих етносів також і значних етнічних земель і етносів Австрії та Угорщини; виступ Яноша Кадара під час Заключної Наради у

Хельсінкі 1975 року, в якому вперше за соціалістичний період пролунала заява про те, що умови Тріанонського мирного договору для Угорщини були несправедливими і нанесли угорській національній пам'яті «невиліковну рану», що було сприйнято учасниками Наради цілком позитивно; а також відкидаючи позицію псевдонауковців України епохи розвинутого соціалізму і керуючись власними оцінками даної проблеми, ми дійшли до висновків про те, що серед усіх мирних договорів Версальської системи Тріанонський договір 1920 р. належить до самих несправедливих.

Водночас звернуто велику увагу на процес пом'якшення антиверсальської підходів СРСР у міжвоєнний період у міру зміцнення його позицій у Європі та відродження Німеччини у 1930-і рр., еволюції оцінок з боку СРСР Версальських договорів в цілому та Тріанонського договору, зокрема, від їх засудження до нейтралітету у 1938-1941 рр. під час їх перегляду, а за наслідками Другої світової війни – до їх підтримки. У кінці Другої світової війни позиція СРСР еволюціонувала до визнання Версальської системи мирних договорів, що диктувалося великодержавними прагненнями усіх країн Антинімецької коаліції. Підтримка з боку СРСР пропозицій членів «Великої трійки» щодо територіальних питань у Європі та у світі дозволила Москві максимально задовільнити власні гегемоністські інтереси у Європейському, Азійському та Тихоокеанському регіонах.

У ХХ ст. визначальна складова взаємин між народами ЦСЄ зазнавала докорінних змін. Австрійські і угорські правлячі класи домінували над іншими народами Габсбурзької монархії до її розпаду восени 1918 р. Сформовані Версальською системою кордони у міжвоєнний період ґрунтувалися на домінуванні інтересів переможниць та їхніх союзниць, нових суверенних держав – Чехословаччини, Польщі, Югославії, Румунії та Італії – у нових кордонах, при значному ігноруванні ними переможеної сторони. Це спонукало переможені держави зробити відповідні висновки і започаткувати шлях свого розвитку, спроможний до реваншу і виправлення кривдних умов Версалея.

Так було у минулому, так складалося й у середині ХХ ст. У 1934-1941 рр. ситуація у регіоні змінилася на користь Німеччини, Австрії, Угорщини, СРСР. Відновивши свій воєнно-промисловий потенціал, країни на чолі з Німеччиною у кінці 1930-х – початку 1940-х рр. анулювали Версальський порядок і запровадили новий на користь кожної з них. Творці Версалею на вимогу Німеччини у кінці 1930-х рр. погодилися на перегляд цієї системи. Чехословаччина, Польща, Югославія, Румунія були або ліквідовані як самостійні держави, або зменшені територіально. Їхня гегемонія над Угорщиною усувалася на користь іншого союзу держав. Весь регіон потрапив до нового порядку, запровадженого Німеччиною, СРСР, Італією, Угорщиною, Болгарією. Упродовж жовтня 1938 р. – квітня 1941 р. зі згоди як фундаторів умов Тріанонського договору, так і його противників відбувся перегляд кордонів із сусідніми державами на користь Угорщини.

Нове загострення протистояння двох світових центрів за світове панування вилилося у тяжку Другу світову війну, в якій блок країн Осі зазнав поразки. У черговий раз при вирішенні вузлових проблем, які породили війну 1939-1945 рр., спрацювало право переможця. Переможеним здебільшого були нав'язані умови, що випливали з ідеології Версальського правопорядку. Політика гегемонізму кінця Першої світової війни набула свого продовження після Другої світової війни. В основі політики творців та послідовників світового порядку за наслідками обох світових воєн лежало право переможців і сильнішого. Система мирного правопорядку 1919-1923 рр., сформована Францією, Великою Британією, США, та 1947 р., вибудована СРСР, США, Великою Британією, Францією, як і конкретний Тріанонський мирний договір 1920 р., є взаємопов'язаними актами і складають цілісну правову систему сучасного європейського і світового порядку.

Міжвоєнні та за результатами Другої світової війни традиції міжнародних відносин були успадковані у соціалістичних країнах Європи при переважанні інтересів нового світового гравця – СРСР. Упродовж 1920-1991 рр. у регіоні забезпечувалося домінування Чехословаччини, Югославії, Румунії; а національні інтереси Угорщини ігнорувалися, перебували на другорядних позиціях.

З падінням соціалізму та його міжнародної системи, завершенням трансформаційних перетворень у ЦСЄ, приєднанням країн цього простору до євроатлантичних структур умови Угорщини та сусідніх держав почали вирівнюватися. Це сталося завдяки: розпаду значної частини суб'єктів, причетних до формування кордонів після світової війни – СРСР, Чехословаччини, Югославії, низькій ролі Румунії у цих відносинах; забезпеченню домінування засад сталої демократії країн Заходу і на розширеному просторі ЄС – у ЦСЄ.

Позиції Угорщини у регіоні після набуття нею членства у євроатлантичних структурах зміцніли, а відновлення державного суверенітету, формування правового устрою та моделі державної влади стали ефективнішими у задовільненні її національних і державних інтересів. ЦСЄ вперше стала відносно незалежною від надмірного впливу світових держав. Завдяки певним досягненням Угорщини в економічній сфері, заходам по модернізації країни та її прискореному розвитку і наближенню до рівня розвинених країн ЄС, відносини між усіма країнами цього регіону з середини 10-х рр. ХХІ ст. нарешті урівноважилися. Жодна із сторін у ЦСЄ не користується абсолютною підтримкою світових лідерів. Проте і нині боротьба Угорщини за інтереси угорських закордонних спільнот принесла незначні успіхи. Це обумовлюється невеликим її потенціалом і впливом, що не дозволяє Угорщині наодинці вести активну роботу по захисту закордонних спільнот, тим більше у всіх сусідніх державах одночасно. Щоб схилити уряди сусідніх держав сприяти формуванню кращих, прийнятних для усіх сторін форм екзистенції угорських меншин,

Угорщина шукає підтримки серед світових держав, зокрема США, Німеччини та Росії. Великі надії покладаються й на Україну, але в умовах воєнної агресії РФ вони поки що не можуть справдитися.

Сформовані кордони між Угорщиною та сусідніми державами не у всьому відповідають етнічним принципам. На жаль, жодним режимам і суспільним моделям до нинішніх часів не вдавалося їх розв'язати справедливіше. Вибудована за наслідками трансформаційних перетворень на рубежі XX-XXI ст. сучасна модель влади в Угорщині забезпечила можливості для консолідації різних політичних еліт навколо ідеї єднання угорської нації у Карпатському регіоні. Боротьба по захисту прав та інтересів чисельної й автохтонної угорської меншини, що мешкає у сусідніх з Угорщиною державах, у 20-і рр. XXI ст. набула закономірного піднесення як в самій Угорщині, так і серед угорських спільнот Румунії, Словаччини, Сербії та України.

Небезпека асиміляції і зникнення закордонних угорців спонукала до консолідації провідних політичних сил сучасної Угорщини та лідерів партій і організацій закордонних угорців навколо ідеї територіальної чи культурно-освітньої автономії, набуття подвійного громадянства, єднання закордонних угорців навколо Угорщини, сприяння формуванню для них добрих умов економічного та соціального розвитку, залишення проживати на своїй рідній землі, збереження їх окремішності, уникнення еміграції, асиміляції і зникнення. Це – стратегічне і незмінне завдання політичних еліт посттрансформаційної Угорщини, якому підпорядкована її внутрішня та міжнародна політика. Задля досягнення успіхів влада цієї країни діє на усіх напрямках злагоджено, наполегливо і у правовому полі. Головна мета Угорщини – збереження закордонних угорців і забезпечення їм повноцінного розвитку на своїй рідній землі.

Підходи сусідніх з Угорщиною країн і через 100 років залишаються незмінними: Тріанонський договір є справедливим, бо ним було усунено гегемонію угорської нації над румунами, словаками, сербами, хорватами та українцями, кордони є надійними для унеможливлення посилення домінування Угорщини у регіоні; що умови договору розробили і схвалили насамперед великі держави Європи, весь цивілізований світ, усі, хто рахується з історичними реаліями. Незмінно констатується те, що Паризьким мирним договором від 10 лютого 1947 р. було відновлено Тріанонські кордони над Угорщиною, а це остаточно і назавжди. Така міжнародна позиція відповідає status quo.

Угорщина погоджується з територіальними положеннями Паризького договору 1947 р., не ставить під сумнів суверенітет, територіальну цілісність сусідніх держав і не прагне до перегляду кордонів із жодною з них. Водночас угорська сторона розглядає дане питання значно ширше, не лише з позицій державних утворень, територій, громадянства, природних багатств, прагнень панівних націй на цих землях, а керується нарівні з цим й інтересами угорської

автохтонної національної спільноти, потребами особи, яка має національні ознаки. У центрі її уваги перебувають етнічні, історичні та географічні фактори, які нації населяли землі, що відійшли від Угорщини до сусідніх держав. Якщо виходити з минулих імперіалістичних позицій, умов сили і права завойовників, то державницький і територіальний принципи були визначальними. Але для Угорської держави та угорської нації, для сучасного рівня розвитку цивілізації, окрім територіального, державного чинника, важливим також є етнічний, культурний фактори, збереження національної ідентичності багаточисельних спільнот. За умовами Тріанонського мирного договору від Угорщини до сусідніх держав відійшли землі інших народів і це було справедливим рішенням. Але поряд з цим від Угорщини було відібрано третину представників угорської нації разом з великими територіями, зокрема й з тими, де угорство явно чисельно переважало над іншими етносами. Остаточні територіальні рішення склалися не внаслідок угорського націоналізму, а скоріше через упереджену позицію переможців обох світових воєн та шовінізм лідерів сусідніх держав. Національне і територіальне питання цієї країни було вирішене значною мірою несправедливо. І сучасні проблеми міжнаціональних відносин між Угорщиною та сусідніми країнами впливають з цього кривдного договору, наслідки якого продовжують збурювати відносини у ЦСЄ.

Положення Конституції, Закону про громадянство, інші нормативні акти Угорщини про захист прав угорських спільнот на просторі ЄС оцінюються критично. Інституції ЄК займають у цьому питанні дуже виважену позицію і прагнуть, щоб Угорщина та сусідні держави на двосторонньому рівні досягали компромісу з усіх міжнаціональних проблем. Крім того, вважається, що увага на рівні ЄС до національних, етнічних, мовних та релігійних проблем поширюється лише на членів цієї спільноти, а не на країни усієї Європи. Однак, практика довела, що ці питання й щодо країн ЄС не набули належної уваги з боку інституцій ЄК.

Завдяки набуттю рівноправних відносин із сусідніми державами Угорщина, визнаючи незмінність державних кордонів сусідніх держав і діючи у межах міжнародного права, проводить активну політику підтримки інтересів великих угорських спільнот у сусідніх державах. Попервах вона поставила до центру уваги своєї міжнародної політики національний чинник, а згодом вивщила його над глобалізаційними процесами на просторі ЄС. Результати захисту угорських спільнот у Румунії, Словаччині, Сербії, Україні стали відчутними завдяки значній економічній і фінансовій допомозі, наданню закордонним угорцям подвійного громадянства, підтримці і відстоюванню їхнього культурно-освітнього і духовного розвитку, національної ідентичності та єднання як невід'ємної складової єдиної нації, що має зберегтися чисельно, не асимілюватися і не емігрувати, а розвиватися у сусідніх державах на свій рідній землі. Сучасне становище угорців у сусідніх державах не задовільняє

Угорщину. Реалізація розробленої політико-правової, економічної і культурно-освітньої системи захисту угорських спільнот у Румунії, Словаччині, Сербії та Україні, активна діяльність по їх збереженню від асиміляції та витіснення з рідної землі свого проживання дає низькі результати. Домінування розходжень у позиціях обох сторін щодо врегулювання проблем угорських спільнот у сусідніх державах продовжує зберігатися, що унеможливорює їх вирішення. Причиною неспівпадання позицій обох сторін є наслідком як угорського максималізму, так і великодержавницького егоїзму сусідніх держав, пасивної позиції провідних держав нинішньої Європи, зокрема й інституцій ЄК. Намагання оцінювати і сприймати усі заходи Угорщини, спрямовані на допомогу, підтримку і захист закордонного угорства, як складову сепаратистської діяльності, не відповідають дійсності.

Підводячи підсумки 30-ти річному трансформаційному періодові, зваживши всі плюси і мінуси, складнощі розвитку та суперечливі результати після входження більшості країн ЦС Європи до євроатлантичних структур, слід зазначити, що мети, спрямованої на забезпечення доленосних потреб угорської нації, вдалося досягти лише частково. Надії на успіхи Угорщини на просторі Європи посилюються в умовах відновлення правоцентристських і християнських традицій, подолання соціалістичних, лівих і ліберальних ідеологій, зміцнення ідеї про те, що Європа має стати континентом сильних націй, сприяти відродженню історичних традицій на християнських цінностях і демократії.

Особливо це підтверджується сучасним розвитком країн ЦСЄ, де поступово зміцнюються цінності саме такого спрямування. Державами-монополістами демонструється бажання законсервувати і не допускати загострення міжнаціональних відносин, породжених невідповідністю проведених у минулому кордонів етнічному розселенню народів. Зростаюча протидія з їхнього боку пошуку шляхів врегулювання міжетнічних спорів наочно підтверджується. Держави, які втратили свої значні етнічні території разом із відповідними спільнотами, зокрема Угорщина, навпаки, посилюють діяльність за недопущення асиміляції та зникнення їх колишніх співвітчизників із своєї рідної землі, підвищують їх правовий, культурно-освітній статус та покращують соціально-економічні умови життя угорських закордонних спільнот.

У сторіччя з дня підписання Тріанонського мирного договору 4 червня 1920 р. активна боротьба Угорщини та угорських меншин у сусідніх державах за свої культурно-освітні права і автономію наростала, і Будапешт цьому всіляко сприяв. У відповідь сусідні з Угорщиною країни посилювали адміністративно-правову, інформаційну діяльність, щоб переконати вітчизняну і міжнародну громадськість та правлячі кола, що усі права для угорських спільнот забезпечені задовільно, відповідають положенням резолюцій ООН, рішень ОБСЄ, нормам ЄС. Це було неповною правдою. Зволікання сусідніх з

Угорщиною держав – Румунії, Словаччини, Сербії, України – з наданням автономії обумовлені невеликим економічним потенціалом і військово-політичним впливом самої Угорщини, відсутністю надійної міжнародної підтримки, зокрема й з боку ЄК.

Протилежні оцінки Угорщини та сусідніх держав цих стосунків залишаються поки що незмінними, досягти порозуміння чи примирення у цих питаннях обом сторонам не вдається. Світова цивілізація та міжнародні процеси перебувають у постійній динаміці і, що саме головне, позначаються своєю нерівномірністю у розвитку із прискореним зміцненням потенціалу, як правило, на користь пригноблених. Так, прогресивні ідеї про неминучість краху імперіалізму, колоніалізму, комунізму у світовому масштабі, розпад великих колоніальних імперій у середині та кінці ХХ ст. справдилися, бо відображали об'єктивну реальність. Проте жодній моделі соціального устрою упродовж ХХ ст. не вдалося встановити державні кордони, які б оптимально відповідали межах розселення етносів. Через це між Угорщиною та сусідніми державами, яких це стосується, напруження і гострота міжнаціональної проблеми зберігається, врегулювати їх не вдалося ні у минулі, ні у нинішні часи.

У ХХ ст. міжнародні відносини склалися для Угорщини несприятливо, бо вона перебувала у таборі переможених. У ХХІ ст. робиться все для того, щоб Угорщина опинилася серед переможців і міжнародні процеси виявилися сприятливими для задоволення її національних інтересів. Припущення Прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана, що угорці п'ятого покоління, які живуть в умовах тріанонського синдрому, вийдуть з цієї трагедії переможцями, заслуговує на увагу.

Угорська політична еліта усвідомлює, що визначальні міжнародних відносин світові центри розвиваються нерівномірно, постійно змінювалися у минулому і змінюватимуться й у майбутньому. Разом із появою нових гегемонів становище пригноблених народів також не буде сталим. Правлячі кола Угорщини зробили вірні висновки із столітньої трагедії Тріанону, що складають основу їх діяльності на сучасному етапі. Сусіднім державам також доцільно відмежуватися від політики минулого, формувати тісну співпрацю і конструктивний діалог на взаємоприйнятних принципах країн сталої демократії, що сприятиме подоланню несправедливих наслідків різних форм гегемонізму, що торкнулися багатьох народів, пом'якшити негативний вплив й Тріанонського диктату.

Список використаних джерел та літератури

1. Коротка історія Угорщини. – Ніредьхаза, 1997. – 222 с.
2. Ima – es Enekkonyv. Magyar es latin egyhazi enekes es imak gyujtemenye. Hymnus – 12.kiadas – Eger – 1917 – 408 o.
3. Maracz Laszlo, Obrusanszky Borbola. A hunok oroksege. Mikes International, X. evf., 1.sz., c. 44-46. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.maracz-laszlo-obrusanszky-borbola-a-hunok-oroksege.MikesInternational_0110.pdf [Mikes International]-Genius PDF

4. Повесть временных лет: перевод (полный текст). – М.-Л. – 1950. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lihachev.ru/lihachev/bibliografiya/4068>
5. Gesta Hungarorum/Magyar Anonymus/ (Magyarok cselekedetei-Діяння угорців /Літопис Януса Панноніуса) – Budapest, 1926.
6. Тиводар М.П. Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття в I тисячолітті нашої ери // Науковий вісник Ужгородського університету – Серія Історія – 2003. – № 9 – С. 13-25.
7. Пеняк П. Чи було Закарпаття складовою частиною Русі-України на початках княжої доби? // Княжа доба: історія і культура. – 2012. – Вип. 6. – С. 9-17.
8. Акимов Д.Е. Между миграционизмом и автохгонизмом: вопросы происхождения русинов Закарпаття в дискурсивном пространстве национального нарратива. История русинов // Русин – 2017 – № 50 – С. 179-197.
9. Венгерские завоевания в Европе [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Венгерские_завоевания_в_Европе
10. Краткая история Венгрии. С древнейших времен до наших дней / Т.М. Исламов, А.И. Пушкаш, В.П. Шушарин. – М.: Наука, 1991. – 608 с.
11. Франко І. Твори. В 20-ти томах – Т. VIII – К.: Художня література, 1952. – 426 с.
12. Франко І. Твори. В 20-ти томах – Т. XIX – К.: Художня література, 1952. – 471 с.
13. Перепись населения Российской империи 1897. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Перепись_населения_Российской_империи
14. Население Украины. [Електронний ресурс]. – Режим доступу https://uk.wikipedia.org/wiki/Население_Украины
15. Кубійович В. Наукові праці. Том 1. Париж – Львів, 1996.
16. Berend T. Ivan, Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet Europa gazdasagi fejlodese a 10-20. szazadban. – 2 Kiadas. – Budapest: Közgazd. és Jogi Kiadó, 1976. – 723 old.
17. Держалюк М.С. Активізація діяльності Угорщини у регіоні на початку ХХІ ст.: причини і результати // Суспільно-політичні процеси. Науково-популярне видання. – АПН. – 2019. – Вип. 4(14). – 368 с.
18. Borsanyi Andras. A harom piller. Kozep-Kelet-Europa atlatkulusa es a magyar kulpolitika valtozasa. – Budapest: Bona – L Bt., 2000. – 172 old.
19. 94 тисячі українців стали венграми // Вести. – 2 березня 2015. – № 36(436).
20. Гаврош О. Угорці в Україні. Проблеми подвійного громадянства та мови. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/28427757.html>
21. Тужанский Д. Что скрывается за идеей автономии венгров? Риски и возможности для Украины. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/rus/article/2017/03/29/7063755/>
22. A migracios folyamatok hatasa a karpataljai magyarok szamanak alakulasa. Metszetek – 2018 [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.metszetek.unideb.hu
23. Феденец Ч. Вопрос венгерского меньшинства на фоне украинского кризиса // Россия и Центральная Европа в новых геополитических реальностях. Сб. статей X-й международной научной конференции 10-11 сентября 2015 года. – ИЕ РАН. – М., 2015.
24. Folytatodnak a kisebbségi jogszukitesek Ukrajnaban. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.karpatalja.ma/karpatalja/nezopont/folytatodnak-a-kisebbségi-jogszukitesek-ukrajnaban/>
25. Csikos Sandor. A Nyugat-veleg kialakitotta allasponjtat Ukrajnarol // “Ruszkaja veszna” 2015. januar 26. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.transform.hu/680-a-nyugat-veleg-kialakitotta-allasponjtat-ukrajnarol
26. Уряд Угорщини виразив протест проти нового українського закону про освіту. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.karpatalja.ma/novini/uryad-ugorshhini-viraziv-protest-proty-novogo-ukrainskogo-zakonu-pro-osvitu/>

27. Прем'єр Угорщини: мені байдуже, чи відповідає стандартам український закон, питання в іншому. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/11/13/7073569>
28. Szijjártó P. Magyarország nem tudja támogatni Ukrajna integrációs törekvéseit. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mandiner.hu/cikk/20171027/szijjartó_magyarország_nem_tudja_tamogatni_Ukrajna_integrációs_törekvéseit
29. A rossz államközi kapcsolatok ellenére Magyarország továbbra is fokozottan fogja támogatni Kárpátalját. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.karpatinfo.net/cikk/belfold/2563740-rossz-allamközi-kapcsolatok-ellenére-magyarország-továbbra-is-fokozottan-fogja-tamogatni>
30. Угорщина спростувала погодження з Україною шляхів врегулювання мовного питання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/2389017-ugorschina-sprostuvala-dosyagnennya-domovlenostey-z-ukrajinoju-schodo-vregulyuvannya-movnogo-pytannya>
31. Угорщина висунула умови для початку діалогу з Україною щодо мови освіти. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/02/13/7077478>
32. Гра з «фашизмом»: чому Угорщина підвищує ставки у тиску на Україну. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.eurointegracion.com.ua/articles/2019/02/22/7093197/>
33. Глава МЗС Угорщини розкритикував закон про мову, покладає надії на Зеленського. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/04/25/7095661/>
34. Gulyas Gergely. A magyar kormány soha nem fogja felalldozni egyetlen nemzeti kozzosseget sem nagyhatalmi erdekerek oltaran. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.karpatinfo.net/cikk/belfold/200027430-gulyas-gergely-magyar-kormany-soha-nem-fogja-felalldozni>
35. Президент Угорщини назвав обнадійливими переговори із Зеленським. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.karpatinfo.net/novini/president-ugorshhini-naznav-obnadilivimi-peregovori-iz-zelenskim/
36. Глава МИД Венгрии озвучил языковые требования Будапешта к Киеву. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.segodnya.ua/world/europe/glava-mid-vengrii-ozvuchil-yazykovye-trebovaniya-budapeshta-k-kievu-1296700.html>
37. Кулеба Д. Венгрия тоже должна пойти на уступки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/interview/2019/09/27/7101190/>
38. Пристайко В. Ми вже 100 разів пояснювали це Угорщині! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2019/09/20/7100979/>
39. Szijjártó: állandó megfélemlítésben élnek a magyarok Ukrajnában. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.karpatinfo.net/cikk/belfold/200030482-prisztajko-es-nyughatatlan-magyarok>
40. Szijjártó: Magyarország blokkolja a NATO-Ukrajna tanácsuleseket, amíg nincs megállapodás a kisebbségi jogokról. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://karpatinfo.net/2020/03/10/szijjarto-magyarország-blokkolja-a-nato-ukrajna-tanacsuleseket-amig-nincs-megallapodas-a-kisebbségi-jogokrol>
41. Kárpátaljai magyar vezetőkkel tárgyal az ukrán oktatási miniszter Ungváron. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.karpatinfo.net/cikk/belfold/200033601-karpataljai-magyar-vezetőkkel-targyal-az-ukrán-oktatási-miniszter-ungváron>
42. Az elfogadott oktatási törvény megszegi ezen alkotmányos kötelezettségeket. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.karpatinfo.net/karpatinfo/oktatás/a-kmpsz-allasfoglalasa-nyanyelvu-oktatás-ukrajnában>

43. Тужанский Д. Ненужная уступка: настоящие и выдуманные угрозы «венгерского района» на Закарпатье. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2020/06/12/7110984>
44. Kiss Daniel. Szeparatistak a Karpataljai magyarok, vagy csak Kijev nem hallja meg oket? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://azonnali.hu/cikk/20190926_szeparatistak_a_karpataljai_magyarok_vagy_csak_kijev_nem_hallja_meg_oket
45. Fodor Gyula. A humaneroforras fejlesztés helyzete. Karpatołjan interetnikus megkozelitesben. Doktori ertekezes (PhD). – Debrecen – 2010.
46. Fedinec Csilla. A magyar-ukran viszonyrol: eredmenyrol addig nem beszélhetunk, amig nincs Orban-Zelenszkij találkozó. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://karpathir.com/2021/02/01/fedinec-csilla-a-magyar-ukran-viszonyrol-eredmenyrol-addig-nem-beszelhetunk>
47. Кулеба Д. Угорщина вже приймає український закон про освіту в його нинішній формі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/726382.html>
48. Borton fenyegeti a KMKSZ elnökét, ha visszatér Ukrajnába. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://karpathir.com/2021/03/13/borton-fenyegeti-a-kmk-sz-elnoket-ha-visszater-ukrajnaba>
49. Brenzovics Laszlo: Megpróbálunk túlélni. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://karpainfo.net>politika/2021/2/1/brenzovics-laszlo-megprobalunk-tulelni-5328>
50. Joe Biden ele kerülhet a karpataljai magyarok helyzete [Електронний ресурс] – joe-biden-ele-kerulhet-a-karpataljai-magyarok-helyzete-740 Режим доступу: <https://karpainfo.net/2021/4/9/>
51. Szijjarto P. Magyarország elvárja, hogy Ukrajna tiszteletben tartsa a magyar közöség jogait. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politic.karpat.in.ua/?p=22029&land=hu>
52. Szijjarto: Előrelépés történhet a Karpataljai magyarság ügyében. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://karpainfo.net/2021/5/13/>
53. Szijjarto P. Magyarország azt szeretné, ha Ukrajna minden területen engedélyezné a magyar nyelv használatát. [Електронний ресурс]. – magyarorszag-azt-szeretne-ha-ukrajna-minden-területen-engedelyezne-a-magyar-nyelv-hasznalatat. – Режим доступу: <https://karpainfo.net/2021/6/22/>

References

1. (1997). *Korotka istoriya Uhorshchyny* [A brief history of Hungary]. Nired'khaza, 1997. [In Ukrainian].
2. Ima – es Enekkönyv. Magyar es latin egyhazi eneknek es imak gyujtemenye. Hymnus. 12 kiadas. Eger – 1917. [In Hungarian].
3. Maracz Laszlo, Obrusanszky Borbola. *A hunok oroksege. Mikes International, X. evf., 1.sz., c. 44-46.* [Online]. Available from: http://www.maracz-laszlo-obrusanszky-borbola-a-hunok-oroksege.MikesInternational_0110.pdf-[Mikes International]-Genius PDF [In Hungarian].
4. (1950). *Povest' vremennykh let: perevod (polnyy tekst)* [The Tale of Bygone Years: translation (full text)]. M-L. [Online]. Available from: <http://www.lihachev.ru/lihachev/bibliografiya/4068> [In Russian].
5. (1926). *Gesta Hungarorum/Magyar Anonymous/ (Magyarok cselekedetei)* Budapest. [In Hungarian].
6. Tyvodar, M.P. (2003). Etnokul'turni protsesy ta osoblyvosti etnichnoyi istoriyi Zakarpattya v I tysyacholitti nashoyi ery [Ethnocultural processes and features of the ethnic history of Transcarpathia in the first millennium AD]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu – Seriya Istoriya* [Scientific Bulletin of Uzhhorod University - History Series], 9, pp. 13-25. [In Ukrainian].

7. Penyak, P. (2012). Chy bulo Zakarpattya skladovoyu chastynoyu Rusi-Ukrayiny na pochatkakh knyazhoyi doby? [Was Transcarpathia an integral part of Russia-Ukraine at the beginning of the princely era?]. *Knyazha doba: istoriya i kul'tura* [Princely era: history and culture], 6, pp. 9-17. [In Ukrainian].
8. Akimov, D.Ye. (2017). Mezhdru migatsionizmom i avtokhgonizmom: voprosy proiskhodzheniya rusinov Zakarpat'ya v diskursivnom prostranstve natsional'nogo narativa. Istoriya rusinov [Between migrationism and autochgonism: issues of the origin of the Rusyns of Transcarpathia in the discursive space of the national narrative. History of Rusyns]. *Rusin*, 50, pp. 179-197. [In Russian].
9. *Vengerskiye zavoyevaniya v Yevrope* [Hungarian conquests in Europe]. [Online]. Available from: https://ru.wikipedia.org/wiki/Венгерские_завоевания_в_Европе [In Russian].
10. Islamov, T.M., Pushkash, A.I., Shusharin, V.P. (1991). *Kratkaya istoriya Vengrii. S drevneyshikh vremen do nashikh dnei* [A Brief History of Hungary. From ancient times to the present day]. Moskva: Nauka. [In Russian].
11. Franko, I. (1952). *Tvory. V 20-ty tomakh. T. VIII* [Writings. In 20 volumes. Vol. VIII]. Kyiv: Khudozhnya literatura. [In Ukrainian].
12. Franko, I. (1952). *Tvory. V 20-ty tomakh. T. XIX* [Writings. In 20 volumes. Vol. XIX]. Kyiv: Khudozhnya literatura. [In Ukrainian].
13. *Perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897* [Population census of the Russian Empire 1897]. [Online]. Available from: https://ru.wikipedia.org/wiki/Перепись_населения_Российской_империи [In Russian].
14. *Naseleniye Ukrainy* [Population of Ukraine]. [Online]. Available from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Население_Украины [In Russian].
15. Kubyovych, V. (1996). *Naukovi pratsi* [Scientific works] Tom 1. Paris-L'viv. [In Ukrainian].
16. Berend T. Ivan, Ranki Gyorgy. (1976). *Kozep-Kelet Europa gazdasagi fejlodese a 10-20. szazadban. – 2 Kiadas*. Budapest: Közgazd. és Jogi Kiadó. [In Hungarian].
17. Derzhalyuk, M.S. (2019). Aktyvizatsiya diyal'nosti Uhorskhchyny u rehioni na pochatku XXI st.: prychny i rezul'taty [Intensification of Hungary's activity in the region at the beginning of the XXI century: causes and results]. *Suspil'no-politychni protsesy. Naukovo-populyarne vydannya – APN* [Socio-political processes. Popular science publication – APN], 4, (14). [In Ukrainian].
18. Borsanyi Andras. (2000). *A harom piller. Kozep-Kelet-Europa atlalakulasa es a magyar kulpolitika valtozasa*. Budapest: Bona – L Bt. [In Hungarian].
19. (2015) 94 tysyachi ukraintsev stali vengrami [94 thousand Ukrainians became Hungarians]. *Vesti*, 2 march, 36(436). [In Ukrainian].
20. Havrosh, O. *Uhortsy v Ukrayini. Problemy podviynoho hromadyanstva ta movy* [Hungarians in Ukraine. Problems of dual citizenship and language] [Online]. Available from: <http://www.radiosvoboda.org/a/28427757.html> [In Ukrainian].
21. Tuzhanskiy, D. *Chto skryvayetsya za ideyey avtonomii vengrov? Riski i vozmozhnosti dlya Ukrainy* [What is hidden behind the idea of Hungarian autonomy? Risks and opportunities for Ukraine]. [Online]. Available from: <http://www.eurointegration.com.ua/rus/article/2017/03/29/7063755/> [In Russian].
22. A migracios folyamatok hatasa a karpataljai magyarok szamanak alakulasa. *Metszetek – 2018* [Online]. Available from: www.metszetek.unideb.hu [In Hungarian].
23. Fedenets, Ch. (2015). Vopros vengerskogo men'shinstva na fone ukrainskogo krizisa [The issue of the Hungarian minority against the background of the Ukrainian crisis]. *Rossiya i Tsentral'naya Yevropa v novykh geopoliticheskikh real'nostyakh. Sb. statey X mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii 10-11 sentyabrya 2015. IYe RAN*. [Russia and Central Europe in new geopolitical realities. Sat. articles of the X-th international scientific conference on September 10-11, 2015. IE RAS]. [In Russian].

24. *Folytatodnak a kisebbségi jogszukitesek Ukrajnaban.* [Online]. Available from: <http://www.karpatalja.ma/karpatalja/nezopont/folytatodnak-a-kisebbségi-jogszukitesek-ukrajnaban/> [In Hungarian].
25. Csikos Sandor, (2015). *A Nyugat-veleg kialakította allasponjtat Ukrajnarol.* [Online]. “*Ruszkaja veszna*” januar 26. Available from: www.transform.hu/680-a-nyugat-veleg-kialakitotta-allasponjtat-ukrajnarol [In Hungarian].
26. *Uryad Uhorshchyny vyrazyv protest proty novoho ukayins'koho zakonu pro osvitu. Uryad Uhorshchyny vyrazyv protest proty novoho ukayins'koho zakonu pro osvitu* [The Hungarian Government protested against the new Ukrainian law on education]. [Online]. Available from: <http://www.karpatalja.ma/novini/uryad-ugorshhini-viraziv-protest-proty-novogo-ukrainskogo-zakonu-pro-osvitu/> [In Ukrainian].
27. *Prem'yer Uhorshchyny: meni bayduzhe, chy vidpovidaye standartam ukayins'kyy zakon, pytannya v inshomu* [The Prime Minister of Hungary: I don't care if Ukrainian law meets the standards, the question is different]. [Online]. Available from: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/11/13/7073569> [In Ukrainian].
28. Szijjártó, P. *Magyarország nem tudja támogatni Ukrajna integrációs törekvéseit.* [Online]. Available from: http://mandiner.hu/cikk/20171027/szijjartó_magyarország_nem_tudja_tamogatni_Ukrajna_integrációs_törekvéseit [In Hungarian].
29. *A rossz államközi kapcsolatok ellenére Magyarország továbbra is fokozottan fogja támogatni Karpataljat.* [Online]. Available from: <http://www.karpatinfo.net/cikk/belfold/2563740-rossz-allamközi-kapcsolatok-ellenére-magyarország-továbbra-is-fokozottan-fogja-tamogatni> [In Hungarian].
30. *Uhorshchyna sprostovala pohodzhennya z Ukayinoyu shlyakhiv vrehulyuvannya movnoho pytannya* [Hungary denied that it had agreed with Ukraine on ways to resolve the language issue]. [Online]. Available from: <http://www.unian.ua/politics/2389017-ugorschina-sprostovala-dosyagnennya-domovlenostey-z-ukayinoyu-schodo-vregulyuvannya-movnogo-pytannya> [In Ukrainian].
31. *Uhorshchyna vysunula umovy dlya pochatku dialohu z Ukayinoyu shchodo movy osvity* [Hungary has set the stage for a dialogue with Ukraine on the language of education]. [Online]. Available from: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/02/13/7077478> [In Ukrainian].
32. *Hra z “fashyzmom”: chomu Uhorshchyna pidvyshchuye stavky u tysku na Ukayynu* [Playing with “fascism”: why Hungary raises rates on pressure on Ukraine]. [Online]. Available from: <https://www.eurointegracion.com.ua/articles/2019/02/22/7093197/> [In Ukrainian].
33. *Hlava MZS Uhorshchyny rozkrytykuvav zakon pro movu, pokladaye nadiyi na Zelens'koho* [The Hungarian Foreign Minister criticized the language law and pinned his hopes on Zelensky]. [Online]. Available from: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/04/25/7095661/> [In Ukrainian].
34. Gulyas Gergely. *A magyar kormány soha nem fogja felalldozni egyetlen nemzeti kozosseget sem nagyhatalmi erdekek oltaran.* [Online]. Available from: <https://www.karpatinfo.net/cikk/belfold/200027430-gulyas-gergely-magyar-kormány-soha-nem-fogja-felalldozni> [In Hungarian].
35. *Prezydent Uhorshchyny nazvav obnadiylyvmy perehovory iz Zelens'kym* [The President of Hungary called the talks with Zelensky encouraging]. [Online]. Available from: www.karpatalja.ma/novini/president-ugorshhini-naznav-obnadijlivimi-peregovori-iz-zelenskim/ [In Ukrainian].
36. *Glava MID Vengrii ozvuchil yazykovyye trebovaniya Budapeshta k Kiyevu* [The head of the Hungarian Foreign Ministry announced the language requirements of Budapest to Kiev]. [Online]. Available from: <https://www.segodnya.ua/world/europe/glava-mid-vengrii-ozvuchil-yazykovyye-trebovaniya-budapeshta-k-kievu-1296700.html> [In Russian].

37. Kuleba, D. *Vengriya tozhe dolzhna poyti na ustupki* [Hungary also has to make concessions]. [Online]. Available from: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/interview/2019/09/27/7101190/> [In Russian].
38. Prystayko, V. *My vzhe 100 raziv poyasnyuvaly tse Uhorshchyni!* [We have already explained this to Hungary 100 times!]. [Online]. Available from: <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2019/09/20/7100979/> [In Ukrainian].
39. *Szijjártó: állandó megfélemlítésben élnek a magyarok Ukrajnában.* [Online]. Available from: <https://www.karpatinfo.net/cikk/belfold/200030482-prisztajko-es-nyughatatlan-magyarok> [In Hungarian].
40. *Szijjarto: Magyarország blokkolja a NATO-Ukrajna tanácsuleseket, amíg nincs megállapodás a kisebbségi jogokról.* [Online]. Available from: <https://karpathir.com/2020/03/10/szijjarto-magyarorszag-blokkolja-a-nato-ukrajna-tanacsuleseket-amig-nincs-megallapodas-a-kisebbségi-jogokrol> [In Hungarian].
41. *Karpatalyai magyar vezetokkal tárgyalt az ukrán oktatási miniszter Ungváron.* [Online]. Available from: <https://www.karpatiinfo.net/cikk/belfold/200033601-karpatalyai-magyar-vezetokkal-targyalt-az-ukran-oktatasi-minister-ungvaron> [In Hungarian].
42. *Az elfogadott oktatási törvény megszegi ezen alkotmányos kötelezettségeket.* [Online]. Available from: <https://www.karpatalja.ma/karpatalja/oktatas/a-kmpsz-allasfoglalasa-anyanyelv-ukrajnaban> [In Hungarian].
43. Tuzhanskiy, D. *Nenuzhnaya ustupka: nastoyashchiye i vydumannyye ugrozy “vengerskogo rayona” na Zakarpat’ye* [Unnecessary concession: real and invented threats of the “Hungarian region” in Transcarpathia]. [Online]. Available from: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2020/06/12/7110984> [In Russian].
44. Kiss Daniel. *Szeptatisták a Karpataljai magyarok, vagy csak Kijev nem hallja meg őket?* [Online]. Available from: https://azonnali.hu/cikk/20190926_szeptatistak_a_karpataljai_magyarok_vagy_csak_kijev_nem_hallja_meg_okek [In Hungarian].
45. Fodor Gyula. *A humaneroforrás fejlesztés helyzete. Karpátolján interetnikus megközelítésben.* Doktori értekezés (PhD). Debrecen, 2010. [In Hungarian].
46. Fedinec Csilla. *A magyar-ukrán viszonyról: eredményről addig nem beszélhetünk, amíg nincs Orbán-Zelenszkij találkozó.* [Online]. Available from: <https://karpathir.com/2021/02/01/fedinec-csilla-a-magyar-ukran-viszonyrol-eredmenyrol-addig-nem-beszlehetunk-> [In Hungarian].
47. Kuleba, D. *Uhorshchyna vzhe pryymaye ukrayins’kyi zakon pro osvitu v yoho nynishniy formi* [Hungary is already adopting the Ukrainian law on education in its current form]. [Online]. Available from: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/726382.html> [In Ukrainian].
48. *Borton fenyegeti a KMKSZ elnökét, ha visszatér Ukrajnába.* [Online]. Available from: <https://karpathir.com/2021/03/13/borton-fenyegeti-a-kmk-sz-elnoket-ha-visszater-ukrajnaba> [In Hungarian].
49. *Brenzovics László: Megpróbálunk túlélni.* [Online]. Available from: <https://karpatinfo.net>politika/2021/2/1/brenzovics-laszlo-megprobalunk-tulelni-5328> [In Hungarian].
50. *Joe Biden ele kerülhet a karpataljai magyarok helyzete.* [Online]. – joe-biden-ele-kerulhet-a-karpataljai-magyarok-helyzete-740 Available from: <https://karpatinfo.net/2021/4/9/> [In Hungarian].
51. Szijjarto, P. *Magyarország elvárja, hogy Ukrajna tiszteletben tartsa a magyar közöség jogait.* [Online]. Available from: <http://politic.karpat.in.ua/?p=22029&land=hu> [In Hungarian].
52. *Szijjarto: Előrelépés történhet a Karpataljai magyarság ügyében.* [Online]. – szijjarto-elorelepes-tortenhet-a-karpataljai-magyarsag-ugyeben. Available from: <https://karpatinfo.net/2021/5/13/> [In Hungarian].
53. Szijjarto P. *Magyarország azt szeretné, ha Ukrajna minden területen engedélyezné a magyar nyelv használatát.* [Online]. – magyarorszag-azt-szeretne-ha-ukrajna-minden-területen-

engedelyezne-a-magyar-nyelv-hasznalatat. – Available from:: <https://karpatinfo.net/2021/6/22/>
[In Hungarian].

Держалюк Н.С. Трианонський мирний договір – источник нестабільності в Центрально-Всхідній Європі (Частина 3).

В статті відзначається, що Трианонський мирний договір від 4 червня 1920 р. між країнами Антанти та Угорщиною за результатами Першої світової війни виявився, як і всі інші шість договорів Версальської системи, переважно несправедливим. Насильницькою територією Угорщини зменшилася на 2/3-х, чисельність населення скоротилася в 2,7 рази, третина угорського етносу перейшла в склад сусідніх держав.

Відзначається, що на протязі 1920-2020 рр. в Угорщині не було власних політичних сил різних напрямків і течій, які визнавали б Трианонський мирний договір справедливим. Одночасно, правлячі політичні еліти сусідніх з Угорщиною держав вважали і вважають умови Трианона справедливими. Такі протилежні оцінки наслідків Версаль породили антагонізм, зробили неможливим досягнення компромісу між країнами Центрально-Всхідньої Європи.

Звертається увагу на те, що в період домінування в Європі коаліції країн во главі з Німеччиною Версальського мирного договору, в тому числі і Трианонський, були демонтовані, вводився новий порядок, в якому активну роль зіграли опоненти Версаль – Німеччина, Італія, Японія, СРСР, Угорщина, Болгарія.

Відзначається, що переможці Другої світової війни відновили межі країн союзників Німеччини в Європі, згідно власним геополітичним інтересам, що на 70% відповідали межах, встановленим Антантою після Першої світової війни. Паризьким мирним договором від 10 лютого 1947 р. над Угорщиною були відновлені трианонські межі. СРСР, Велика Британія, Франція і США діяли з гегемоністських позицій, керувалися правом переможця і в багатьох нав'язали переможеним країнам дискредитовані умови Версальської системи, не зробили належних висновків і не вистроїли міжнародні відносини на близьких до справедливості принципах, а зберегли відповідними договорами ускладнені територіальні суперечності минулого.

Вказується, що загроза асиміляції і зникнення закордонних угорців – одна з головних причин активізації сучасної Угорщини. Методи для подолання синдрому розщепленості угорської нації в Центрально-Всхідній Європі, який продовжується вже століття, дають незначительні результати; темпи скорочення чисельності угорців в сусідніх державах на протязі останнього століття є найбільшими, тому в Будапешті вважається, що немає часу для промедлення з введенням автономії для закордонних угорців, тому що через наступні 25 років сама потреба в ній зникне.

Підкреслюється, що рівень захисту прав угорського меншинства в Закарпатті особливо сказується на взаємовідносинах Угорщини з Україною. Відновлення відносин між Угорщиною і Україною має мінімальні шанси, оскільки позиції сторін про порядок застосування освітнього і мовного законодавства в Закарпатті не збігаються.

Враховуючи рішучу активність Угорщини і угорських іноземних громад в 2020 р. (століття підписання Трианонського мирного договору 4 червня 1920 р.), зроблені висновки, що ця проблема не тільки не втрачає актуальності, але і значущо зростає.

Ключові слова: Трианонський мирний договір, титулярна нація і меншинство, міжетнічні проблеми, зарубіжні угорці, подвійне громадянство, автономія, мова освіти меншинств, роль державної мови.

Derzhaliuk M. The Treaty of Trianon as a Source of Instability in the Central-Eastern Europe (Part 3).

The article notes that the Trianon Peace Treaty of June 4, 1920 between the Entente countries and Hungary, as a result of the First World War, turned out to be, like all the other six treaties of the Versailles system, mostly unfair. Forcibly the territory of Hungary decreased by 2/3, the population decreased 2,7 times, a third of the Hungarian ethnic group became part of neighboring states.

It is noted that during 1920-2020. In Hungary, there were no powerful political forces of various trends and trends that would recognize the Trianon Peace Treaty as just. At the same time, the ruling political elites of the neighboring states of Hungary considered and still consider the conditions of the Trianon fair. Such opposite assessments of the consequences of Versailles engendered antagonism, making it impossible to reach a compromise between the countries of Central-Eastern Europe.

Attention is drawn to the fact that during the domination in Europe of the coalition of countries led by Germany of the Versailles Peace Treaty, including the Trianon, were dismantled, a new order was introduced, in which opponents of Versailles – Germany, Italy, Japan, the USSR, Hungary, Bulgaria. played an active role.

It is noted that the winners of the World War II restored the borders of the countries of Germany's allies in Europe, in accordance with their own geopolitical interests, which corresponded by 70% to the borders established by the Entente after the World War I. The Trianon borders were restored over Hungary by the Paris Peace Treaty of February 10, 1947. The USSR, Great Britain, France and the United States acted from a hegemonic position, were guided by the right of the winner and in many respects imposed on the defeated countries the conditions of the Versailles system were discredited, did not draw proper conclusions and did not build international relations on principles close to justice, but preserved the complicated territorial contradictions of the past with the corresponding treaties.

It is indicated that the threat of assimilation and disappearance of foreign Hungarians is one of the main reasons for the revitalization of modern Hungary. Measures to overcome the syndrome of the dismemberment of the Hungarian nation in Central-Eastern Europe have been going on for centuries with little results; The rate of decline in the number of Hungarians in neighboring states over the past century is the highest, so Budapest believes that there is no time to delay the introduction of autonomy for foreign Hungarians, because in the next 25 years the very need for it will disappear through their disappearance.

It is emphasized that the level of ensuring the rights of the Hungarian minority in Transcarpathia especially affects the relationship of Hungary with Ukraine. The improvement of relations between Hungary and Ukraine has minimal chances, since the positions of the parties on the procedure for the application of educational and language laws in Transcarpathia do not coincide.

Taking into account the decisive activity of Hungary and the Hungarian foreign communities in 2020 (the century of the signing of the Trianon Peace Treaty on June 4, 1920), it is concluded that this problem will not lose its relevance, but will significantly increase.

Keywords: Trianon Peace Treaty, titular nation and minority, interethnic problems, foreign Hungarians, dual citizenship, autonomy, language of education of minorities, the role of the state language.

УДК 305-055.2(41)+(470+571):359 «1939/1945»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-14-3>

Залеток Н.В.

<https://orcid.org/0000-0002-5319-3876>

СЛУЖБА ТА ПОБУТ БРИТАНСЬКИХ ТА РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК У ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛАХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Порівняльні студії, присвячені досвідам представниць різних країн у Другій світовій війні залишаються актуальними у наш час. Адже не лише поглиблюють наші уявлення про побут жінок на війні, але й дають змогу повніше дослідити владні режими різних держав на тому чи іншому етапі розвитку. Адже саме влада організовувала діяльність різних груп населення, зокрема жінок, спрямовану на перемогу у війні. Не стали у цьому аспекті винятком і жінки, незалежно від того, чи вони працювали в тилу, чи зі зброєю в руках захищали свою батьківщину. Флот впродовж віків здебільшого репрезентував суто маскулінне середовище, а присутність жінок на кораблі вважалася поганою ознакою. Проте масштабність бойових дій під час світових воєн і, як наслідок, потреба у постійному надходженні кадрів до збройних сил її учасників внесли свої корективи – держави почали поступово залучати їх до служби у військово-морських силах (ВМС). У статті здійснено порівняння досвідів Великої Британії та СРСР щодо залучення жінок до служби у ВМС в роки Другої світової війни. Країни обрані не випадково, адже репрезентують демократію та тоталітаризм відповідно, і вивчення їхньої практики залучення жінок до ВМС може також поглибити знання про ці режими.

Проаналізувавши досвід служби жінок у ВМС у 1939-1945 рр., авторка доходить висновку, що набір їх на флот у Великій Британії відбувався через спеціальну організацію – Жіночу королівську військово-морську службу (ЖКВМС). Її персонал готували здебільшого окремо від чоловіків-військовослужбовців і потім спрямовували до військових підрозділів ВМС. СРСР окремих жіночих організацій для цього не створював, жінки вважалися військовослужбовцями тих же підрозділів, що і чоловіки. Основною метою мобілізації жінок до ВМС як в СРСР, так і у Великій Британії на перших порах було заміщення ними чоловіків на посадах на суші для вивільнення останніх для служби на морі. Однак в обох країнах траплялися випадки, коли жінки також служили на морі. Коло посад, доступних для них у ВМС, розширювалося впродовж війни, і в СРСР досягло апогею у вигляді допуску до бойових посад. У Великій Британії офіційно жінки у ВМС бойових ролей не виконували, крім того, існувала заборона для них на застосування летальної зброї.

Ключові слова: жінки, військово-морські сили, Велика Британія, Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), Друга світова війна.

Порівняльні студії, присвячені досвідам представниць різних країн у Другій світовій війні залишаються актуальними у наш час. Адже не лише поглиблюють наші уявлення про побут жінок на війні, але й дають змогу повніше дослідити владні режими різних держав на тому чи іншому етапі розвитку. Адже саме влада організовувала діяльність різних груп населення, спрямовану на перемогу у війні. Не стали у цьому аспекті винятком і жінки, незалежно від того, чи вони працювали в тилу, чи зі зброєю в руках захищали свою батьківщину.

Флот впродовж віків здебільшого репрезентував суто маскулінне середовище, а присутність жінки на кораблі вважалася поганою ознакою. Проте масштабність бойових дій під час світових воєн і, як наслідок, потреба у постійному надходженні кадрів до збройних сил її учасників внесли свої корективи – держави почали поступово залучати їх до служби у військово-морських силах (ВМС).

Дана стаття має на меті порівняти досвіди Великої Британії та СРСР щодо залучення жінок до служби у ВМС в роки Другої світової війни. Країни обрані не випадково, адже репрезентують демократію та тоталітаризм відповідно, і вивчення їхньої практики залучення жінок до ВМС може також поглибити наші знання про ці режими.

Наявні порівняльні студії, наприклад, Д. Кемпбелл [1], А. Т. Аллен [2], описують становище не суто у цих двох країнах, а у більш широкому їх колі, не зосереджують достатню увагу на окремих родах військ, що не дає змоги заглибитися в деталі. Крім того, на наш погляд, у попередніх дослідженнях досить мало уваги було приділено виявленню спільних рис в організації служби жінок у збройних силах у державах з різними політичними режимами.

Жінки Великої Британії та Радянського Союзу також служили у військово-морських силах своїх країн. Попри те, що Великій Британії вдалося уникнути сухопутного вторгнення у свої володіння під час Другої світової війни, вона потерпала від повітряних нападів ворога та атак у морі і мала суттєвий брак кадрів у збройних силах. У зв'язку з цим відбувався активний набір добровольців, а згодом – офіційний призов до жіночих служб при збройних силах (1941). Навесні 1939 р. при Королівських військово-морських силах було відновлено Жіночу королівську військово-морську службу (Women's Royal Naval Service) (далі – ЖКВМС). Оскільки у роки війни у військово-морському флоті бракувало чоловіків, основною метою членок ЖКВМС була заміна їх на службі в тилу [3, р. 2]. У 1939 р. ці жінки здебільшого забезпечували діловодство, побут та зв'язок. Однак станом на 1943 р. список посад, які вони мали право обіймати, був істотно розширений і вмщував понад 60 позицій. Зі слів парламентаря С. Холмса, британки «ремонтували і тестували радіопристрої авіації ВМС, випробовували та налаштовували торпеди та глибинні заряди, обслуговували електрообладнання прибережних суден і виконували ще сто одну роботу, яку раніше робили чоловіки» [4, р. 758-759].

Після зарахування до лав ЖКВМС жінка проходила попередню медкомісію, після якої поверталася додому і чекала надходження виклику на службу. Після його отримання розпочиналася тритижнева базова підготовка, де новобранок навчали основним правилам життя на службі у військово-морських силах, військовій дисципліні, пасивній обороні, азам військово-морської справи тощо.

Впродовж двох тижнів тривав випробувальний період, під час якого волонтерки могли полишити організацію за власним бажанням, а ті, кого призывали, могли бути відрahовані у зв'язку з невідповідністю. У Головному

центрі тренування та підготовки новобранців, що розташовувався у Лондоні, налічувалося шість основних підрозділів. Ці підрозділи носили імена відомих моряків – Нельсона, Еффінгема, Дрейка, Хау, Бітті та Коллінгвуда. На додачу ще два підрозділи Релі готували поварів та стюардів. Неабияке місце у базовій підготовці, крім лекцій, займали фізичні тренування та муштра. Дівчатам дозволялося приймати відвідувачів (рідних та друзів) на вікенди. Коли тритижнева підготовка новобранців добігала кінця, членки ЖКВМС залежно від майбутньої посади або відразу вирушали на службу до бази чи представництва військово-морських сил, або продовжували навчання, цього разу вже спеціалізоване. Воно тривало, залежно від посади, від кількох тижнів для підготовки операторів кінотеатру до півроку для безпроводного телеграфіста [5, р. 59, 63-65].

Офіцерки ЖКВМС проходили курс підготовки в престижному Королівському коледжі військово-морських сил в Грінвічі. Крім того, найкращих з них допускали також до проходження курсу штабних обов'язків для офіцерів військово-морських сил [5, р. 61].

Загалом наприкінці 1942 р. у Великій Британії проходили службу 1801 офіцерка та 36 554 рядові членки ЖКВМС, ще 952 її членки служили за межами країни [6, р. 248]. Термін «допоміжна» не застосовувався щодо цієї організації, оскільки вона була невід'ємною частиною Королівського флоту. Однак її жінки-офіцери не могли отримувати військово-морські звання на тих же умовах, що їхні колеги-чоловіки [7, р. 9]. ЖКВМС була відомою як маломобільна організація, оскільки здебільшого її членки служили поблизу власних домівок і мали змогу повертатися туди після робочого дня. Водночас була невелика кількість членок ЖКВМС, які служили на морі. Крім того, деякі з них були водійками моторних човнів в гавані [8, р. 8].

Членка ЖКВМС М. Бутройд служила в роки війни операторкою телетайпу. Її підрозділ дислокувався у заміському будинку поблизу м. Саутвік. Служба була засекреченою. Жили вони з посестрами в одній з кімнат дерев'яного будинку, на території, де було розташоване і їхнє місце служби. В кімнаті були двоповерхові ліжка, біля них ящики для речей. В кожній з таких кімнат жило приблизно по 50 військовослужбовиць. Кімната телетайпа розміщувалася у підвалі будинку, там був жолоб, по якому повідомлення спускали з верхніх поверхів. Фахівчині, які працювали в цій кімнаті, мали прямий телефонний зв'язок з Адміралтейством, і мали дуже напружений графік роботи: по три 8-годинні чергування на добу, після яких сил вистачало лише на сніданок та сон. За спогадами М. Бутройд, напередодні висадки союзників у Нормандії і відкриття другого фронту до місця їхньої дислокації нерідко з'їжджалися керівники держави та представники вищого командування – король Георг VI, В. Черчилль, генерали Д. Ейзенгауер, Б. Монтгомері, адмірал Б. Рамсей. Коли зрідка їм випадав вільний час, М. Бутройд з посестрою по службі вибиралися до Портсмута, щоб погуляти по околицях, помалювати, пограти у теніс чи

відвідати кафе і перекусити тістечками. Після відкриття другого фронту дівчата відгукнулися на заклик добровільно вирушити на службу до Франції, де потрібні були оператори телетайпу [9].

Служба у ЖКВМС, як і в інших британських жіночих організаціях при збройних силах, була пов'язана з небезпекою, і членки цієї організації періодично ставали жертвами ворожих атак. Наприклад, Г. Гелоуелл, яка служила третім офіцером (молодшим матросом), згадувала, що дивом вціліла, адже наприкінці війни керівництво попросило її разом з посестрами вирушити на службу до Індії, однак вона не могла кинути хвору матір і відмовилася. Зрештою, до місця служби добралися не всі її колежанки – один з човнів, що мав доправити членок ЖКВМС до Індії, був потоплений ворожими військами [10].

Членки ЖКВМС мали справу з секретною інформацією, забезпечували обмін повідомленнями на міжнародних зустрічах. Так, Дж. Шварц була однією з офіцеров-шифрувальниць з делегації В. Черчилля на Ялтинській конференції. Ці офіцерки заздалегідь пройшли спеціальне 2-тижневе навчання задля вивчення спеціального шифру, який потрібен для роботи на конференції. Крім спогадів про свою безпосередню роботу Дж. Шварц поділилася також спогадами про Радянський Крим: «Севастополь перетворився на руїни, нам сказали, що збереглися тільки сім будівель. Озброєні російські* жінки-солдати керували групами румунських військовополонених, які розчищали завали. Троє з нас мало поїхати в Ялту особистими шифрувальницями Черчилля – ми жеребкували і мені пощастило. Ми їхали колоною з п'яти-шести машин, залишаючи холод Севастополя над висотами заради тепла російської Рів'єри, проїжджаючи на своєму шляху Балаклаву. Кожні кілька ярдів дороги охороняв солдат. Нас розмістили в будівлі, що розташовувалася приблизно в одній милі від Лівадійського палацу, де проходила конференція і де нам потрібно було працювати» [11]. Годували членів британської делегації добре, однак ті помітили, що офіціанти, що їм прислужували, були голодні і похапцем доїдали недоїдки після них, тому британці намагалися залишити на тарілках якомога більше їжі. Працювали шифрувальниці в одній з кімнат Лівадійського палацу. До них приставили офіцера ВМС для охорони. Працювали позмінно – дві зміни вдень, одна – вночі. Оскільки повідомлення, які вони передавали, були надсекретними, військовослужбовцям заборонили перемовлятися одна з одною під час роботи і наказали всі нотатки забрати з собою на корабель по завершенні завдання [11].

* Вельми часто навіть нині не лише в розмовній англійській, але і у англомовній історіографії прикметник «Russian» (з англ. «російський») використовується як синонім «радянського». На наш погляд, це яскраве свідчення того, наскільки ефективними були спроби радянської влади знівелювати на практиці багатонаціональний характер СРСР і утвердити тотальне панування російського народу в цій союзній державі. З іншого боку, той факт, що вказане явище збереглося і донині, свідчить також про небажання інтелектуальної еліти країн Заходу заглиблюватися в історію низки країн, які в певний історичний проміжок часу перебували під гнітом тоталітарного режиму.

Ще одна з членок ЖКВМС, що побажала залишитися анонімною, також була серед делегатів на Ялтинській конференції. Вона розповіла, що впродовж війни здебільшого служила кур'єркою та шифрувальницею на суші. Однак наприкінці війни кілька місяців прослужила на морі. Група членок ЖКВМС мала приєднатися до екіпажу британського пароплава «Франконія», який прямував до Криму на Ялтинську конференцію. Пароплав забезпечував прямий радіозв'язок з Лондоном. Для цієї жінки найяскравішими спогадами стала сама по собі морська подорож, під час якої вона бачила кита і пережила на кораблі 10-бальний шторм в Біскайській затоці [12].

В. М. Хідіч (Кларк) наприкінці війни з трьома посестрами по службі також отримала досвід служби на морі. Вони служили операторками радарів. Працювали впродовж 24 годин за системою 4 години роботи – 8 годин відпочинку. Служила на французькому круїзному лайнері «IledeFrance», що використовувався Королівським флотом як військовий корабель [13].

К. Віндетт служила оператором телетайпа в Адміралтействі (Лондон). Вона так описувала свою службу: «телепринтери були вистроєні рядами у великому приміщенні, всього було близько 60 машин, і у кожного оператора була власна [машина]... Машини з гуркотом постійно друкували повідомлення, деякі звичайною англійською, інші – шифром. Деякі з цих повідомлень містили нетермінову інформацію, інші ж мали позначку ТЕРМІНОВО. Ці термінові повідомлення, які зазвичай були зашифровані, ми брали з машини і поспіхом надсилали до місця призначення для декодування» [14].

Особливо цікавою видається історія С. Джонстон-Вілсон. Хоча вона є одиничним прикладом, але чітко демонструє готовність британської влади використовувати жінок під час виконання секретних та наднебезпечних завдань. Попри те, що подібне владою впродовж війни всіляко спростовувалося й акцентувалася увага на допоміжному характері обов'язків жінок на службі в збройних силах. Ще до війни С. Джонстон-Вілсон мала досвід польотів і добровільно працювала льотчицею, яка переганяє літаки до місця призначення. Однак в роки війни профільне міністерство вирішило, що це надто небезпечна робота для жінки. Тому вона зрештою опинилася в лавах ЖКВМС. В 1944 р. вона добровільно погодилася на виконання небезпечного спецзавдання, яке полягало у викраденні німецького літака з території Норвегії. Для цього вона пройшла 3-місячну підготовку. В призначений день жінка мала зійти на борт підводного човна, щоб вирушити на завдання. Однак в останній момент операцію було скасовано. Це дуже засмутило офіцерку, яка щиро бажала вирушити на завдання [15].

Були і випадки неналежного виконання своїх обов'язків серед членок ЖКВМС. Так, у Британському національному архіві зберігається справа В. Бонтейн (псевдонім – Віра). Вона проявила недбальство у поводженні з секретними документами, працюючи в 1940 р. друкаркою. Крім того, її підозрювали у контактах з німецьким шпигуном К. Плессінгом. Так, у її справі

зазначено, що пані Бонтейн винесла з місця служби папери, в яких йшлося про розташування французьких субмарин, буцімто для роботи вдома. Крім того, жінка в листах до свого бойфренда, громадянина Угорщини др. де Лакі, повідомляла про ситуацію в м. Ширнесс, в якому розміщено військово-морський порт, де вона працювала, розповіла про наявність у місті великої кількості моряків, солдатів та польських льотчиків. Після підозри у розповсюдженні секретної інформації В. Бонтейн усунули від роботи з секретними документами. Паралельно керівництво намагалося з'ясувати, чи були її дії навмисним, чи, все ж, звичайним недбальством. Зрештою, після розслідування справи та опитування кола її контактів провина жінки так і не була доведена [16, р. 2, 5-7, 92].

Натомість проявлений жінками на військово-морській службі героїзм був відзначений керівництвом. Наприклад, під час повітряної атаки на Королівську військово-морську повітряну станцію 29 серпня 1940 р., внаслідок якої загорілися резервуари для пального та склад, членка ЖКВМС Н. Марш, не зважаючи на отримані травми, активно допомагала евакуювати поранених до укриттів. Її посестра І. Марріотт, що також була поранена, спершу направляла постраждалих до укриття, а потім повернулася на місце пригоди і намагалася загасити полум'я. За це обидві жінки були представлені до нагороди Першим лордом Адміралтейства [17; 18].

Загалом робота жінок-членів ЖКВМС у воєнній кампанії 1939-1945 рр. була високо оцінена британським Адміралтейством. 8 травня 1945 р. його керівництвом було направлено таке повідомлення всім постам як на території Англії, так і поза її межами: «Рада Адміралтейства високо оцінює роль членів Жіночої Королівської військово-морської служби у підтримці Флоту та їхню активну роботу у складі військово-морських сил під час війни проти Німеччини та її європейських союзників. Відданість, старанність та ефективність, з якою офіцерки й рядові членки Жіночої Королівської військово-морської служби долали випробування та підтримували традиції військово-морської служби впродовж більше ніж п'яти з половиною років війни, заслуговують на високу оцінку з боку Королівських військово-морських сил» [7, р. 8-9].

Жінки СРСР від початку радянсько-німецької війни могли записатися до лав армії добровільно, однак з погіршенням ситуації на фронтах та у зв'язку з катастрофічними втратами збройних сил з 1942 р. радянський уряд оголосив їх призов до різних родів військ. Багато їх служило на флоті під час війни, але тільки одна, полковник морської піхоти, Є. Завалій (на прізвище «фрау Чорна смерть»), була командиром взводу морських піхотинців. Тривалий час її вважали чоловіком, і лише того як вона потрапила до лікарні з пораненням, отриманим у бою, стало відомо, що вона – жінка [19]. Під час визволення Будапешта її взвод отримав завдання пробратися в окуповане місто і захопити «язика» або ж зчинити бій. Є. Завалій знайшла спосіб потрапити в місто – вона

повела підлеглих в протигазах та кисневих масках через каналізаційні труби. Опинившись у місті, вони захопили штаб підрозділу противника [20].

Загалом активна мобілізація жінок на службу до ВМС Радянського Союзу розпочалася у 1942 р., коли радянські війська вже зазнали величезних втрат на фронті. Основна мета цієї мобілізації була такою ж, як у Великій Британії – збільшити кількість чоловіків, що служать на морі, замінивши їх жінками на роботах на суші [21, с. 134-140].

Спершу жінки працювали на суші електриками, радіооператорами, телефонними операторами, шоферами, топографами, метеорологами, діловодами, бібліотекарями, кухарями, перукарями та медсестрами, але згодом вони також освоїли і бойові посади – автоматників, снайперів та кулеметників [22, с. 75-78]. Однак, через те, що бойові дії проходили переважно на території СРСР, а також тому, що мобілізація проводилася поспіхом, були випадки, коли новомобілізованих жінок вбивали ще до початку їхнього навчання. Так, Г. Каменева подає цитату зі спогадів О. Сердюкової, яка була серед тих, хто опинився під обстрілом під час відступу у Керчі: «Я була мобілізована 3 травня 1942 р. в м. Краснодарі в разі з 630 дівчатами-добровольцями. 5 травня ми опинилися в Темрюці. Нас завантажили на корабель і повідомили, що повезуть в тил вчитися на телефоністок. А 7 травня 1942 р. корабель прибув до м. Керч, де йшли активні бойові дії... Нас бомбили день і ніч. Кухні не було, доїдали те, що взяли з дому. Про жодні заняття не йшлося... 16 травня ми вперше почули, що нас називають дівчатами 50-го полку зв'язку 47-ї Армії. Нам оголосили, що за нами прийшов катер. Але на нього, попри те, що з 630 жінок залишилося 115, ми не потрапили – чоловіки нас обійшли. Переповнений катер пішов, а ми залишилися на містку... Від відчаю, коли підійшов черговий катер з баржею, ми, восьмеро дівчат, що трималися разом, кинулися у воду. П'ятьом вдалося залізти на баржу. Від перевантаження баржу почало заливати водою. З баржі відкрили стрілянину, щоб відігнати від неї людей. Ми відпливли, а скільки залишилося... Коли до берега залишилося 70 метрів, нас почали обстрілювати німецькі літаки. Багато пострібало у воду, стрибнули і ми. З п'ятох виплило троє. Йшли по берегу три доби до Темрюка. Усюди були трупи людей, тварин. В Темрюці нам видали сухий пайок та відправили до своїх військкоматів. 26 травня я повернулася в ст. Азовську. Вдома були переконані, що я мертва. А 10 червня 1942 р. мене повторно мобілізували і направили до Об'єднаної школи Чорноморського флоту» [22, с. 73-74].

Є. Прокоф'єва (Галенко) служила спершу на Керченській військово-морській базі на складі боєприпасів. До її обов'язків входило видавання боєприпасів для кораблів. Згодом, коли війська відступали, була переведена на службу на складі боєприпасів в Сухумі. Повернувшись до міста Керч після його визволення працювала в секретній частині в тилу [23].

З. Загребіна (Сальникова) з вересня 1941 р. по травень 1942 р. служила старшим матросом сухогрузної баржі СП-90 Відділу допоміжних суден та

Гаваней Чорноморського флоту. Екіпаж складався всього з трьох осіб – капітана, матроса-моториста та ще одного матроса, посаду якого вона і обіймала. Попервах баржа перевозила продовольство, однак коли ворог вже був на підступах до Севастополя, вона почала перевозити військовослужбовців на передову, а звідти забирати поранених та вбитих. Кілька разів потрапляли під обстріл, але обходилося без жертв завдяки досвідченості капітана [24].

Старша сержантка А. Гантимурова командувала відділенням розвідки морської піхоти, кавалер Ордена Слави двох ступенів. Вона згадувала, що серед підлеглих були здебільшого люди старшого віку, сімейні, з дітьми. Попри це, вони слухалися свою молодшу за віком командирку. Спочатку, зазначала А. Гантимурова, спостерігалися проблеми з обмундируванням – видавали чоловічу форму, великого розміру, доводилося вшивати. Її підлеглі, як і решта військовослужбовців ВМС, дуже пишалися полосатими тільниками, вважали їх своїм символом. Не рідко надягали їх на розвідку боєм. А. Гантимурова у своєму інтерв'ю намагалася бути досить відвертою і розповідала також про проколи під час служби. Наприклад, якось вона на нейтральній полосі виявила чоловіка, що достатньо неакуратно вів спостереження за допомогою стереотруби. Вона подумала, що то ворожий розвідник і вночі зі своїм підрозділом захопила його у полон. Зрештою з'ясувалося, що це був спостерігач від радянських артилеристів. Останні не попередили інші підрозділи поблизу про відрядження своєї людини на нейтральну полосу, що призвело до непорозуміння. На наш погляд, найдивніше в ситуації те, що кепкували після цього з А. Гантимурової і її людей, а не тих осіб, що не попередили і не підготували належним чином свого спостерігача [25].

І якщо подібні кепкування вона сприймала більш менш з розумінням, то на відверті образи з боку інших військовослужбовців, які іноді теж мали місце, реагувала значно жорсткіше. Так, одного разу перед виходом у розвідку молодий лейтенант з взводу піхотинців обізвав її «ерзац^{*}-солдатом»: «Мене це “ерзац” так розлютило, що я підійшла до нього і два рази йому по обличчю щосили врізала прикладом автомата. І далі пішла. А пошук склався невдало – буває так, якщо запнешся на початку, тоді все йде не так. Виявили нас, і ми відійшли. Прийшла в штаб доповідати, що завдання, мовляв, не виконано. А мене питають в штабі: “а що ще трапилося, коли туди йшли?” Я кажу: “так нічого й не сталося, все як завжди”. Вони кажуть: “а це що?” – і виводять цього лейтенанта, а він весь у бинтах, не впізнати. Я йому, виявляється, щелепу зламала. А я вже й забула про нього. І ось він в безглуздій ситуації – що він буде говорити, що його поранило? Мене обіцяли посадити в яму – на передовій губа була в ямі або великий воронці, але все обійшлося» [25].

За архівними даними, опрацьованими Г. Ткачовою, в середині 1944 р. 22 тис. жінок перебувало в основному штаті флоту СРСР (без урахування слухачів та курсантів військово-морських навчальних закладів). Серед них було

^{*} Ерзац (нім. Ersatz — замітник) або сурогат – замітник чогось, що суттєво поступається оригіналу.

1769 офіцерів та 2449 старшин та сержантів. У липні 1944 р. 4073 жінки обіймали посади молодших командирів [26, с. 228].

Отже, проаналізувавши досвід служби жінок у ВМС у 1939-1945 рр., можемо констатувати, що набір їх на флот у Великій Британії відбувався через спеціальну організацію – Жіночу королівську військово-морську службу (ЖКВМС). Її персонал готували здебільшого окремо від чоловіків-військовослужбовців і потім спрямовували до військових підрозділів ВМС. СРСР окремих жіночих організацій для цього не створював, жінки вважалися військовослужбовицями тих же підрозділів, що і чоловіки. Основною метою мобілізацій жінок до ВМС як в СРСР, так і у Великій Британії попервах було заміщення ними чоловіків на посадах на суші для вивільнення останніх для служби на морі. Однак в обох країнах траплялися випадки, коли жінки також служили на морі. Коло посад, доступних для них у ВМС, розширювалося впродовж війни, і в СРСР досягло апогею у вигляді допуску до бойових посад. У Великій Британії офіційно жінки у ВМС бойових ролей не виконували, крім того, існувала заборона для них на застосування летальної зброї.

Список використаних джерел та літератури

1. Campbell D. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union // Journal of military history. – 1993. – Vol. 57, no.2. – P. 301-323.
2. Allen A.T. Women in Twentieth-Century Europe. – New York: Macmillan International Higher Education, 2007. – 224 p.
3. Women with Royal Navy // Daily Telegraph. – 1941. – P 2.
4. Women's Royal Naval Service (10 March 1943) // Hansard. The House of Commons. – 1943. – Vol 387. – P 758-830.
5. Collett Wadge D. Women in Uniform. – London: Dampson Low, 1946. – 394 p.
6. Cook B.A. Women's Royal Naval Service (WRNS). Reorganization before World War II // Women and War. A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present. – Santa Barbara: ABC-CLIO, 2006. – P 248.
7. Cassin-Scott J., McBride A. Women at war. 1939-45. – London: Osprey, 1980. – 48 p.
8. Women's War Work in Britain. – New York: British Information Services, Information Division, 1943. – 15 p.
9. Boothroyd M. In the WRNS with Laura Ashley [Електронний ресурс] // WW2 People's War. – Режим доступу: <https://bbc.in/3wEcwJ9>
10. Hallowell H. Life as a Wren [Електронний ресурс] // WW2 People's War. – Режим доступу: <https://bbc.in/3bVeVYb>
11. Schwarz (nee Evans) J. A Bird's Eye View of the Yalta Conference by A Wren [Електронний ресурс] // WW2 People's War. – Режим доступу: <https://bbc.in/3ciwmSP>
12. A Family in Uniform [Електронний ресурс] // WW2 People's War. – Режим доступу: <https://bbc.in/2QYFIAT>
13. Headeach V.M. Wrens At Sea [Електронний ресурс] // WW2 People's War. – Режим доступу: <https://bbc.in/3yKOSfZ>
14. Larkins K. Night Shift at The Admiralty [Електронний ресурс] // WW2 People's War. – Режим доступу: <https://bbc.in/3fUPTtc>
15. Johnstone-Wilson S.I. Secret German Aircraft [Електронний ресурс] // WW2 People's War. – Режим доступу: <https://bbc.in/3icKq43>

16. Vivien Bontein, alias Vera // The National archives (United Kingdom). – Item number: 4096712. – Catalogue reference: KV 2/2079. – P. 2, 5-7, 92.
17. Recommendation for Award for Marsh, Nina // The National archives (United Kingdom). – Item number: 4096714. – Catalogue reference: WO 373/66/157.
18. Recommendation for Award for Marriott, I. // The National archives (United Kingdom). – Item number: 4096713. – Catalogue reference: WO 373/66/158.
19. Малишевский Н. Женщины, победившие фашизм [Электронный ресурс] // Фонд стратегической культуры. – Режим доступа: <https://bit.ly/2RUKLSP>
20. Иванова Ю.Н. Храбрейшие из прекрасных. Женщины России в войнах. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2002. – 272 с.
21. Постановление ГКО СССР № 1703сс от 5 мая 1942 г. «О мобилизации девушек-комсомолок и добровольцев в военно-морской флот» // Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 644. – Оп. 2. – Д. 57. – Л. 134-140.
22. Каменева Г.Н. Опыт службы женщин в рядах Военно-Морского флота (1941-1945 гг.): на материалах Юга России // Гуманитарные и юридические исследования. – 2015. – № 4. – С. 72-78.
23. Прокофьева (Галенко) Е.М. Воспоминания [Электронный ресурс] // ЯПОМНЮ. – Режим доступа: <https://bit.ly/3uDh3KN>
24. Загребина (Сальникова) З.И. Воспоминания [Электронный ресурс] // ЯПОМНЮ. – Режим доступа: <https://bit.ly/2RT2qp1>
25. Гантимурова А.А. Воспоминания [Электронный ресурс] // ЯПОМНЮ. – Режим доступа: <https://bit.ly/2RT2B3F>
26. Ткачёва Г.А. Женщины в частях Тихоокеанского флота и Амурской флотилии в годы Великой Отечественной войны (1941-1945) // Россия и АТР. – 2016. – № 4(94). – С. 218-229.

References

1. Campbell, D. (1993). Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. *Journal of military history*, 57, 2, pp. 301-323. [In English].
2. Allen, A.T. (2007). *Women in Twentieth-Century Europe*. New York: Macmillan International Higher Education. [In English].
3. Women with Royal Navy (1941). *Daily Telegraph*, 18 Jan 1941, p. 2. [In English].
4. Women's Royal Naval Service (10 March 1943) (1943) *Hansard. The House of Commons*, 387, cols. 758-830. [Online]. Available from: <https://bit.ly/2SvOLV0> [In English].
5. Collett Wadge, D. (1946). *Women in Uniform*. London: Dampson Low. [In English].
6. Cook, B.A. (2006). "Women's Royal Naval Service (WRNS). Reorganization before World War II", in *Women and War. A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present*. Santa Barbara: ABC-CLIO, P. 248. [In English].
7. Cassin-Scott, J. & McBride, A. (1980). *Women at war. 1939-45*. London: Osprey. [In English].
8. *Women's War Work in Britain* (1943). New York: British Information Services, Information Division. [Online]. Available from: <https://bit.ly/346DxJ4> [In English].
9. Boothroyd, M. (2004). *In the WRNS with Laura Ashley*. [Online]. Available from: <https://bbc.in/3wEcwJ9> [In English].
10. Hallowell, H. (2003). *Life as a Wren*. [Online]. Available from: <https://bbc.in/3bVeVYb> [In English].
11. Schwarz (nee Evans), J. (2005). *A Bird's Eye View of the Yalta Conference by A Wren*. [Online]. Available from: <https://bbc.in/3ciwmSP> [In English].
12. *A Family in Uniform* (2004). [Online]. Available from: <https://bbc.in/2QYFIAT> [In English].
13. Headeach, V.M. (2004). *Wrens At Sea*. [Online]. Available from: <https://bbc.in/3yKOSfZ> [In English].

14. Larkins, K. (2005). *Night Shift at The Admiralty*. [Online]. Available from: <https://bbc.in/3fUPtTc> [In English].
15. Johnstone-Wilson, S.I. (2003). *Secret German Aircraft*. [Online]. Available from: <https://bbc.in/3icKq43> [In English].
16. Vivien Bontein, alias Vera. *The National archives (United Kingdom)*. Item number: 4096712. Catalogue reference: KV 2/2079. (Pp. 2, 5-7, 92). [In English].
17. Recommendation for Award for Marsh, Nina. *The National archives (United Kingdom)*. Item number: 4096714. Catalogue reference: WO 373/66/157. [In English].
18. Recommendation for Award for Marriott, I. *The National archives (United Kingdom)*. Item number: 4096713. Catalogue reference: WO 373/66/158. [In English].
19. Malishevskiy, N. *Zhenshchiny, pobedivshiye fashizm* [Women who defeated fascism]. [Online]. Available from: <https://bit.ly/2RUkLSP> [In Russian].
20. Ivanova, YU.N. (2002). *Khrabreyshiye iz prekrasnykh. Zhenshchiny Rossii v voynakh* [The bravest of the beautiful. Russian women in wars]. Moskva: Rossyjskaya polytycheskaya encyklopediya [In Russian].
21. Postanovleniye GKO SSSR № 1703ss ot 5 maya 1942 g. "O mobilizatsii devushek-komsomolok i dobrovol'tsev v voyenno-morskoy flot" [Decree of the State Defense Committee of the USSR No. 1703ss dated May 5, 1942 "On the mobilization of Komsomol girls and volunteers in the navy"] *Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsial'no-politicheskoy istorii* [Russian State Archive of Social and Political History]. F. 644. Op. 2. D. 57. [In Russian].
22. Kameneva, G.N. (2015). Opyt sluzhby zhenshchin v ryadakh Voenno-Morskogo flota (1941-1945 gg.): na materialakh Yuga Rossii [Experience of serving women in the ranks of the Navy (1941-1945): on the materials of the South of Russia]. *Gumanitarnyye i yuridicheskiye issledovaniya* [Humanitarian and legal research], 4, pp. 72-78. [In Russian].
23. Prokof'yeva (Galenko), Ye.M. (2017). *Vospominaniya* [Memories]. [Online]. YAPOMNYU Available from: <https://bit.ly/3uDh3KN> [In Russian].
24. Zagrebina (Sal'nikova), Z.I. (2012). *Vospominaniya* [Memories]. [Online]. YAPOMNYU Available from: <https://bit.ly/2RT2qp1> [In Russian].
25. Gantimurova, A.A. (2006). *Vospominaniya* [Memories]. [Online]. YAPOMNYU Available from: <https://bit.ly/2RT2B3F> [In Russian].
26. Tkachova, G.A. (2016). Zhenshchiny v chastyakh Tikhookeanskogo flota i Amurskoy flotilii v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1941-1945) [Women in units of the Pacific Fleet and Amur Flotilla during the Great Patriotic War (1941-1945)]. *Rossiya i ATR* [Russia and the Asia-Pacific Region], 4 (94), pp. 218-229. [In Russian].

Залеток Н.В. Служба и быт британских и советских женщин в военно-морских силах в годы Второй мировой войны.

Сравнительные студии, посвященные опыту представительниц разных стран во Второй мировой войне, остаются актуальными в наше время. Ведь не только углубляют наши представления о быте женщин на войне, но и дают возможность полнее исследовать политические режимы различных государств на том или ином этапе развития. Ведь именно власть организовывала деятельность различных групп населения, направленную на победу в войне. Не стали в этом аспекте исключением и женщины, независимо от того, они работали в тылу, или с оружием в руках защищали свою родину. Флот на протяжении веков в основном представлял собой чисто маскулинную среду, а присутствие женщины на корабле считалась плохой приметой. Однако масштабность боевых действий во время мировых войн и, как следствие, потребность в постоянном поступлении кадров в вооруженные силы ее участников внесли свои коррективы – государства начали постепенно привлекать их к службе в военно-морских силах (ВМС). В статье проведено сравнение опытов Великобритании и СССР по привлечению женщин к службе в ВМС в годы Второй мировой войны. Страны выбраны

неслучайно, ведь представляют демократию и тоталитаризм соответственно, и изучение их практики привлечения женщин в ВМС может также углубить знания об этих режимах.

Проанализировав опыт службы женщин в ВМС в 1939-1945 гг., автор приходит к выводу, что набор их на флот в Великобритании происходил через специальную организацию – Женскую королевскую военно-морскую службу (ЖКВМС). Ее персонал готовили в основном отдельно от мужчин-военнослужащих и затем направляли в воинские подразделения ВМС. СССР отдельных женских организаций для этого не создавал, женщины считались служащими тех же подразделений, что и мужчины. Основной целью мобилизаций женщин в ВМС как в СССР, так и в Великобритании на первых порах было замещение ими мужчин на должностях на суше для высвобождения последних для службы на море. Однако в обеих странах бывали случаи, когда женщины также служили на море. Круг должностей, доступных для них в ВМС, расширялся на протяжении войны, и в СССР достиг апогея в виде допуска к боевым должностям. В Великобритании официально женщины в ВМС боевых ролей не выполняли, кроме того, существовал запрет для них на применение летального оружия.

Ключевые слова: женщины, военно-морские силы, Великобритания, Союз Советских Социалистических Республик (СССР), Вторая мировая война.

Zaletok N. Service and Life of British and Soviet Women in the Navy during World War II.

Comparative studies on the experiences of female representatives of different countries in WWII remain relevant today. They not only deepen our understanding of the life of women at war, but also allow us to explore the power regimes of different states at one stage or another. After all, the government organized the activities of various groups of the population aimed at winning the war. Women were no exception in this respect, regardless of whether they worked in the rear or defended their homeland with weapons in hand. For centuries, the navy for the most part represented a purely masculine environment, and the presence of a woman on a ship was considered a bad omen. However, the scale of hostilities during the world wars and, as a consequence, the need for a constant supply of personnel to the armed forces made their adjustments – states began to gradually recruit women to serve in the navy. The article compares the experiences of Great Britain and the USSR in attracting women to serve in the navy during WWII. The countries were chosen not by chance, as they represent democracy and totalitarianism, respectively, and studying their practice of involving women in the navy can deepen our knowledge of these regimes.

After analysing the experience of women's service in the navy in 1939-1945, the author concludes that their recruitment to the navy in Great Britain took place through a special organization – the Women's Royal Naval Service (WRNS). Its personnel were trained mostly separately from men and then sent to military units of the navy. The USSR did not create separate women's organizations for this purpose; women served in the same bodies as men. The main purpose of mobilizing women to the navy in both the USSR and Great Britain was initially to replace men in positions on land to release the latter for service at sea. However, in both countries there were cases when women also served at sea. The range of positions available to them in the navy expanded during the war, and in the USSR reached its apogee in the form of admission of women to combat positions. In Great Britain, women in the navy did not officially perform combat roles, and there was a ban on them from using lethal weapons.

Keywords: women, navy, Great Britain, the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), World War II.

УДК 94:327(5-191.2+5-15)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-14-4>

Бульвінський А.Г.

<https://orcid.org/0000-0001-9665-7418>

ПОЛІТИКА КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ ТА СЕРЕДНЬОГО СХОДУ ЩОДО ТАДЖИКИСТАНУ

У статті аналізуються основні напрямки політики щодо Таджикистану сусідніх країн Центральної Азії та культурно споріднених з таджиками країн Середнього Сходу. Громадянська війна у Таджикистані між прихильниками світського та релігійного шляхів розвитку країни (1992-1997 рр.) спричинила неоднозначне ставлення та політику з боку різних державних, політичних та релігійних кіл Афганістану. Однак, після того, як стало зрозуміло, що боротьба між світськими та ісламістськими силами у Таджикистані може зруйнувати країну як таку, культурно та мовно близька таджикам політична еліта Афганістану (Б. Раббані та А. Масуд) та Ірану (А. Рафсанджані) доклала вагомих зусиль для припинення громадянської війни в Таджикистані у статусі посередників та проявила зацікавленість у стабільному розвитку Таджикистану. У 2000-х рр. Іран відмовився від спроб впливати на таджицьку політику з метою сприяння становленню у Таджикистані релігійної держави, перейшовши до співпраці зі світською таджицькою владою в економічній сфері.

Важливими питаннями, які ускладнюють відносини Узбекистану та Киргизстану з Таджикистаном є будівництво таджиками великих ГЕС на гірських річках, що в Узбекистані вважають загрозою національній безпеці та невирішені прикордонні суперечки, які є джерелом постійного загострення ситуації на киргизько-таджицькому кордоні. Загалом Таджикистан має складні проблеми різного характеру з більшістю своїх сусідів (з Афганістаном – наркотрафік та ісламіські впливи, з Узбекистаном – водноенергетичні, з Киргизстаном – прикордонні), які перешкоджають виходу двосторонніх відносин на новий якісний рівень.

Ключові слова: Таджикистан, зовнішня політика, Центральна Азія, Афганістан, Іран.

З часу появи у 1991 р. незалежної таджицької держави чинник зовнішнього впливу на її долю був дуже значним. Найбільший безпосередній вплив на Таджикистан мають країни сусіди по Центральній Азії, насамперед Узбекистан та Киргизстан та культурно споріднені з таджиками країни Середнього Сходу (Афганістан та Іран).

Цей вплив відбиває як зовнішньополітичні стратегії країн регіону так і характер двосторонніх відносин. Розуміння суті цих процесів має стати у нагоді українській дипломатії при виробленні стратегії та здійснення політики щодо регіону Центральної Азії.

Метою даної статті є з'ясування змісту політики країн регіону щодо пострадянського Таджикистану.

Афганська політика

Афганістан нині є чи не найближчою до Таджикистану країною з погляду спільного історичного минулого, мови, традицій, звичаїв, єдиної релігії [1]. Близько 30% населення сучасного Афганістану складають таджики, які мешкають на півночі країни, у прикордонних з Таджикистаном районах.

Державний кордон (1,3 тис. км) формально розділив таджицький народ лише наприкінці XIX ст. Мова афганських таджиків – дарі, до 1936 р. була єдиною державною мовою Афганістану, а зараз є однією з двох державних.

Громадянська війна у Таджикистані між прихильниками світського та релігійного шляхів розвитку країни (1992-1997 рр.) спричинила неоднозначне ставлення та політику з боку різних державних, політичних та релігійних кіл Афганістану.

З одного боку, президент Афганістану таджик Б. Раббані був готовий у 1992 р. особисто вилетіти у Душанбе з метою сприяння врегулюванню конфлікту. А з іншого, за підтримки ісламістських партій у північних провінціях Афганістану було створено близько 20 військово-тренувальних таборів для вишколу таджицьких бойовиків [2, с. 146]. Окрім того, у м. Кундуз у березні 1993 р. таджицькими ісламістами був створений «Уряд Таджикистану», який мав керувати бойовими діями у Таджикистані та взаємодіяти з урядом Ісламської Держави Афганістан, а у червні 1993 р. – Об'єднана таджицька опозиція у складі Партії ісламського відродження Таджикистану та Демократичної партії Таджикистану [3, с. 123, 128].

Після цього військово-політична ситуація у Таджикистані загострилась. Адже саме зброя з Афганістану стала серйозним чинником дестабілізації ситуації у Таджикистані. Окрім того впродовж 1992-1996 рр. з території Афганістану таджицькі та афганські ісламісти регулярно здійснювали збройні прориви на територію Таджикистану на памірському і гармському напрямках для дестабілізації ситуації, обстрілювали прикордонні застави, тероризували прикордонні райони. Станом на 1994 р. вздовж афгансько-таджицького кордону було зосереджено понад 10 тис. таджицьких та афганських моджахедів, які здійснювали регулярний силовий тиск на кордон, а на території Таджикистану діяло понад 8 тис. бойовиків [3, с. 147].

Офіційний уряд ІДА чи не міг, чи не дуже прагнув взяти під контроль кордон із Таджикистаном для перешкоджання незаконного трафіка зброї та наркотиків, хоча на дипломатичному рівні Душанбе отримав усі запевнення у відсутності бажання втручатися у внутрішні справи з боку афганського уряду.

Візит у Кабул у серпні 1993 р. тодішнього голови таджицького парламенту Е. Рахмона та наступний візит до Душанбе у грудні 1993 р. президента Афганістану Б. Раббані наочно засвідчили посилення тенденції до зближення двох країн. Цей новий дискурс був підтверджений підписанням 22 грудня 1993 р. договорів про дружбу і співробітництво, про співробітництво у галузі культури, науки і освіти, про економічне і торгівельне співробітництво [2, с. 147].

Мабуть найважливішою з підписаних тоді угод, була угода про щорічне, починаючи з 1994 р., постачання до Таджикистану 1 млрд м³ афганського природного газу газогоном Келіф-Душанбе. Це дозволило б ослабити інфраструктурно-енергетичну залежність від Узбекистану. Однак реалізація цієї

угоди була зірвана лідером етнічних узбеків Афганстану А. Дустумом, який мав тісні контакти з Ташкентом [4].

Невдовзі після візиту Б. Раббані до Ташкента А. Дустум у союзі з прем'єр-міністром Афганістану Г. Хекматіаром збройно виступає проти президента Б. Раббані та міністра оборони ІДА таджика А. Масуда, що дестабілізувало ситуацію на півночі країни і унеможливило постачання природного газу з Шибіргану до Таджикистану. Ці події не лише посприяли приходу до влади в Афганістані «Талібану», а й погіршенню таджицько-узбецьких відносин у Центральній Азії.

На фоні жорстокого протистояння з рухом «Талібан», яке розгорнулось в Афганістані з 1994 р., таджики Б. Раббані та А. Масуд прагнули примирити ворожуючі сторони в сусідньому Таджикистан. Тому вони не виступили на боці однієї із сторін, а доклали зусиль для досягнення компромісу між сторонами протистояння. Зокрема Б. Раббані під час зустрічі з лідером Об'єднаної таджицької опозиції С. Нурі сказав: «Пане Нурі, за що ви боретесь? Для чого ця війна? Думаю, Рахмонов дуже достойний хлопець, сідайте з ним і домовляйтесь. Нехай Таджикистан зміцниться в політичному й економічному плані... Боюсь, що війна зруйнує Таджикистан...» [5].

Перша особиста зустріч лідерів протиборчих сторін – Є. Рахмона та С. Нурі відбулась 17-19 травня 1995 р. на території Афганістану – в Кабулі. І саме під час зустрічі на півночі Афганістану (у м. Хосдех) у грудні 1996 р. Е. Рахмона та С. Нурі за активного сприяння Б. Раббані та А. Масуда було остаточно узгоджено параметри мирного договору, який потім був підписаний у Москві у 1997 р.

Іранська політика

Після розпаду СРСР Іран почав докладати значних зусиль для повернення у політичне, економічне та культурне життя Центральної Азії загалом та Таджикистану, зокрема. Іран став першою країною світу, яка визнала незалежність Таджикистану (9 вересня 1991 р.) та відкрила своє посольство у Душанбе (січень 1992 р.).

У 1990-х рр. Іран проводив неоднозначну політику щодо Таджикистану. З одного боку здійснювались спроби експорту культурної революції, а з іншого Іран став активним учасником міжтаджицького примирення у громадянській війні. З восьми раундів переговорів три пройшли в Ірані, і саме на переговорах у Тегерані у вересні 1995 р. було підписано угоду про припинення вогню. Тому маємо усі підстави говорити про успішне посередництво Ірану у врегулюванні міжтаджицького протистояння.

Поворотним моментом в ірано-таджицьких відносинах став офіційний візит президента Ісламської Республіки Ірану А. Рафсанджані до Таджикистану у травні 1997 р. під час якого було закладено міцний фундамент для розвитку культурних відносин між країнами [6, с. 15-16].

Якщо історична, мовна та культурна єдність іранського і таджицького народів є суттєвим чинником для активної співпраці, то приналежність країн до різних ісламських конфесій (Таджикистан – суніти, Іран – шіїти) є стримуючим чинником. Тим більше, що сунітсько-шіїтські протиріччя з кожним роком загострюються, що особливо помітно на відносинах між головними країнами цих двох течій – Ісламською Республікою Іран та Королівством Саудівська Аравія. Окрім того, Іран, як теократична держава у якій реалізований шіїтський принцип організації державної влади «велайате факіх» з провідною роллю духовенства [7, с. 14] не може бути прикладом для Таджикистану, який у війні виборів право на світський шлях розвитку.

У 2000-х рр. Іран відмовився від спроб впливати та таджицьку політику з метою сприяння становленню у Таджикистані релігійної держави, перейшовши до співпраці зі світською таджицькою владою в економічній сфері. Насамперед йшлося про реалізацію спільних проектів у гідроенергетиці та транспортній інфраструктурі.

У середині 2000-х рр. Іран висловив зацікавленість та готовність вкладати гроші у добудову Вахшського каскаду ГЕС у Таджикистані. У лютому 2006 р. розпочалось фінансоване Іраном будівництво Сангтудинської ГЕС-2. Іран вклав у проект 180 млн. дол., Таджикистан – 40 млн. Угода передбачала, що після запуску ГЕС Іран на 12,5 років отримає її у концесію й отримуватиме весь прибуток [8, с. 38]. Таджики пішли на ці умови, оскільки будівництво великої ГЕС об'єктивно зміцнювало енергетичну незалежність країни. Сангтудинська ГЕС-2 була запущена у роботу у 2014 р.

Окрім цього іранська будівельна компанія Sabir впродовж 2003-2006 рр. будувала стратегічно важливий для Таджикистану Анзобський тунель (5 км), який забезпечив цілодобовий автомобільний зв'язок між Південним та Північним Таджикистаном. Він був урочисто зданий в експлуатацію у 2006 р. за участі президентів обох країн Е. Рахмона та М. Ахмадинежада, однак у незавершеному вигляді. Його добудова та облаштування за участі іранської сторони тривають до нині. Впродовж 2003-2019 рр. Іран вклав у будівництво тунелю понад 60 млн. дол. США [9].

У другій половині 2000-х рр. виникли певні перспективи для створення «персомовного альянсу». У липні 2006 р., у Рік арійської цивілізації, проголошеної у Таджикистані, у Душанбе відбулась перша в історії зустріч лідерів трьох персомовних країн – Таджикистану, Ірану та Афганістану, яка започаткувала подібний трьохсторонній діалог. Як зазначав Х. Додіхудоєв, це була спроба сформулювати ідею перської єдності на противагу ідеї пантюркізму у Центральній Азії [10, с. 154]. У 2008 р. сторони почали обговорювати економічні перспективи «союзу трьох». Зокрема йшлося про можливість будівництва двох залізниць та лінії електропередач із Ірану через територію Афганістану до Таджикистану [11, с. 205-206].

Однак на шляху формування міждержавного об'єднання постала низка перешкод, насамперед триваюча громадянська війна в Афганістані.

Також варто зазначити, що після проголошення незалежності перед Таджикистаном відкрились можливості налагодження тісного співробітництва з багатими ісламськими країнами. Однак вони у 1990-х рр. насторожено поставились до Таджикистану, сприймаючи його пострадянське керівництво як прокомуністичне, що у їх розумінні означало антиісламськи налаштоване. Тому значного розвитку економічних відносин між багатими ісламськими країнами та Таджикистаном не було. У свою чергу світська таджицька влада небезпідставно підозрювала ісламські держави у сприянні таджицькій ісламській опозиції.

Узбецька політика

Після того, як у Таджикистані у 1992 р. розгорілась громадянська війна, сусідні країни Центральної Азії доклали зусиль для її локалізації та припинення. Так, у грудні 1992 р. Верховні ради Узбекистану та Казахстану на прохання Верховної ради Таджикистану ухвалили рішення про спрямування військових контингентів до Таджикистану для допомоги у підтриманні миру і спокою.

Для стабілізації ситуації на таджицько-афганському кордоні 7 серпня 1993 р. на зустрічі у Москві глав держав Казахстану, РФ, Таджикистану, Узбекистану та представника президента Туркменістану було ухвалене рішення про колективну оборону таджицько-афганського кордону, як південного кордону СНД [12]. Потім на засіданні глав держав СНД 24 вересня 1993 р. було ухвалене рішення про створення Колективних миротворчих сил СНД у Таджикистані [13]. Вони почали діяти у листопаді 1993 р. у складі російської 201-ї мотострілецької дивізії, дислокованої у Душанбе, російських прикордонників та казахського, узбецького і киргизького батальйонів, дислокованих на південному кордоні Таджикистану. Узбецькі і киргизькі підрозділи були виведені з таджицької території у 1998-1999 рр. КМС загалом офіційно були розформовані у 2000 р. у зв'язку із завершенням громадської війни та стабілізацією військово-політичної ситуації у Таджикистані [14].

Фактично з часу проголошення незалежності між Узбекистаном та Таджикистаном, які мають 1,3 тис. км спільного кордону, тривала своєрідна «холодна війна». Так посольство Узбекистану в Душанбе було відкрито лише навесні 1998 р. Президент Узбекистану І. Карімов (1990-2016 рр.) за часи свого президентства відвідав сусідній Таджикистан з офіційним візитом у 2000 р., а президент Таджикистану Е. Рахмон сусідній Узбекистан – у 1998 та 2001 рр. Одним із важливих наслідків цих зустрічей стало створення у 2002 р. Спільної таджицько-узбецької комісії з торгово-економічного співробітництва.

Однак подальша стагнація політичних відносин характеризувалась суттєвим падіння двостороннього товарообігу, у 2007 р. він складав 300 млн. дол., а у 2016 р. – лише 197 млн. дол. [15]. Авіаперевезення між країнами, перервані у

1992 р. з початком громадянської війни у Таджикистані були відновлені лише у 2017 р. [16].

Намагаючись перешкодити реалізації таджицьких енергетичних проєктів, Узбекистан періодично ускладнював підвіз товарів та матеріалів у Таджикистан залізницею. Адже вихід Таджицької залізниці у світ нині можливий лише через територію Узбекистану. У 2012 р. узбецька сторона навіть розібрала залізничну колію на ділянці Галаба – Амузанг, ізолювавши південну частину таджицької залізниці від світу.

Намагаючись прорвати транспортну блокаду президент Таджикистану спільно з лідерами Туркменістану та Афганістану у 2013 р. домовились збудувати залізничну лінію із Туркменістану через Афганістан до Таджикистану, обходячи територію Узбекистану з півдня [17]. Станом на 2021 р. Туркменістан збудував свою гілку до афганського м. Андхой, а Таджикистан до афганського кордону. Однак зі зміною влади в Узбекистані на початку 2018 р. розібрана ділянка залізниці була відновлена узбецькою стороною і знову запущене залізничне сполучення з м. Куляб територією Узбекистану.

Наприкінці 1990-х рр. через загрозу проникнення на узбецьку територію бойовиків Ісламського руху Узбекистану, узбеки почали мінувати гірські ділянки кордону з Таджикистаном. У 2001 р. країни ввели візовий режим щодо громадян один одного. І лише за результатами першого візиту до Таджикистану у березні 2018 р. президента Узбекистану Ш. Мірзієєва сторони домовились про остаточне розмінування спільних ділянок кордону до кінця 2019 р. [18], що і було зроблено, та про скасування візового режиму.

Проблеми з розрахунками за газ та електроенергію з Узбекистану впродовж 1990-х – 2000-х рр. створили додатковий чинник напруги у двосторонніх відносинах між країнами. У 2006-2007 рр. Узбекистан тимчасово перекривав постачання електроенергії та газу до Таджикистану [8, с. 39]. У 2012 р. між Узбекистаном, який є основним експортером газу, та Таджикистаном виникла криза через проблеми з платежами у результаті чого низка великих таджицьких підприємств опинились на межі закриття. Таджицький уряд був змушений ухвалювати програму поступового переходу на використання вугілля.

Впродовж усього періоду незалежності Узбекистан послідовно виступав проти таджицьких водно-енергетичних ініціатив та проєктів будівництва великих ГЕС, вважаючи що це може загрожувати національній безпеці Узбекистану через ймовірність обмеження постачання води з гірських річок Таджикистану у низинний Узбекистан для споживання та зрошення, а також призвести до загострення екологічних проблем у регіоні [19]. Окрім того, Узбекистан не хотів, щоб Таджикистан отримав через систему гребель технічну можливість контролювати кількість води, яка іде по рікам на його територію.

Показовою у цьому сенсі стала ситуація з будівництвом ГЕС на р. Зеравшан, угоду про що було підписано на таджицько-китайських переговорах у 2006 р.

КНР була готова фінансувати та реалізовувати це будівництво, однак через негативну реакцію Узбекистану заморозила участь у цьому проекті. Загалом Китай послідовно ухиляється від участі у великих проектах на території Таджикистану, які можуть бути розцінені Узбекистаном як такі, що не відповідають його інтересам [20, с. 114-115].

Як зазначає у своїй роботі Д. Фармонова «якщо глибше вникнути у корінь цих розбіжностей, то Узбекистан просто хоче бути головним постачальником енергетичних ресурсів, а в особі Таджикистану теперішнє керівництво сусідньої республіки бачить свого головного суперника в галузі водно-енергетичних ресурсів Центрально-азійського регіону» [21, с. 22].

Для просування своїх позицій у відносинах з Душанбе, Ташкент практикує звернення і до найвищих міжнародних організацій. Так, у 2013 р. представник Узбекистану при ООН звернувся до генерального секретаря організації Пан Гі Муна з листом щодо погіршення екологічної ситуації у прикордонних з Таджикистаном районах Сурхандарїнської області через «транскордонне забруднення, що спричинене шкідливими промисловими викидами таджицької алюмінієвої компанії «Талко», створює загрозу для екологічної безпеки, джерел існування і стійкого розвитку в Узбекистані, Таджикистані та інших країнах» та вимогами покласти кінець негативному впливу викидів «Талко» на Узбекистан [22].

Загалом таджицько-узбецькі відносини можна охарактеризувати як нестабільні та суперечливі з тенденцією до періодичного загострення. Суперечності між країнами мають комплексний характер, однак об'єктивні обставини змушують Узбекистан та Таджикистан постійно шукати розумні компроміси у двосторонніх відносинах.

Окремою проблемою у відносинах Таджикистану з Киргизстаном та Узбекистаном є наявність таджицьких анклавів на їх територіях (Ворух та Західна Калача у Киргизстані та Сарвак в Узбекистані) та невирішені питання з лінією кордону, які час від часу призводять до збройних сутичок на кордонах.

З 976 км таджицько-киргизького кордону лише 504 км чітко визначені у договорах та позначені на картах, спірними є 70 ділянок. Переговори з делімітації кордону тривають з 2002 р. З 2014 р. ідуть переговори між Киргизстаном та Таджикистаном про обмін прикордонними ділянками. У січні 2020 р. віце-прем'єр-міністр киргизького уряду Ж. Разаков повідомив про домовленості щодо обміну деякими ділянками, однак таджики публічно не підтвердили ці домовленості [23].

У листопаді 2020 р. в.о. президента Киргизстану С. Жапаров оголосив про бажання активізувати процес прикордонного врегулювання із сусідніми країнами. Розвиваючи політику нового киргизького лідера, голова Державного комітету національної безпеки Киргизстану К. Ташиєв у березні 2021 р. запропонував таджицькій стороні або зафіксувати село Ворух як таджицький анклав на киргизькій території, остаточно відрізавши його від основної

території Таджикистану, або обміняти Ворух на рівнозначну за площею киргизьку територію. Після цього на початку квітня 2021 р. киргизи провели військові навчання поблизу таджицького кордону, тим самим демонструючи силу таджицькій стороні [24].

З 2014 р. сутички між місцевими мешканцями, стрілянина на спірних прикордонних ділянках відбуваються фактично щороку. Одним із головних предметів киргизько-таджицької територіальної суперечки є район водозабору «Головний» на р. Ак-Суу. Однак конфлікт 29-30 квітня 2021 р. був наймасштабніший за всі роки незалежності. Адже збройні підрозділи двох країн атакували прикордонні застави та населенні пункти на території іншої країни, втрати з обох сторін склали близько 50 осіб вбитими [25]. Причиною конфлікту з таджицького боку можуть бути як невдоволення розподілом води у літні місяці, так і бажання пробити коридор до анклаву Ворух. За версією киргизької сторони причиною конфлікту була спроба таджиків встановити контроль над водозабором на спірній ділянці корону.

Вищевикладене дозволяє зробити наступні висновки.

Після того, як стало зрозуміло, що боротьба між світськими та ісламістськими силами у Таджикистані може зруйнувати країну як таку, культурно та мовно близька таджикам політична еліта Афганістану (Б. Раббані та А. Масуд) та Ірану (А. Рафсанджані) доклала вагомих зусиль для припинення громадянської війни в Таджикистані у статусі посередників та проявила зацікавленість у стабільному розвитку Таджикистану.

Важливими питаннями, які ускладнюють відносини Узбекистану та Киргизстану з Таджикистаном є будівництво таджиками великих ГЕС на гірських річках, що в Узбекистані вважають загрозою національній безпеці та невіршені прикордонні суперечки, які є джерелом постійного загострення ситуації на киргизько-таджицькому кордоні.

Загалом варто зазначити, що Таджикистан має складні проблеми різного характеру з більшістю своїх сусідів (з Афганістаном – наркотрафік та ісламіські впливи, з Узбекистаном – водноенергетичні, з Киргизстаном – прикордонні), які перешкоджають виходу двосторонніх відносин на новий якісний рівень.

Список використаних джерел та літератури

1. Бульвінський А.Г. Таджикистан в геополітичній структурі центральноазійського регіону: історичний аспект // Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору: збірник наукових праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського. – К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. – С. 5-22.
2. Искандаров К. Таджикиско-афганские отношения и перспективы их развития // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – №1. – С. 145-156.
3. Равшанзод М. Гражданское противостояние и миротворческий процесс в Республике Таджикистан в 90-е годы XX в.: Дис... канд. ист. наук. – Душанбе, 2019. – 219 с.
4. Искандаров К. Влияние афганского кризиса на ситуацию в Таджикистане. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_07_iskanderov.shtml

5. Бурхануддин Раббани (экс-президент Афганистана): «Рахмонов - достойный парень...» (интервью). 01.07.2006. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1151720280>
6. Мохаммадсадег М. Культурные связи Республики Таджикистан с Исламской Республикой Иран (1991-2011 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. – Душанбе, 2012. – 26 с.
7. Неъматов И. Исламский фактор во взаимоотношениях Республики Таджикистан и Исламской Республики Иран (конец XX начало XXI вв.): Автореф. дис. канд. ист. наук. – Душанбе, 2016. – 26 с.
8. Абдрахманов А. Таджикистан: актуальные тенденции в экономике, внутренней и внешней политике // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. – №6. – С. 25-41.
9. Плата за проезд по «дороге смерти». 28.10.2019. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://fergana.news/articles/112022/>; Иран и Таджикистан договорились вложить \$8 млн в достройку «тоннеля ужаса». 01.07.2019. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://fergana.media/news/108598/>
10. Додихудоев Х. Таджикистан – Иран: достижения и перспективы сотрудничества // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – №2. – С. 152-161.
11. Алимов Б.Х. Геополитические реалии Таджикистана в Центральной Азии и персоязычный альянс региона // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук. – 2013. – №3 (55). – С. 204-208.
12. Тошмухаммадов М. Гражданская война в Таджикистане и постконфликтное восстановление. – Саппоро, 2004. – 26 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/pdf_seminar/040607tasmuhammadov.pdf
13. Соглашение о Коллективных миротворческих силах и совместных мерах по их материально-техническому обеспечению (Москва, 24 сентября 1993 года). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_893#Text
14. О Коллективных миротворческих силах в Республике Таджикистан. Решение Совета глав государств Содружества Независимых Государств от 21.06.2000 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/H000000193_
15. Узбекистан и Таджикистан: конец холодной войне и старые тайны. 06.03.2018. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://regnum.ru/news/polit/2387873.html>
16. Таджикистан и Узбекистан возобновят авиасообщение. 02.12.2016. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ato.ru/content/tadzhikistan-i-uzbekistan-vozobnovyat-aviasoobshchenie>
17. Дан старт строительству железной дороги Туркменистан-Афганистан-Таджикистан. 06.06.2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/38671.html>
18. Разминирование таджикско-узбекской границы начнется уже в мае. 17.04.2018. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://uz.sputniknews.ru/20180417/uzbekistan-tadjikistan-granica-razminirovanie-7980299.html>
19. Таджикистан: алюминиевый завод ждет помощь правительства. 24.12.2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.bbc.com/russian/international/2013/12/131224_tajik_aluminum
20. Абдулло Р. Таджикистан - Китай: четверть века прямых отношений // Центральная Азия и Кавказ. – 2015. – Т.18. – Вып.3-4. – С. 105-120.
21. Фармонова Д.Ж. Политическое, экономические и культурное сотрудничество Республики Таджикистан с государствами Центральной Азии в период независимости (1992-2007 гг.): Автореф... дисс. канд. ист. наук. – Худжанд, 2012. – 24 с.
22. Узбекистан направил письмо в ООН по поводу ухудшения экологической ситуации в северных районах Сурхандарьинской области. 06.06.2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://news.un.org/ru/story/2013/06/1223591#.UfvQCNIyKf0>

23. Какими участками намерены обменяться Кыргызстан и Таджикистан? 23.01.2020. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rus.ozodi.org/a/tajik-kyrgyz-possible-exchange-/30392726.html>
24. Проблема не только в картах. Кто виноват в резком обострении ситуации на киргизско-таджикской границе? 03.05.2021. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://fergana.news/articles/122061/>
25. В Кыргызстане рассказали, что происходит на границе с Таджикистаном. 01.05.2021. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://glavred.info/world/v-kyrgyzstane-rasskazali-chto-proishodit-na-granice-s-tadzhikistanom-10268823.html>

References

1. Bulvinskyi, A.H. (2020). Tadzhikystan v heopolitychniy strukturi tsentral'noaziys'koho rehionu: istorychnyy aspekt [Tajikistan in geopolitical structure of the Central Asian region: a historical aspect] *Istorychni peredumovy stanovlennya zovnishn'opolitychnoyi oriyentatsiyi krayin postradyans'koho prostoru* [Historical preconditions for the formation of the foreign policy orientation of the post-Soviet space]: zbirnyk naukovykh prats' / za zah. red. A.H. Bulvinskoho. K.: DU "Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny", pp. 5-22. [In Ukrainian].
2. Iskandarov, K. (2008). Tadzhiksko-afganskije otnosheniâ i perspektivy ih razvitiâ [Tajik-Afghan relations and prospects for their development] *Central'naâ Aziâ i Kavkaz* [Central Asia and Caucasus], 1, pp.145-156. [In Russian].
3. Ravšanžod, M. (2019). *Graždanskoe protivostoânie i mirotvorčeskij process v Respublike Tadžikistan v 90-e gody XX v.* [Civil confrontation and peacekeeping process in the Republic of Tajikistan in the 90s of the twentieth century]: Dis... kand. ist. nauk. Dušanbe. [In Russian].
4. Iskandarov, K. *Vliânie afganskogo krizisa na situaciû v Tadžikistane* [Impact of the Afghan crisis on the situation in Tajikistan]. [Online]. Available from: https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_07_iskanderov.shtml [In Russian].
5. Burhanuddin Rabbani (ëks-prezident Afganistana): "Rahmonov - dostojnyj paren'..." (interv'û) [Burhanuddin Rabbani (ex-president of Afghanistan): "Rahmonov is a worthy guy ..." (interview)]. 2006. [Online]. Available from: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1151720280> [In Russian].
6. Mohammadsadeg, M. (2012). *Kul'turnye svâzi Respubliki Tadžikistan s Islamskoj Respublikoj Iran (1991-2011 gg.)* [Cultural ties of the Republic of Tajikistan with the Islamic Republic of Iran (1991-2011)]: Avtoref. dis. kand. ist. nauk. Dušanbe. [In Russian].
7. Ne'matov, I. (2016). *Islamskij faktor vo vzaimootnošeniâh Respubliki Tadžikistan i Islamskoj Respubliki Iran (koniec XX načalo XXI vv.)* [The Islamic factor in the relationship between the Republic of Tajikistan and the Islamic Republic of Iran (late XX - early XXI centuries)]: Avtoref. dis. kand. ist. nauk. Dušanbe. [In Russian].
8. Abdrahmanov, A. (2007). Tadžikistan: aktual'nye tendencii v èkonomike, vnutrennej i vnešnej politike [Tajikistan: current trends in the economy, domestic and foreign policy] *Central'naâ Aziâ i Kavkaz* [Central Asia and Caucasus], 6, pp. 25-41. [In Russian].
9. *Plata za proezd po "doroge smerti"* [Toll on the "road of death"]. 28.10.2019. [Online]. Available from: <https://fergana.news/articles/112022/>; *Iran i Tadžikistan dogovorilis' vložit' \$8 mln v dostrojku "tonnelâ užasa"* [Iran and Tajikistan agreed to invest \$ 8 million in completion of the "tunnel of horror"]. 2019. [Online]. Available from: <https://fergana.media/news/108598/> [In Russian].
10. Dodihudoev, H. (2008). *Tadžikistan – Iran: dostiženiâ i perspektivy sotrudničestva* [Tajikistan – Iran: Achievements and Prospects for Cooperation] *Central'naâ Aziâ i Kavkaz* [Central Asia and Caucasus], 2, pp.152-161. [In Russian].
11. Alimov, B.H. (2013) *Geopolitičeskie realii Tadžikistana v Central'noj Azii i persoâzyčnyj al'âns regiona* [Geopolitical realities of Tajikistan in Central Asia and the Persian-speaking alliance of the region] *Vestnik Tadžikskogo gosudarstvennogo universiteta prava, biznesa i politiki. Seriâ*

- gumanitarnykh nauk* [Bulletin of the Tajik State University of Law, Business and Politics. Humanities Series], 3 (55), pp. 204-208. [In Russian].
12. To'smuhhammadov, M. (2004). *Graždanskaâ vojna v Tadžikistane i postkonfliktnoe vosstanovlenie* [Civil war in Tajikistan and post-conflict reconstruction]. Sapporo. [Online]. Available from: https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/pdf_seminar/040607tasmuhammadov.pdf [In Russian].
 13. *Soglašenje o Kollektivnykh mirotvorčeskikh silah i sovmestnykh merah po ih material'no-techničeskomu obespečeniiu* (Moskva, 24 sentâbrâ 1993 goda). [Agreement on the Collective Peacekeeping Forces and joint measures for their material and technical support (Moscow, September 24, 1993)] [Online]. Available from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_893#Text [In Russian].
 14. *O Kollektivnykh mirotvorčeskikh silah v Respublike Tadžikistan. Rešenje Soveta glav gosudarstv Sodružestva Nezavisimyykh Gosudarstv ot 21.06.2000 g.* [About the Collective Peacekeeping Forces in the Republic of Tajikistan. Decision of the Council of Heads of State of the Commonwealth of Independent States of June 21, 2000] [Online]. Available from: http://adilet.zan.kz/rus/docs/H000000193_ [In Russian].
 15. *Uzbekistan i Tadžikistan: konec holodnoj vojny i starye tajny* [Uzbekistan and Tajikistan: the end of the Cold War and old secrets]. 2018. [Online]. Available from: <https://regnum.ru/news/polit/2387873.html> [In Russian].
 16. *Tadžikistan i Uzbekistan vozobnovât aviasoobšenie* [Tajikistan and Uzbekistan will resume flights]. 2016. [Online]. Available from: <http://www.ato.ru/content/tadzhikistan-i-uzbekistan-vozobnovyat-aviasoobshchenie> [In Russian].
 17. *Dan start stroitel'stvu železnoj dorogi Turkmenistan-Afganistan-Tadžikistan* [The construction of the Turkmenistan-Afghanistan-Tajikistan railway has been started]. 2013. [Online]. Available from: <http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/38671.html> [In Russian].
 18. *Razminirovanie tadžiksko-uzbekskej granicy načnetsâ uže v mae* [Demining of the Tajik-Uzbek border will begin in May]. 2018. [Online]. Available from: <https://uz.sputniknews.ru/20180417/uzbekistan-tadjikistan-granica-razminirovanie-7980299.html> [In Russian].
 19. *Tadžikistan: alūminievjy zavod ždet pomoš' pravitel'stva* [Tajikistan: aluminum plant awaits government assistance]. 2013. [Online]. Available from: https://www.bbc.com/russian/international/2013/12/131224_tajik_aluminum [In Russian].
 20. Abdullo, R. (2015). Tadžikistan – Kitaj: četvert' veka prâmykh otnošenij [Tajikistan – China: a quarter of a century of direct relations] *Central'naâ Aziâ i Kavkaz* [Central Asia and Caucasus], 18, 3-4, pp. 105-120. [In Russian].
 21. Farmonova, D.Zh. (2012). *Polytycheskyoe, ekonomyčeskoye y kul'turnoe sotrudnychestvo Respublyky Tadžykystan s hosudarstvamy Tsentral'noy Azyy v peryod nezavysymosti (1992-2007 gg.)* [Political, economic and cultural cooperation of the Republic of Tajikistan with the Central Asian states during the period of independence (1992-2007)]: Avtoref... dyss. kand. yst. nauk. – Khudzhand. [In Russian].
 22. *Uzbekystan napravyl pys'mo v OON po povodu ukhudshenyya ekologhycheskoy sytuatsyy v severnykh rayonakh Surkhandar'ynskoy oblasti* [Uzbekistan sent a letter to the UN on the deterioration of the environmental situation in the northern regions of the Surkhandarya region]. 2013. [Online]. Available from: <https://news.un.org/ru/story/2013/06/1223591#.UfvQCNIyKf0> [In Russian].
 23. *Kakimi uchastkamy namereny obmenyat'sya Kyrghyzstan y Tadžykystan?* [What areas do Kyrgyzstan and Tajikistan intend to exchange?]. 2020. [Online]. Available from: <https://rus.ozodi.org/a/tajik-kyrgyz-possible-exchange-/30392726.html> [In Russian].
 24. *Problema ne tol'ko v kartakh. Kto vynovat v rezkom obostrenyy sytuatsyy na kyrghyzsko-tadžykской hranytse?* [The problem is not only with the cards. Who is to blame for the sharp

aggravation of the situation on the Kyrgyz-Tajik border?]. 2021. [Online]. Available from: <https://fergana.news/articles/122061/> [In Russian].

25. V Kyrghyzstane rasskazaly, chto proyskhodyt na hranytse s Tadzhykystanom [In Kyrgyzstan told what is happening on the border with Tajikistan]. 2021. [Online]. Available from: <https://glavred.info/world/v-kyrgyzstane-rasskazali-chto-proishodit-na-granice-s-tadzhikistanom-10268823.html> [In Russian].

Бульвинский А.Г. Политика стран Центральной Азии и Среднего Востока относительно Таджикистана.

В статье анализируются основные направления политики в отношении Таджикистана соседних стран Центральной Азии и культурно родственных таджикам стран Среднего Востока. Гражданская война в Таджикистане между сторонниками светского и религиозного путей развития страны (1992-1997 гг.) вызвала неоднозначное отношение и политику со стороны различных государственных, политических и религиозных кругов Афганистана. Однако после того, как стало понятно, что борьба между светскими и исламистскими силами в Таджикистане может разрушить страну как таковую, культурно и языково близкая таджикам политическая элита Афганистана (Б. Раббани и А. Масуд) и Ирана (А. Рафсанджани) приложила весомых усилия для прекращения гражданской войны в Таджикистане в статусе посредников и проявила заинтересованность в стабильном развитии Таджикистана. В 2000-х гг. Иран отказался от попыток влиять на таджикскую политику с целью содействия становлению в Таджикистане религиозного государства, перейдя к сотрудничеству со светскими таджикскими властями в экономической сфере.

Важными вопросами, которые затрудняют отношения Узбекистана и Кыргызстана с Таджикистаном есть строительство таджиками крупных ГЭС на горных реках, что в Узбекистане считают угрозой национальной безопасности и нерешенные пограничные споры, которые являются источником постоянного обострения ситуации на киргизско-таджикской границе. В общем у Таджикистана сложные проблемы различного характера с большинством своих соседей (с Афганистаном – наркотрафик и исламистское воздействие, с Узбекистаном – водно-энергетические, с Кыргызстаном – пограничные), которые препятствуют выходу двусторонних отношений на новый качественный уровень.

Ключевые слова: Таджикистан, внешняя политика, Центральная Азия, Афганистан, Иран.

Bulvinskyi A. Central Asian and Middle Eastern policy towards Tajikistan.

The article analyzes the main policy directions towards Tajikistan, neighboring countries of Central Asia and culturally related to the Tajiks of the Middle East towards Tajikistan. The civil war in Tajikistan between supporters of the country's secular and religious paths of development (1992-1997) caused mixed attitudes and policies on the part of various state, political and religious circles in Afghanistan. However, after it became clear that the struggle between secular and Islamist forces in Tajikistan could destroy the country as such, the culturally and linguistically close to the Tajiks political elite of Afghanistan (B. Rabbani and A. Masood) and Iran (A. Rafsanjani) made significant efforts to end the civil war in Tajikistan as mediators and expressed interest in the sustainable development of Tajikistan. In the 2000s, Iran abandoned attempts to influence Tajik policy in order to promote the establishment of a religious state in Tajikistan, turning to cooperation with the secular Tajik authorities in the economic sphere.

Important issues complicating relations between Uzbekistan and Kyrgyzstan and Tajikistan are the construction by Tajiks of large hydropower plants on mountain rivers, which Uzbekistan considers a threat to national security, and unresolved border disputes, which are a source of constant aggravation in Kyrgyz-Tajik. In general, Tajikistan has complex problems of various kinds with most of its neighbors (with Afghanistan - drug trafficking and Islamic influences, with Uzbekistan - water energy, with Kyrgyzstan - border), which prevent bilateral relations to reach a new level of quality.

Keywords: Tajikistan, foreign policy, Central Asia, Afghanistan, Iran.

УДК 327 (510+73)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-14-5>

Oliyynyk Oleh

<https://orcid.org/0000-0002-0083-9960>

“ASIA-PACIFIC DREAM” – CHINESE REGIONAL INTEGRATION PROJECT

In the 21st century, China has significantly strengthened its role in world historical processes. In 40 years of reform and openness, China has not only become a world leader in economic development, it has also become an active player in the world political arena. China began to show greater interest in world development and at the same time began to actively integrate into the world community, seeking to prove the global benefits of cooperation with China. The Chinese leadership believes that China cannot stand aside from world processes and, like the rest of the world, be held hostage to the policies of other countries and bear the brunt of all the negative consequences of such policies. As a result, it was taken a course for active integration with the world community and strengthening China's participation and influence in world processes. For this purpose, several strategic strategies have been developed to achieve a specific goal, including “going abroad”, “globalizing”, “internationalizing” and others. At the same time, the strengthening of integration processes in the world could not leave the country's leadership indifferent, so China began to pay more attention to participation in both global and regional integration processes. One such area was China's accession to the Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC) in 1991. These areas have identified three key aspects of the Asia-Pacific Dream concept: development and economic cohesion, the unification of Asia with an emphasis on harmony, mutual benefit and prosperity in the region. The China Asia-Pacific Dream initiative aims to maintain stable and friendly partnerships with neighboring countries in order to build mutual trust. China has identified a number of common challenges that the parties must address in order to build an Asian community. China hopes to work with its partners to create a beautiful region that will lead the world, benefit all parties and bring prosperity to future generations. In this context, the Chinese leadership has identified a number of areas for development for the Asia-Pacific region.

Keywords: China, Asia-Pacific region, Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC), Asia-Pacific Dream, development, integration, cohesion, harmony, globalization.

Introduction. In the 21st century, China has significantly strengthened its role in world historical processes. In 40 years of reform and openness, China has not only become a world leader in economic development, it has also become an active player in the world political arena [1]. China began to show greater interest in world development and at the same time began to actively integrate into the world community, seeking to prove the global benefits of cooperation with China. This position of the Chinese leadership has a historical basis, which was formed due to the economic achievements of the country during the implementation of the program of economic reforms and openness.

First, thanks to successful economic reforms, China has become the second largest country in the world in terms of GDP. In addition, China has become the world's largest producer, exporter and innovator. Thanks to the prudent policies of China's

leadership and the titanic efforts of the Chinese people, the country has become a world leader in innovative development [2].

Second, China, like the rest of the world, has experienced three global crises over the past 40 years, the energy crisis of the 1980s, the Asian crisis of the late 1990s, and the financial crisis of 2007-2008. As a result of these crises, the country's leadership came to an important conclusion, the essence of which is that in order to protect themselves from the destructive effects of global crises, it is necessary to be a participant in world processes, as well as to influence them. Otherwise, the country is doomed to be held hostage to the negative processes and events unfolding in the world. And even the availability of significant gold and foreign exchange resources cannot guarantee a secure existence in critical times. This is what prompted the Chinese leadership to understand China's participation in modern world processes. Thus, the country's development strategy was rethought, a new concept of development was formed, and finally a new role of China in modern historical processes was defined.

The purpose of research. The purpose of the article is to clarify China's international strategy, its policies and role in the Asia-Pacific region, analyze strategic initiatives, approaches and visions of the country's leadership on the future of the Asia-Pacific region, and study programs and tools used to implement them.

Recent literature review. The topic of China's role in the international arena, in particular in the Asia-Pacific region, is being actively studied in scientific and business circles both in China and abroad. A significant number of scientists have devoted their scientific research to this topic. Some of these works are worth mentioning.

From a philosophical point of view, the conclusions of Liu Bingjie are interesting from the philosophical point of view of the basic concepts of the 21st century. According to the scientist, the international situation in the 21st century characterized by three points – the need to ensure world peace, growing multipolarity and ensuring peaceful development. He believes that the 21st century is important for humanity and to address global issues, the world must focus on the following key aspects: peace, development, friendship, reconciliation, harmony, rationalism and the rule of law. China fully shares this philosophy of international relations and will adhere to the principle of peaceful development. China implements such a strategy primarily in neighboring countries, including the Asia-Pacific region, where through trade and investment it seeks to ensure stability and prosperity [3].

Yin Wenquan analyzes China's development from a global perspective. The researcher also draws attention to the fact that with the development of the country's economy is increasingly internationalized, which creates certain challenges. However, the policy of openness will remain unchanged, although in the author's opinion it needs to be qualitatively improved. This is especially true of trade and investment. Trade must be transformed in the direction of taking into account competitive advantages, compensating for limited resources, expanding geographical

borders and increasing value added. In terms of investment, the author takes the view that along with foreign investment, China's foreign investment should grow. The APR will remain a priority in this issue [4].

Examining China's diplomatic strategy and foreign relations, Chu Shulun notes that the goal of Beijing's diplomacy in the international arena is to create a harmonious world. The fundamental principles of this strategy, the author believes, remain development, peace and cooperation. However, he also draws attention to the need to uphold the principle of justice in international relations. Chu Shulun emphasizes that despite China's success in the country's economic development, in order to implement the country's foreign strategy, China must become a leader in key areas of science and economics [5].

Hou Juili views the concept of the "Chinese dream" as the most important phenomenon in the modern world. He believes that the successful implementation of this concept will have a positive impact on the world. The author notes that the basis of China's international relations and diplomacy is determined by the five principles of peaceful coexistence and the concept of the "third world", which, in his opinion, are the result of democratization of international relations [6].

Wang Yuzhou sees the importance of creating a free trade area among the APEC countries as a tool to strengthen internal integration among the countries participating in the forum, which will contribute to strengthening cooperation, comprehensive and multilevel cohesion between the countries. The author notes that China supports regional economic integration, promotes innovative development, economic reforms and growth. To promote innovative development and economic reform, it identifies five priority areas, namely: economic reform, the new economy, innovative development, inclusive support and urbanization. These areas of APEC development are defined as drivers of economic growth and ensuring the regional status of the Asia-Pacific region as an engine of growth of the world economy [7].

Main research results. The Chinese leadership has come to the conclusion that the country must take responsibility not only for its own development, but also for the development of the rest of the world. The Chinese leadership believes that China cannot stand aside from world processes and, like the rest of the world, be hostage to the policies of other countries and bear the brunt of all the negative consequences of such policies. As a result, a course was taken for active integration with the world community and strengthening China's participation and influence in world processes. To this end, several international strategies have been developed to achieve a specific goal, including "going abroad", "globalizing", "internationalizing" and others.

For many years, China has built its foreign policy on the development of bilateral cooperation. Attempts to establish allied relations with the Soviet Union and other countries did not yield the expected results, and the Chinese leadership was chronically afraid of political dependence or unequal cooperation. At the same time, the strengthening of integration processes in the world could not leave the country's leadership indifferent, so China began to pay more attention to participation in both

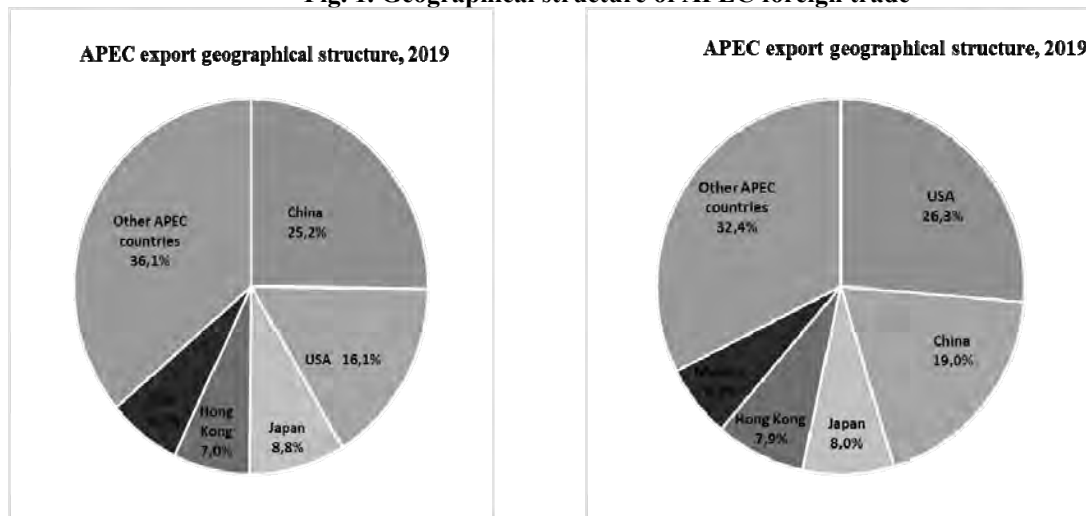
global and regional integration processes. One of such areas was China's accession to the Forum of Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC) in 1991.

The APEC Forum was based on the principles of voluntariness, non-binding nature and consensus-building. This format of interaction between the member countries of the forum creates a platform for discussing issues of mutual interest and reaching agreements that ultimately oblige the forum participants to act together. The Forum used these strengths to promote trade, investment and structural reforms. Since its inception in 1989, APEC has held annual meetings with representatives of all participating economies. The first four annual meetings of officials were held at the ministerial level. Since 1993, the annual meetings have been called the APEC Economic Leaders' Meeting and are attended by the Heads of Government of all participating economies, except for Taiwan, which is represented by a ministerial official. Since its inception, the region has undergone significant changes. Economic growth has led to an increase in the average income of the region's population, which has contributed to a significant reduction in poverty and the growth of the middle class. Trade has become a key driver of growth, while new technologies have expanded the boundaries of the world economy.

Today, APEC is home to about 2,9 billion people, or 37,7% of the world's population. The total GDP of the region's countries is 53,3 trillion dollars, which is also equal to 61% of world GDP. The share of trade in the whole region is 47% of the world. As a result of the effective operation of APEC, the region is experiencing rapid economic growth, while real GDP has doubled from 19 trillion dollars in 1989 to 48,5 trillion dollars in 2019. The rapprochement of the region, the reduction of trade barriers and the smoothing of differences in regulations have stimulated the development of regional trade, which has led to an increase in the prosperity of the region. The average size of trade tariffs in member countries decreased from 17% in 1989 to 5,2% in 2019. During the same period, total trade in goods in the APEC region increased sevenfold, outpacing the rest of the world, with two-thirds of this trade taking place between member countries. China is one of APEC's largest trading partners. In terms of exports, it ranks first – 25,2% of total exports to the region, and second in terms of imports – respectively 19%.

APEC is one of the largest recipients of foreign direct investment (FDI). In 2019, their volume was 815,1 billion dollars, which accounted for 52,9% of world volume. The largest investors in the region were the United States (30,2%), China (17,3%), Singapore (11,3%), Hong Kong (8,4%), Canada (6,2%) [8].

Fig. 1. Geographical structure of APEC foreign trade

Source: Compiled by the author according to the data. URL:

<https://search.yahoo.com/search?fr=mcafee&type=E210US91213G0&p=APEC+in+Charts+2020>

The country's leadership has historically considered the Asia-Pacific region a priority area of its interests. A Chinese proverb says, "a neighbor close by is better than a family far away". China has been under attack from neighboring countries for centuries. The history of China knows the historical periods when for many years foreign dynasties ruled in this country. China gained its independence in a brutal struggle for which it paid for the lives of millions of its citizens. Therefore, participation in APEC has become a priority area of China's interests. China is actively developing trade with the countries of the Asia-Pacific region and is making significant investments. Over time, he became the most powerful player in the region. For most countries in the region, this country has become the largest trading partner and investor. In addition to economic influence, China has also increased its political influence.

An important event for the development of APEC was the APEC Executive Summit held on November 5-11, 2014 in Beijing, where President Xi Jinping delivered a new vision for the future of APR. He singled out three aspects for the future of APEC, namely: enhanced regional economic integration; promotion of innovative development, economic reform and growth; strengthening the comprehensive development of infrastructure and connectivity. These areas identified three key aspects of the Asia-Pacific Dream concept: development and economic cohesion, the unification of Asia with an emphasis on harmony, mutual benefit and prosperity in the region. The summit reached a consensus on concluding a free trade agreement. Xi Jinping also noted that the conclusion of a free trade agreement will be an important step towards economic integration of the region [6].

The idea of free trade was first proposed in 2006. Since then, a large number of summits have taken place at various levels, at which the issues of the free trade agreement have been discussed many times. China supports the idea of concluding a free trade agreement, as the Chinese leadership sees this as a great opportunity for further rapprochement of the region, strengthening competitive advantages and joint development. The free trade agreement will stimulate the formation of a mutually beneficial partnership in the region. Creating a level playing field for free trade in the region will help eliminate unjustified trade barriers, strengthen the movement of goods and capital, and, moreover, strengthen the region's economic potential. China has already concluded a number of free trade agreements with individual countries and regional organizations, including the China-ASEAN Free Trade and Comprehensive Regional Economic Partnership Agreement, the China-South Korea Free Trade Agreement, and the China-Japan Free Trade Agreement. The signing of these agreements has greatly simplified trade conditions, as well as increased trade in the region [9].

China is trying to implement the idea of creating a regional free trade zone through other formats of regional cooperation. In particular, on November 15, 2020, 15 member countries of the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) and five regional partners signed the Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP), the largest free trade agreement in history. RCEP will connect about 30% of the world's population and bring significant economic benefits. According to a recently published forecast, RCEP could add 209 billion dollars' annual revenue and 500 billion dollars to world trade by 2030 [10].

Access to markets outside domestic markets allows participants to access more customers and, at the same time, access a wider range of products at competitive prices. It will also facilitate the movement of foreign investment and reduce the internal gap between savings and investment. Trade and regional integration will also bring positive effects and dynamic benefits through technology transfer and innovation.

The China' Asia-Pacific Dream initiative aims to maintain stable and friendly partnerships with neighboring countries in order to build mutual trust.

In his speech at the summit, Mr. Xi Jinping called APEC a big family. China advocates the creation of open architecture in the Asia-Pacific region, which should lead to the development of innovation, growth of interconnectedness and integration of interests, and ultimately to the common interests of APEC members. To achieve this goal, APEC members must form partnerships based on mutual trust, inclusiveness, cooperation and mutual benefit. This will create additional impetus for the development of the APEC economy and the world economy as a whole.

In proposing the Asia-Pacific Dream initiative, Xi Jinping also highlighted a number of common challenges that the parties need to address in order to build an Asian community.

First, jointly form an idea of development. The future development of APEC affects the interests of each of its members. APEC participants reached important agreements on launching the process of forming a free trade zone in the Asia-Pacific region, promoting transport and communication connectivity and focusing on innovative development. Now it is important to turn the consensus into reality, develop a development plan for the next 5, 10 and even 25 years, and then step forward step by step.

Second, jointly address global challenges. After the international financial crisis, the core of all work should be economic growth, strengthening coordination in macro-politics. At the same time, there is a need to respond appropriately to global issues such as infectious diseases, food security and energy security. Xi Jinping also believes that it is necessary to deepen mutual understanding through information sharing, share best practices through the exchange of experiences, encourage joint action through communication and coordination, strengthen regional cooperation through mutual assistance.

Third, jointly form a platform for cooperation. The Chinese leadership believes that APEC members should turn APEC into a systemic platform designed to promote integration, a political platform for sharing experiences, an open platform to combat trade protectionism, a developing platform for deepening economic and technical cooperation, and a single platform for stimulating transport and communication connectivity. The development of APEC should be supported by all parties.

Fourth, together pursue the goal of joint development. Partnership means cooperation, mutual benefit, mutual learning and mutual imitation. Some APEC countries are currently facing significant challenges, so joint efforts are needed to help these countries overcome these difficulties. To do this, it is necessary to expand financial and technological support for developing economies in APEC, using the diversity of APEC entities, to strengthen the effectiveness of interconnectedness, to carry out joint development [11, p. 651-653].

For China, Asian countries are the main focus. Therefore, it is necessary to connect highways and communications on the Asian continent. The “One Belt, One Road” initiative proposed by the Chinese President should ensure this. This initiative originated in Asia, builds on Asia and focuses on the well-being of the Asian population, so China pays close attention to the region’s mutual ties and makes efforts to expand the common interests of Asian countries. The Chinese leadership believes that “One Belt, One Road” is a common cause of neighboring countries on the Asian continent. Leaders of the country consider neighboring countries as a priority of their foreign policy and in their relations adhere to such principles as friendliness, sincerity, mutual benefit and inclusiveness. China hopes to provide more common benefits to neighboring countries by connecting communications and strengthening ties, and invites everyone to the Chinese development drive.

In 2018, China and its partners celebrated the 5th anniversary of the “One Belt Road, One Road” initiative. At the end of 2018, documents of various formats on cooperation were signed with 150 participating countries.

During this period, more than 12,000 rail trains ran between China and Europe, resulting in 5 trillion dollars in trade between China and Europe. The countries participating in the initiative raised 70 billion dollars’ direct investment. The Asian Infrastructure Investment Bank has financed 35 projects worth 7,8 billion dollars. China has signed 76 bilateral agreements with participating countries on cultural exchange and tourism, established 35 cultural centers in the participating countries, 15 joint research laboratories, 9 research and educational centers. At the symposium on the occasion of the 5th anniversary of the “One Belt Road, One Road” initiative, held in Beijing, Chinese President Xi Jinping summed up the implementation of the initiative. He noted that in 5 years the initiative has turned from a plan into a reality, it has received active support from many countries and has made significant progress. In 5 years, the institutional framework for deepening and expanding the initiative has been formed, and the initiative itself has entered a phase of solid progress and sustainable development [12, p. 178-180].

The leaders of the country constantly emphasize that China is one of the members of the big family of the Asia-Pacific region. China's development is impossible without the Asia-Pacific region, and the prosperity of the Asia-Pacific region is impossible without China. “Everything goes uphill in a friendly family”, says a Chinese proverb. As a member of the great Asia-Pacific family, China seeks to live in harmony with all countries and to develop mutual relations. The country’s leadership hopes that all the countries of the Asia-Pacific region will cherish the peace and stability that have been achieved with great difficulty, as well as contribute to the construction of a harmonious Asia-Pacific region, sustainable peace and common prosperity.

The country’s political establishment intends to make every effort to promote regional cooperation and prosperity, so it will expand the chances for the development of mutually beneficial cooperation in the Asia-Pacific region. China is the largest trading partner, the largest export market and the largest source of investment for many economic entities in the Asia-Pacific region.

The country’s leaders will work to expand the framework of regional cooperation, which will cover the two shores of the Pacific Ocean and benefit all countries. According to management, the Pacific Ocean is considered large because it is not separated by any natural barriers, and people should not install artificial barriers.

It believes that it is necessary to identify the leading and coordinating role of APEC, guided by the idea of openness, inclusiveness, mutual benefit, mutual benefit, as well as strengthen coordination of macroeconomic policies, promote optimization of regional free trade mechanism, deepen regional integration, prevent “spaghetti plate effect” and to promote a closer partnership between the two shores of the

Pacific Ocean in order to jointly develop a plan for the long-term development of the Asia-Pacific region.

China hopes to work with its partners to create a beautiful region that will lead the world, help all parties and bring prosperity to future generations. In this context, the Chinese leadership has identified a number of areas for development for the Asia-Pacific region.

First, the Asia-Pacific region must strive for joint development. The various economic entities of the Asia-Pacific region are closely linked, their interests are intertwined, they must fully demonstrate their own strengths, optimize the allocation of economic resources, improve the industrial structure, create a value chain for joint benefits and jointly develop a large Asia-Pacific market that benefits all parties. Reducing the development gap will contribute to the common prosperity of the Asia-Pacific region, as they say “the rising tide lifts all the boats”.

Second, the Asia-Pacific region must pursue a course of development and openness. It is necessary to keep up with the times to support a multilateral trading system that is free, open and non-discriminatory, and opposes all forms of protectionism. The Asia-Pacific countries must work hand in hand to create an open economy and create a framework for regional cooperation, to promote the construction of a free trade zone in the Asia-Pacific region based on a spirit of openness and inclusiveness.

Third, the Asia-Pacific region must promote its development through innovation. Relying only on the policy of financial incentives and non-standard monetary policy, no country in the world has managed to achieve progressive growth. Growth based on excessive resource consumption and environmental pollution also does more harm than good. It is necessary to spread the idea of innovative development and introduce innovative methods of development. It is necessary to abandon outdated templates and frameworks, adhere to green, recycling and low-carbon development. It needs to constantly increase our ability to innovate in order to develop new industries through innovation, seek new drivers of growth and increase competitiveness.

Fourth, the Asia-Pacific region should seek to develop cooperation. The interests of various economic entities of the Asia-Pacific region are intertwined; they are all connected by a common destiny. In this chain of dynamic equilibrium, the development of each economic entity causes a chain reaction and has a ripple effect on other entities. The Chinese leadership constantly reminds us to remember that the Asia-Pacific region is a community of one destiny. It is necessary to promote the development of other subjects by one's own development, to reveal one's own advantages as much as possible, through coordination and interaction, to transfer positive energy, in order to create an atmosphere of positive interaction and coordinated development.

Currently, Asian countries are in dire need of funding for infrastructure construction. Recently, countries have to face severe challenges, including increased risks of economic downturn, financial market turmoil, and others. More funds need to

be mobilized for infrastructure construction in order to ensure sustainable and progressive economic growth and to promote the integration of the region's transport and communication networks and economic integration. In this regard, China has initiated the creation of the Asian Infrastructure Investment Bank, which is ready to provide financial support for infrastructure construction in the region to developing countries. The new Asian Infrastructure Investment Bank will build complementary action with other multilateral banks to work together to promote the progressive and sustainable development of the Asian economy [13].

China pays close attention to the role of trade and industry, ready to listen to their views, suggestions, and provide the necessary assistance, especially to small and medium-sized enterprises, so that they can participate in economic development and regional cooperation.

In August 2013, the China-APEC Trade and Industry Council (APRC) was established, which provides systemic guarantees to trade and industry representatives for active participation in the development of trade and economic rules of the Asia-Pacific region. TPR invites enterprises of all APEC economic entities to invest and do business in China. The Chinese leadership believes that the more friends there are in China, the more successful it will be. They hope that trade and industry will use the APEC platform to actively identify benefits in areas such as market information, incubation technologies, stimulating development through innovation, making forward-looking strategic recommendations, promoting trade and investment liberalization, deepening regional economic integration and the future of APEC development.

From May 26 to 29, 2015, the Asian Forum – “Eastern Davos” was held in Boao, where participants discussed the issues of building a “community of common destiny”. At the Forum, Chinese President Xi Jinping delivered a report on building a «community of common destiny». In particular, he noted several important points that must be observed to build a society of common destiny, in particular: respect for each other and treat each other equally; strive for mutually beneficial cooperation and joint development; interact together on security issues; ensure inclusiveness and learn from each other. He also called on the Forum participants to actively participate in the “One Belt, One Road” global initiative. In the context of promoting the benefits of building a “community of one destiny”, Xi Jinping cited a Chinese proverb: “When there is water in large rivers, there is water in small rivers; when there is water in small rivers, there is also water in big rivers”. He stressed the importance of close cooperation between the countries for the formation of a “community of common destiny” [14].

The Asian Forum in 2017 was held under the slogan “Globalization and Free Trade: An Asian Perspective”. Speaking at the forum, Xi Jinping said that anti-globalization calls are heard, but that every opportunity provided by economic globalization should be used to meet the challenges together. In support of Xi Jinping's call, Forum Secretary Zhou Wenzhou said that the idea of “One Belt, One

Road” is the answer to globalization. If the participants of the initiative achieve the outstanding goals, then a community of common destiny will soon be created [15].

China seeks to establish closer partnerships, deepen pragmatic cooperation and make APEC play a leading role in long-term cooperation in the Asia-Pacific region, and with the rest of the Asia-Pacific dream come true.

During 2014-2017, the Chinese government allocated 1,500 education quotas to APEC member countries for capacity-building projects in areas such as trade and investment.

From November 17 to 18, 2018, Chinese President Xi Jinping took part in the 26th APEC Meeting of Economic Leaders, held in Port Moresby, Papua New Guinea. At this meeting, the Chinese leader made a speech «Using the opportunities of our time for joint activities in the Asia-Pacific region», in which he emphasized the joint progress towards a “bright future”. In his speech, Xi Jinping presented an in-depth analysis of the challenges facing the international community, presented the views and recommendations of the Chinese leadership on economic development and cooperation in the Asia-Pacific region. As a result of the published analysis, he made several fundamental conclusions, which are as follows.

First, based on an in-depth study of historical experience from modern times and an assessment of major trends in economic globalization, the Chinese leader stressed the need to be open to common interests, focus on development for greater benefits for people, focus on inclusion and interaction. He also stressed the importance of intensifying innovation in order to create new areas of growth. In his view, respect for the rule of law will help improve global governance. Only openness and cooperation can create new opportunities and open new areas for development, the Chinese leader stressed. In this context, he called on APEC to accelerate economic integration and sign a free trade agreement and thus create a Free Trade Area in the Asia-Pacific region. (Free Trade Area of the Asia-Pacific, FTAAP).

Secondly, the Chinese leader proposed to develop new approaches to joint development. He stressed that every country has the same rights to development and no one has the right or power to stop people in developing countries from striving for a better life. To this end, it is necessary to strengthen cooperation in development, to create an equal and balanced global partnership. The introduction of innovative development will reveal the potential for growth of the digital economy, deepening of international exchange and cooperation, and technological innovations will become available to all countries of the world. Today, there is a need to improve the network of connectivity along the Pacific coast so that each country in the region is included in the common network. These initiatives meet the needs of the time, people’s expectations and the need for development. The proposed initiatives bring together the interests of people from different countries and equalize economic growth. The implementation of these initiatives makes it possible to implement the 2030 Agenda for Sustainable Development proposed by the United Nations.

Third, it is necessary to spread the positive energy of the partnership spirit. Over the 30 years of its existence, APEC has managed to create a partnership characterized by mutual trust, inclusiveness and mutually beneficial cooperation. In order to strengthen the partnership, the Chinese leader believes, it is necessary to respect the diversity and choice of each country in the chosen path of development, to promote integration and learn from each other on the basis of openness and inclusiveness. Thanks to these efforts, the President of the People's Republic of China stressed, we will be able to jointly build a community of common destiny and a common future in the Asia-Pacific region [16].

In April 2021, the 20th Anniversary Asian Forum was held in Boao under the slogan “World of Change: Uniting Hands to Strengthen Global Governance and Promote Cooperation” under the “One Belt, One Road” initiative. The forum was opened by Chinese leader Xi Jinping, who began his speech by quoting a Chinese proverb – “true friendship brings people together, no matter how far away they may be”. Thus, the Chinese President testified to China's attitude to the forum participants, as well as the philosophical basis for building relations in the Asia-Pacific region.

In his video speech, Xi Jinping said that the combined forces of change and the unprecedented pandemic of the century have brought the world into a phase of fluidity and transformation. Instability and uncertainty are clearly growing. The Chinese leader noted that humanity is facing a growing deficit of governance, a deficit of trust, a deficit of development and a deficit of peace. Much remains to be done to achieve common security and common development. However, he believes, there are no fundamental changes in the trend towards a multipolar world; economic globalization demonstrates new resilience; and the need to maintain multilateralism, intensify communication and coordination has increased. The Chinese leader called on all Asian countries and beyond to respond to today's challenges, overcome the pandemic with solidarity, strengthen global governance and continue to build a community with a single future for humanity.

In his speech, Xi Jinping reaffirmed the main directions, mechanisms and strategy for building relations in the Asia-Pacific region, which were identified in previous forums, but he attached special importance to building a spirit of partnership within the Asian community. According to him, the partnership meets the needs of the time and is the most effective model of cooperation in the region, which will overcome all challenges and build a community of common destiny. He singled out the main forms of partnership that will solve existing problems and achieve the set goal, including the following: partnership for cooperation in the field of health; partnership for connectivity; partnership for green development; partnership for openness and inclusiveness.

The Chinese leader used the opportunity to reaffirm his country's commitment to peace, development, cooperation and mutual benefit, to develop friendship and

cooperation with other countries on the basis of the five principles of peaceful coexistence, and to promote a new type of international relations.

Xi Jinping ended his speech by quoting another Chinese proverb – “swimming together, we could ride in the wind, cut the waves and travel bravely for ten thousand miles” [17].

This is the Chinese project to realize the Asia-Pacific dream.

Conclusions. An analysis of China’s implementation of the Asia-Pacific Dream project concludes that China is trying to build a highly integrated community of common destiny in the Asia-Pacific region that shares common values, adheres to common principles of development and coexistence, and builds the future together. In order to implement its project, China has consistently promoted the “One Belt, One Road” initiative. Through active trade, investment and infrastructure projects, China has become the largest external partner for most countries in the region, thus achieving greater regional cohesion. As a result of such activity in China, the Asia-Pacific region is one of the fastest growing regions in the world and demonstrates a significant improvement in the living conditions of the region’s population. However, this does not mean that Chinese leaders seek to turn the Asia-Pacific region into a region of stable development and prosperity separate from the rest of the world. On the contrary, on the example of the Asia-Pacific region, they want to prove to the world the prospects of global Chinese ideas, and thus involve as many countries as possible in the project. Thus, according to the architects of the project, it is possible to protect the world from global challenges and destructive crises, and to ensure a dignified life and harmonious coexistence around the world.

Bibliography

1. Олійник О.М. Китай в «Азійському столітті»: геополітичний вимір, глобальна економічна стратегія, регіональні пріоритети // Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми: збірник наукових праць, НАН України, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Інститут Конфуція Київського національного лінгвістичного університету. Київ, 2016. – С. 104-127.
2. Олійник О.М. Зростання через інновації // Проблеми науки. – 2014. – № 11-12 (167-168). – С. 53-60.
3. 柳斌杰. 21 世纪中国外交的哲学. – 北京: 外交出版社, 2006. – 111 p.
4. 银温泉. 21 全球化视野下的中国发展之路. – 北京: 外交出版社, 2007. – 97 p
5. Chu Shulong. China’s Diplomatic Strategy and Foreign Relations // China Today. – October, 2012. – Vol. 63. – № 11. – P. 37-39.
6. Hou Ruili. Chinese Dream, a Dream Influencing the World // China Today. – January, 2014. – Vol. 63. – № 1. – P. 18-21.
7. Wang Yuzhu. Free Trade Area of the Asia-Pacific Promotes Regional Economic Integration // China Today. – November, 2014. – Vol. 63. – № 11. – P. 24-25.
8. APEC at a Glance, 2021. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.apec.org/Publications/2021/02/APEC-at-a-Glance-2021>
9. Yin Pumin. A Second wind for an ancient route // Beijing review. – February 5, 2015. – Vol. 58. – N 6. – P. 14–17.

10. RCEP. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://rcepsec.org/2020/11/26/rcep-a-new-trade-agreement-that-will-shape-global-economics-and-politics/>
11. Си Цзиньпин. Создание партнерских отношений в АТР, основанных на взаимодоверии, толерантности и взаимовыгодном сотрудничестве // О государственном управлении. – Пекин: Международное издательство, 2017. – С. 651-653.
12. 中国外交. 中华人民共和国外交部政策规划司. – 2019. – 北京. – P. 360.
13. Ло Цзе. Ключевой шаг для АБИИ // Китай. – 2015. – № 8 (118). – С. 24-25.
14. Ji Jing. Strengthened bonds // Beijing review. – Vol. 58. – № 15. – April 9, 2017. – P. 14-17.
15. China Advance Globalization // China Today. – May, 2017. – Vol. 66. – № 5. – P. 6.
16. Xi Jinping. Xi Jinping President of the People's Republic of China At the 26th APEC Economic Leaders' Meeting. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.chinadailyasia.com/articles/209/71/238/1542517880907.html?newsId=53959>
17. Xi Jinping. Keynote Speech by H.E. Xi Jinping President of the People's Republic of China At the Boao Forum for Asia Annual Conference 2021. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.chinadaily.com.cn/a/202104/20/WS607e62d4a31024ad0bab6ba7.html>

References

1. Oliynyk, O.M. (2016). Kytay v "Aziys'komu stolitti": heopolitychnyy vymir, hlobal'na ekonomichna stratehiya, rehional'ni priorityty [China in the "Asian Century": geopolitical dimension, global economic strategy, regional priorities]. *Istorychnyy rozvytok hlobal'noyi peryferiyi yak chynnyk transformatsiyi suchasnoyi svitosystemy: zbirnyk naukovykh prats'*, NAN Ukrainy. DU "Instytut vsesvith'oyi istoriyi NAN Ukrainy. Instytut Konfutsiya Kyiv's'koho natsional'noho linhvistychnoho universytetu [Historical development of the global periphery as a factor in the transformation of the modern world system: a collection of scientific papers, NAS of Ukraine. SI "Institute of World History of NAS of Ukraine". Confucius Institute, Kyiv National Linguistic University.] (pp. 104-127). Kyiv. [In Ukrainian].
2. Oliynyk, O.M. (2014). Zrostannya cherez innovatsiyi [Growth through innovation]. *Problemy nauky* [Problems of science], 11-12, (167-168), pp. 53-60. [In Ukrainian].
3. 柳斌杰. (2006). 21 世纪中国外交的哲学. – 北京: 外交出版设. [In Chinese].
4. 银温泉. (2007). 21 全球化视野下的中国发展之路. – 北京: 外交出版设. [In Chinese].
5. Chu Shulong, (2012). China's Diplomatic Strategy and Foreign Relations. *China Today*, 11, (63), pp. 37-39. [In English].
6. Hou Ruili, (2014). Chinese Dream, a Dream Influencing the World. *China Today*, 1, (63), pp. 18-21. [In English].
7. Wang Yuzhu, (2014). Free Trade Area of the Asia-Pacific Promotes Regional Economic Integration. *China Today*, 11, (63), pp. 24-25. [In English].
8. *APEC at a Glance, 2021*. [Online]. Available from: <https://www.apec.org/Publications/2021/02/APEC-at-a-Glance-2021> [In English].
9. Yin Pumin, (2015). A Second wind for an ancient route. *Beijing review*, 6, (58), pp. 14-17. [In English].
10. *RCEP*. [Online]. Available from: <https://rcepsec.org/2020/11/26/rcep-a-new-trade-agreement-that-will-shape-global-economics-and-politics/> [In English].
11. Xi Jinping, (2017). Sozdaniye partnyorskikh otnosheniy v ATR, osnovannykh na vzaimodoverii, tolerantnosti i vzaimovyigrashnom sotrudnichestve [Creation of partnerships in the Asia-Pacific region based on mutual trust, tolerance and mutually beneficial cooperation]. *O gosudarstvennom upravlenii* [On public administration], (pp. 651-653). Pekin: Meshchdunarodnoe izdatelstvo. [In Russian].
12. 中国外交. 中华人民共和国外交部政策规划司. – 2019. – 北京. [In Chinese].
13. Lo Ze. Klyuchevoy shag dlya ABII // Kitay. – 2015. – N 8 (118). – c. 24-25.

14. Ji Jing, (2017). Strengthened bonds. *Beijing review*, 15, (58), p. 14-17. [In English].
15. (2017). China Advance Globalization. *China Today*, 5, (66), p. 6. [In English].
16. Xi Jinping. *Xi Jinping President of the People's Republic of China At the 26th APEC Economic Leaders' Meeting*. [Online]. Available from: <https://www.chinadailyasia.com/articles/209/71/238/1542517880907.html?newsId=53959> [In English].
17. Xi Jinping. *Keynote Speech by H.E. Xi Jinping President of the People's Republic of China At the Boao Forum for Asia Annual Conference 2021*. [Online]. Available from: <https://www.chinadaily.com.cn/a/202104/20/WS607e62d4a31024ad0bab6ba7.html> [In English].

Олійник О.М. «Азійсько-Тихоокеанська мрія» – китайський проєкт регіональної інтеграції.

У XXI столітті Китай значно посилив свою роль в світових історичних процесах. За 40 років політики реформ та відкритості Китай не тільки перетворився на країну-лідера в світовому економічному розвитку, він також став активним гравцем на світовій політичній арені. Китай почав виявляти більший інтерес до світового розвитку і поряд з цим почав активно інтегруватись у світове співтовариство, прагнучи довести світові переваги від співпраці з Китаєм. Керівництво країни вважає, що Китай не може стояти осторонь світових процесів, і як решта країн світу бути заручником політики інших країн та нести тягар усіх негативних наслідків від такої політики. В результаті було взято курс на активну інтеграцію з світовим співтовариством та посилення участі та впливу Китаю в світових процесах. З цією метою було розроблено кілька стратегічних стратегій спрямованих на досягнення визначеної мети серед яких – «йти зовні», «глобалізуватись», «інтернаціоналізуватись» та інші. Водночас посилення інтеграційних процесів в світі не могло залишити керівництво країни байдужими, тому Китай почав приділяти більшої уваги до участі як в глобальних так і регіональних інтеграційних процесах. Одним з таких напрямків стало приєднання Китаю в 1991 р. до форму Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС). Визначено три аспекти для майбутнього АТЕС, а саме: поглиблена регіональна економічна інтеграція; сприяння інноваційному розвитку, економічна реформа та зростання; посилення всебічного розвитку інфраструктури та з'єднання. Ці напрями визначили три ключові аспекти концепції «Азійсько-Тихоокеанської мрії» – розвиток та економічна з'єднаність, об'єднання Азії з акцентом на гармонію, взаємну вигоду та процвітання в регіоні. Китайська ініціатива «Азійсько-Тихоокеанської мрії» спрямована на підтримку стабільних та дружніх партнерських стосунків з сусідніми країнами, з метою формування взаємодовірчих відносин. Китай розраховує спільно з партнерами створити прекрасний регіон, який поведе за собою світ, сприятиме всім сторонам та принесе процвітання майбутнім поколінням. В цьому контексті керівництво Китаю визначило низку напрямків розвитку для АТР.

Ключові слова: Китай, Азійсько-Тихоокеанський регіон, Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС), розвиток, інтеграція, згуртованість, гармонія, глобалізація.

Олейник О.Н. «Азиатско-Тихоокеанская мечта» – китайской проект региональной интеграции.

В XXI веке Китай значительно усилил свою роль в мировых исторических процессах. За 40 лет политики реформ и открытости Китай не только превратился в страну-лидера в мировом экономическом развитии, он также стал активным игроком на мировой политической арене. Китай начал проявлять больший интерес к мировому развитию и наряду с этим начал активно интегрироваться в мировое сообщество, стремясь доказать миру преимущества от сотрудничества с Китаем. Руководство страны считает, что Китай не может стоять в стороне от мировых процессов, и как остальные страны мира быть заложником политики других стран и нести бремя всех негативных последствий такой

политики. В результате был взят курс на активную интеграцию с мировым сообществом и усиление участия, а также влияния Китая в мировых процессах. С этой целью было разработано несколько стратегических направленных на достижение установленных целей, среди которых следующие – «идти вовне», «глобализироваться», «интернационализироваться» и другие. В то же время усиление интеграционных процессов в мире не могло оставить руководство страны равнодушным, поэтому Китай начал уделять большее внимание к участию как в глобальных, так и региональных интеграционных процессах. Одним из таких направлений стало присоединение Китая в 1991 г. к форуму Азиатско-Тихоокеанского экономического сотрудничества (АТЭС). Определены три аспекта для будущего АТЭС, а именно: углубленная региональная экономическая интеграция; содействие инновационному развитию, экономическая реформа и рост; усиление всестороннего развития инфраструктуры и объединения. Эти направления определили три ключевых аспекта концепции «Азиатско-Тихоокеанской мечты» – развитие и экономическая соединенность, объединение Азии с акцентом на гармонию, взаимная выгода и процветания в регионе. Китайская инициатива «Азиатско-Тихоокеанской мечты» направлена на поддержание стабильных и дружественных партнерских отношений с соседними странами, с целью формирования взаимодоверительных отношений. Китай рассчитывает совместно с партнерами создать прекрасный регион, который поведет за собой мир, будет способствовать всем сторонам и принесет процветание будущим поколениям. В этом контексте руководство Китая определило ряд направлений развития для АТР.

Ключевые слова: Китай, Азиатско-Тихоокеанский регион, Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество (АТЭС), развитие, интеграция, сплоченность, гармония, глобализация.

УДК 94:327(73+5-15)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-14-6>

Швед В.О.

<https://orcid.org/0000-0001-7344-9384>

ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСАД БЛИЗЬКОСХІДНОЇ ПОЛІТИКИ АДМІНІСТРАЦІЇ ДЖО БАЙДЕНА

Період із січня по березень 2021 р. завершив формування основних засад зовнішньої політики адміністрації Дж. Байдена на Близькому Сході, що знайшла своє закріплення у документі «Тимчасове стратегічне керівництво у сфері національної безпеки». Її головною особливістю, на відміну від політики адміністрації Д. Трампа, є базування на принципах демократії, лібералізму та опори на альянси та союзників США у регіоні. Основними напрямками зовнішньополітичного курсу нової адміністрації США у Близькосхідному регіоні визначені такі: забезпечення ефективної безпеки Ізраїлю у контексті його глибокої інтеграції у близькосхідний простір; просування процесу Угод Авраама та розв'язання палестинсько-ізраїльського конфлікту на основі дводержавного рішення; організація спільно зі своїми регіональними союзниками і партнерами ефективної протидії іранському експансіоністському курсу шляхом повернення до оновленого та розширеного Спільного всеосяжного плану дій; продовження контртерористичної діяльності при опорі на регіональних партнерів та удосконалення форм і методів її реалізації; значне зниження рівня напруги та нестабільності у регіоні.

При реалізації цих завдань адміністрації Дж. Байдена доведеться знайти баланс між проголошеними принципами свого зовнішньополітичного курсу в регіоні та існуючими реаліями і традиціями, особливо серед арабських країн регіону.

Ключові слова: адміністрація Джо Байдена, Близький Схід, Ємен, Іран, Ізраїль, Саудівська Аравія, Угоди Авраама.

Реалізуючи свою стратегічну мету повернення США на лідируючі позиції у світі, адміністрація американського президента Дж. Байдена активно розробляє основні засади свого зовнішньополітичного курсу як у цілому, так і щодо ключових регіонів світової політики. Серед таких регіонів визначається й Близький Схід, у якому протягом останніх десятиліть відбуваються колосальні трансформаційні зміни, які визначають його нове обличчя, виявляють нові тенденції розвитку.

Формування зовнішньої політики адміністрації Дж. Байдена у Близькосхідному регіоні привертає чільну увагу дослідників. Передусім, це стосується американських науковців та аналітиків. Зі свого боку йдеться про наукові дослідження таких провідних американських науково-аналітичних установ, як Фонд Карнегі за міжнародний мир (Carnegie Endowment for International Peace), Вашингтонський інститут близькосхідної політики (Washington Institute for Middle East Policy), Вашингтонський інститут країн Перської затоки (The Arab Gulf States Institute), Інститут Брукінгса (Brookings

Institution), Центр стратегічних та міжнародних досліджень (Center for Strategic and International Studies/CSIS) та інші. Їхньою особливістю є те, що серед науковців є чимало колишніх відомих дипломатів, експертів з питань безпеки, які мають безпосередній практичний досвід роботи на Близькому Сході. Так, в Інституті Карнегі це А.Д. Міллер, У. Берн, якого на початку 2021 р. було призначено директором ЦРУ, у Вашингтонському інституті близькосхідної політики – Д. Росс, Д. Поллок, М. Левітт, Р. Сетлофф, Дж. Джеффрі, Д. Шенкер та інші. Зазначені наукові установи готують аналітичні матеріали для адміністрації президента, держдепартаменту, Конгресу США та інших державних установ.

З'явилися й перші публікації в Україні, які висвітлюють деякі аспекти формування близькосхідної політики адміністрації Дж. Байдена [1]. Разом з тим потрібно зазначити, що публікаціям, які з'явилися, бракує цілісності і компетентного підходу, вони, зазвичай, присвячені розгляду якоїсь окремої проблеми формування зовнішньої політики нинішньої адміністрації США у Близькосхідному регіоні, не досліджують процес становлення основних її засад. З огляду на вищезазначене, темою статті є комплексне дослідження формування основних засад зовнішньої політики адміністрації Дж. Байдена у регіоні Близького Сходу, зокрема таких аспектів проблеми, як обґрунтування місця і ролі близькосхідної політики у реалізації стратегічного курсу американського президента на відновлення лідерства США у світовій політиці; особливостей забезпечення головних цінностей та пріоритетів США у реалізації їхнього курсу на Близькому Сході; основних етапів становлення концептуального бачення зовнішньої політики США у регіоні при новій американській адміністрації, аналіз основних напрямів цієї політики.

При аналізі ролі та місця близькосхідного напрямку зовнішньої політики нової американської дипломатії потрібно зазначити, що її головним пріоритетом визначено стримування зростаючої активності і агресивності сучасного Китаю. Перший стратегічний документ з проблем зовнішньої політики США – «Тимчасове стратегічне керівництво у сфері національної безпеки» (Interim National Security Strategic Guidance), оприлюднений на початку березня 2021 р., наголошує, що «Китай став особливо напористим. Він є єдиним конкурентом, який здатний організувати серйозний виклик стабільній та відкритій міжнародній системі» [2, р. 3]. І робиться висновок про те, що стримування зростаючих апетитів Пекіну та формування ефективного механізму вирішення цього завдання стало нині найважливішим стратегічним завданням зовнішньої політики президента США Дж. Байдена. Отже, Близький Схід не займатиме центральне місце у зовнішній політиці адміністрації нового американського президента. Вона сфокусувала свої основні завдання на Китаї, Росії та Європі [3]. Водночас, зазначають аналітики, адміністрація Байдена не може просто покинути Близький Схід. Мир та процес нормалізації відносин між Ізраїлем та його арабськими сусідами, співробітництво у справі боротьби з

міжнародним тероризмом, політика забезпечення безпеки нафтових перевезень та інвестицій не стали неважливими. До того ж, слід наголосити, що список нових найважливіших проблем регіону на початку третьої декади ХХІ ст. безперервно поповнюється, як скажімо, пандемія коронавірусу. Тому пошук ефективних шляхів вирішення нових проблем та знаходження нових шляхів у розв'язанні старих проблем вимагають від Вашингтона тримати Близький Схід під постійним наглядом [4].

Головною особливістю зовнішньої політики самого президента США Дж. Байдена та його команди є передусім те, що вона базується на демократичних та ліберальних цінностях, неухильне дотримання яких американський президент використовує як наріжний камінь свого курсу на міжнародній арені. Ще під час передвиборчих змагань у 2019-2020 рр. Дж. Байден постійно наголошував на цій головній особливості своєї позиції у взаємовідносинах із країнами світу.

У своїй програмній промові з питань зовнішньої політики 11 липня 2019 р. у Міському університеті Нью-Йорка він наголосив: «Як президент, я домагатимусь негайних кроків щодо відновлення демократії у США і альянсів» [5]. У своїй першій програмній промові в якості діючого президента 4 лютого 2021 р. в Держдепартаменті США Дж. Байден ще раз підкреслив цю особливість своєї зовнішньополітичної стратегії: «...ми маємо розпочати дипломатію, яка своїм корінням сягає демократичних цінностей, що найбільше оберігаються: захист свободи, заохочення можливостей, захист універсальних прав, повага до сили закону та охорона гідності кожної людини» [6]. Захист демократичних цінностей у процесі реалізації зовнішньої політики нинішньої адміністрації США передбачає особливу роль країни у зміцненні існуючих альянсів, через співпрацю з якими США забезпечують своє лідерство та здійснюють свої стратегічні пріоритети. У «Тимчасовому стратегічному керівництві у сфері національної безпеки» зазначається: «... ми будемо надавати нового дихання і модернізувати наші альянси та партнерство в усьому світі» [7, р. 10]. На думку адміністрації Дж. Байдена, історія підтверджує, що союзники США десятиліттями стояли на боці США проти спільних загроз та ворогів, вони є джерелом сили й унікальних переваг США, допомагаючи їй реалізовувати її відповідальність за безпеку і процвітання американського народу. Демократичні альянси допомагають Сполученим Штатам тримати спільний фронт, формувати спільне бачення та зміцнювати їхню силу у забезпеченні високих стандартів, встановленні ефективного міжнародного порядку та протистояти таким країнам, як Китай.

Зазначені демократичні і ліберальні цінності, опора на альянси і колективну роботу з союзниками також були покладені в основу байденівської моделі зовнішньої політики на Близькому Сході. У її формуванні можна виокремити декілька етапів. Перший етап – період 2018-2020 рр., коли Дж. Байден разом із своєю командою розпочав боротьбу за посаду президента США. Цей період

характеризується визначенням основних контурів близькосхідної політики кандидата у президенти та ключових її проблем. Серед основних складових цієї моделі було визначено обіцянку повернутися до ядерної угоди з Іраном, відомої як Спільний всеосяжний план дій (Joint Comprehensive Plan of Action), укладеної у 2015 р. при президентів США Б. Обамі, і з якої Д. Трамп вийшов у 2018 р. У серпні 2019 р. Дж. Байден заявив у Раді із закордонних відносин: «Якщо Іран повернеться до дотримання своїх ядерних зобов'язань, я повернуся до Угоди і використаю це як початок тиску на Тегеран з тим, щоб він змінив свою згубну поведінку у регіоні» [8]. Водночас один із головних зовнішньополітичних радників Дж. Байдена, який був одним із головних архітекторів ядерної угоди з Іраном, передбачив, що відновлення переговорного процесу з Іраном свідчитиме про підготовку більш глибокої та комплексної угоди з цією країною, яка б включила й питання стримування агресивної політики Тегерана у регіоні. Центральним пунктом своєї близькосхідної політики Дж. Байден вважав необхідність покінчити з війною в Ємені. У своїй промові 11 квітня 2019 р. у Нью-Йоркському університеті він наголосив: «І ми покінчимо з нашою підтримкою війни в Ємені за ініціативи Саудівської Аравії» [5]. Безпосередньо пов'язаною із завданням закінчити війну в Ємені стала також вимога корінним чином переглянути сутність американсько-саудівських відносин. Байден заявив, що деякі саудівські лідери можуть бути охарактеризовані як «вигнанці» і закликав припинити підтримку Сполученими Штатами саудівське втручання у війну в Ємені. Команда кандидата у президенти від Демократичної партії піддала гострій критиці політику Д. Трампа щодо повної підтримки дій Саудівської Аравії та спроб вивести американсько-саудівські відносини з-під контролю Конгресу США. Трампа звинуватили у тому, що він, за допомогою свого службового радника і зятя Дж. Кушнера, встановив неформальні зв'язки із принцем-спадкоємцем і використовував цей зв'язок на шкоду національним інтересам США [8].

Вбивство в Стамбулі відомого саудівського журналіста Дж. Хашоггі, який був колумністом The Washington Post та деяких інших американських видань, та фактичне нехтування цього злочину з боку адміністрації Д. Трампа, який відкрито вигороджував саудівського принца-спадкоємця Мохаммеда бін Салмана, додало ще більш гострої тональності жорсткій критиці командою Дж. Байдена стану американсько-саудівських відносин. Вона висловлювала глибоку стурбованість щодо політичних репресій у Саудівській Аравії, тиску на саудівців, які мешкали у США та Канаді, і висловлювали критичні погляди на адресу саудівської влади. Додатковим чинником напруги стало намагання саудівських дипломатів на території США допомогти деяким саудівцям уникнути судових процесів, ініційованих ФБР. Критика була, передусім, сфокусована на спадкоємці саудівського престолу Мохаммеді бін Салмані, який широко використовував політичні репресії і утиски для зміцнення свого становища як фактичного правителя Королівства.

Під час передвиборчих змагань кандидат у президенти від Демократичної партії Дж. Байден, попри гостру критику позиції Д. Трампа щодо Саудівської Аравії, війни у Ємені та відкритого нехтування прав палестинців, рішуче підтримав Угоди Авраама про нормалізацію відносин між Ізраїлем, Об'єднаними Арабськими Еміратами, Бахрейном, а згодом і Марокко та Суданом. На думку Байдена та його команди, зазначені угоди створюють нові реалії у регіоні, вони відбивають стратегічне зближення між низкою арабських країн та Ізраїлем не лише щодо спільного бачення базових викликів, а також їхніх спільних інтересів щодо глибокого психологічного та економічного співробітництва [9]. Угоди Авраама кореспондують з тією моделлю міжнародних відносин, яку обстоює Байден, головними складовими якої є дипломатія, інтеграція Ізраїлю у регіон, зміцнення зв'язків, а також створення альянсу між проамериканськими країнами та інші ініціативи, спрямовані на зміцнення багатостороннього, заснованого на праві, міжнародного порядку [8].

Також команда Дж. Байдена визначила, що її метою є досягнення всеосяжного вирішення ізраїльсько-палестинського конфлікту на основі дводержавної формули, тому вона виступає проти нових єврейських поселень на окупованих палестинських землях, включно зі Східним Єрусалимом, як таких, що суперечать міжнародному праву. Будь-які спроби анексії палестинських земель з боку Ізраїлю будуть супроводжуватись суворими наслідками [10].

Наступний етап формування основних засад зовнішньої політики нинішньої адміністрації США на Близькому Сході припадає на січень-березень 2021 р. Цей період визначається обґрунтуванням головних завдань близькосхідної політики новообраного президента США та його команди після інавгурації Дж. Байдена, та пов'язаний із парламентським слуханням у Сенаті трьох головних членів адміністрації президента США – держсекретаря Е. Блінкена, директора національної розвідки А. Хайнс та секретаря з питань оборони генерала Л. Остіна. Згодом, основні контури запропонованої ними моделі близькосхідної політики були викладені у першій програмній промові президента США щодо головних завдань його зовнішньої політики від 4 лютого 2021 р. та у документі «Тимчасове стратегічне керівництво у сфері національної політики» на початку березня 2021 р., у яких визначені стратегічні орієнтири зовнішньої політики США на сучасному етапі.

19 січня 2021 р. під час слухань з підтвердження трьох головних членів адміністрації США було розглянуто коло найголовніших проблем зовнішньої політики США на Близькому Сході і серед них такі, як Іран та Спільний всеохоплюючий план дій (УСРОА), Саудівська Аравія та війна в Ємені, Угоди Авраама, ізраїльсько-палестинські відносини [11].

Щодо іранської проблематики було визначено, що потрібно діяти якнайшвидше з тим, щоб змусити Іран повернутися до переговорного процесу, аби працювати над оновленою та більш широкою угодою, яка б включала у

себе питання балістичних ракет та дестабілізуючу активність Тегерана у регіоні. Було зазначено, що США мають діяти спільно зі своїми партнерами у регіоні, особливо з Ізраїлем та арабськими країнами Перської затоки. Стосовно війни у Ємені та відносин із Саудівською Аравією, підкреслювалось, що Ємен перетворився на найгіршу гуманітарну катастрофу у світі, і єменська військова кампанія повинна бути припинена. США мають партнерські відносини стратегічного рівня із Саудівською Аравією, продовжуватимуть надати їй всебічну допомогу, водночас, американсько-саудівські відносини мають відповідати за своїм змістом інтересам та діяльності США. Не покладаючи відповідальність за продовження війни в Ємені на хуситів, разом з тим, слід визнати, що близько 80% населення Ємену мешкають на територіях, які контролюються хуситами.

Тому слід шукати шляхи для того, щоб надати їм всіляку гуманітарну допомогу. Цьому заважає внесення хуситів до списку організацій міжнародного тероризму, тому це визначення потребує зміни, що також сприятиме поверненню хуситів за стіл переговорів. Було визначено, що Угоди Авраама стали тим важливим досягненням політики попереднього президента Д. Трампа, яке повністю підтримується адміністрацією Дж. Байдена. Зазначені угоди надають можливість робити Близькосхідний регіон більш безпечним, так само, як і забезпечувати безпеку самого Ізраїлю. Майбутнє Ізраїлю як єврейської, демократичної держави може бути досягнуто за умови створення Палестинської держави через так зване «дводержавне рішення», у цьому контексті потрібно сприяти відновленню ізраїльсько-палестинських перемовин. Водночас, було підтверджено визнання Єрусалиму як столиці Ізраїлю, у якому перебуває посольство США [11].

У першій розгорнутій промові щодо своїх головних зовнішньополітичних завдань, Дж. Байден виокремив дві найголовніші проблеми, пов'язані із Близьким Сходом. Це – якнайшвидше припинення війни в Ємені і нерозривно пов'язане з цим рішення припинити постачання наступальної зброї Саудівській Аравії та Об'єднаним Арабським Еміратам. На думку президента США, саме ці першочергові заходи найбільш кореспондують з корекцією американської зовнішньої політики і поєднанням демократичних цінностей із дипломатичним лідерством Сполучених Штатів. Перед американською дипломатією було поставлено завдання досягти припинення війни в Ємені та забезпечити підтримку дій США в ООН стосовно припинення вогню, відкриття гуманітарних каналів та відновлення мирних переговорів з усіма сторонами конфлікту. Байден сповістив про призначення досвідченого дипломата Т. Лендеркінга спеціальним послом з питань єменського конфлікту. Також було оголошено про рішення американського президента та його команди припинити підтримку наступальних операцій Об'єднаних сил арабської коаліції в Ємені. Водночас, було заявлено, що, враховуючи постійні атаки проіранських угруповань проти Саудівської Аравії, США продовжуватимуть підтримувати і

допомагати Королівству захищати свій суверенітет та територіальну цілісність [6].

В остаточному плані, з урахуванням окреслених пріоритетних завдань і досвіду перших двох місяців перебування нової адміністрації Дж. Байдена при владі, у «Тимчасовому стратегічному керівництві у сфері національної безпеки» було сформульоване концептуальне бачення основних напрямів зовнішньої політики США на Близькому Сході. Вони зводяться до таких завдань:

- США продовжуватимуть забезпечувати «залізну відповідальність» за безпеку Ізраїлю, домагаючись його подальшої інтеграції із сусідами та відновлюючи свою роль як промотора життєздатного дводержавного рішення;

- США продовжать роботу зі своїми регіональними партнерами для протидії іранській агресії та загрозам суверенітету і територіальній цілісності, зруйнують аль-Каїду та пов'язані з нею терористичні організації, не допустять відновлення «Ісламської держави»;

- допоможуть у вирішенні гуманітарних криз і подвоять свої зусилля для вирішення комплексних збройних конфліктів, які загрожують регіональній стабільності.

Водночас, нинішнє американське керівництво не вірить, що військова сила є відповіддю на виклики регіону, і США не надасть своїм регіональним партнерам зелене світло на дії, що суперечать американським інтересам і цінностям. Тому адміністрація Байдена припинила підтримку наступальних операцій в Ємені та підтримує зусилля ООН, спрямовані на припинення війни. Мета США полягає у деескалації регіональної напруги і забезпеченні можливостей народів Близького Сходу реалізовувати їхні сподівання [7, р. 11].

Звертає на себе увагу, що питання забезпечення надійної безпеки Ізраїлю, як найближчого союзника США у Близькосхідному регіоні, розглядається адміністрацією Дж. Байдена у значно ширшому контексті, ніж це робилось попередніми адміністраціями. Головний імператив – справжня, стабільна безпека Ізраїлю можлива лише при його глибокій інтеграції у близькосхідний простір, об'єднанні його потенціалу з можливостями і ресурсами арабських країн-сусідів Ізраїлю. Шлях до такої інтеграції полягає, передусім, у розв'язанні палестинсько-ізраїльського конфлікту на основі дводержавного рішення, тобто, через створення незалежної Палестинської держави. За таких умов зникне головне гальмо інтеграції, яке стримує перехід процесу Угод Авраама на якісно новий рівень.

Для вирішення цього багатогранного й комплексного питання, президентові Байдену доводиться реалізувати декілька важливих завдань: по-перше, значно змінити формат відносин з керівництвом Ізраїлю, особливо його прем'єр-міністром з тим, щоб останній не чинив такого явного спротиву адміністрації США у втіленні в життя їхнього бачення взаємовідносин Ізраїлю з палестинцями. На відміну від Д. Трампа, нинішній американський президент є

проізраїльським, але не пронетаньхівським, він не буде проводити політику максимального задоволення всіх забаганок ізраїльського прем'єр-міністра на шкоду американським інтересам та завданню привнесення справжньої стабільності і миру на Близький Схід [10]. Про це промовисто говорить навіть показове відтермінування телефонної розмови президента США із прем'єр-міністром Ізраїлю Б. Нетаньяху майже на місяць після інавгурації Дж. Байдена – 17 лютого 2021 р. У прес-релізі щодо цієї розмови зазначалось, що президент підкреслив підтримку Сполученими Штатами нинішньої нормалізації відносин між Ізраїлем та країнами арабського і ісламського світів. Він зазначив важливість роботи над просуванням миру в регіоні, включно з відносинами між ізраїльтянами та палестинцями [12].

А у телефонній розмові держсекретаря США Е. Блінкена з міністром закордонних справ Ізраїлю Г. Ашкеназі було чітко визначено, що адміністрація Байдена вірить у те, що дводержавне вирішення є найкращим шляхом забезпечення майбутнього Ізраїлю як єврейської і демократичної держави, що живе у мирі із стабільною та демократичною Палестинською державою [13]. За наявною інформацією, адміністрація Дж. Байдена розробляє комплексний план щодо відносин із Палестинською автономією, який носить назву «Американо-палестинське перезавантаження та шлях вперед». Відповідно до зазначеного документа, американське бачення вирішення ізраїльсько-палестинського конфлікту полягає у тому, щоб «просувати свободу, безпеку та добробут для ізраїльтян та палестинців у якнайшвидші терміни, що є важливим для них самих, а також є засобом для просування перспективи переговорів по дводержавному вирішенню» [14]. Закономірним проявом початку реалізації зазначеного плану стало рішення США від 7 квітня 2021 р. про відновлення фінансової допомоги палестинській стороні в обсязі 235 млн. дол. США. Як було заявлено держсекретарем США Е. Блінкеном, «американська зовнішня допомога палестинському народу відповідає, великою мірою, інтересам США та їхнім цінностям... також є засобом для просування у напрямку дводержавного рішення у переговорному процесі» [15].

Контекст процесу нормалізації відносин між Ізраїлем та арабськими союзниками в арабському світі у форматі Угод Авраама суттєво відрізняється від Арабської мирної ініціативи 2002 р., проголошеної на той час принцем-спадкоємцем Саудівської Аравії Абдаллою. Зміст формули останньої «мир в обмін на землю» передбачав, що після того, як Ізраїль забезпечить створення незалежної Палестинської держави в кордонах 1967 р., арабські країни нормалізують свої відносини з Ізраїлем. Це вимагало від арабських країн діяти колективно і не допускати якогось одноосібного рішення щодо нормалізації відносин з Ізраїлем допоки не з'явиться незалежна Палестинська держава. Однак, зазначена парадигма виявилася неефективною протягом 18 років, та й Близькосхідний регіон зазнав значних змін.

Арабські країни більше не бажають ігнорувати свої національні інтереси. Протягом перебування при владі останніх двох адміністрацій досягнута набагато більша енергонезалежність, однак поступовий, але неухильний поворот США до Азії призвів до економії США у регіоні Близького Сходу. Завдяки цьому, регіональні актори побачили своїх сусідів, які є стратегічними партнерами для них, а країни, виробники і продавці нафти, розглядають програми диверсифікації своєї економіки і впроваджують їх у життя. Зазначені чинники прискорили появу Угод Авраама завдяки чому капітал арабських країн Перської затоки поєднався із ізраїльським духом підприємництва. Нинішня адміністрація США розглядає Угоди Авраама як платформу, яка відкриває двері до розв'язання палестинсько-ізраїльського конфлікту на справедливій основі, що задовольнить обидві сторони [16].

У вирішенні цілого комплексу питань, пов'язаних із близькосхідною тематикою, велике значення для Дж. Байдена і його команди має опрацювання нового формату відносин із таким надзвичайно важливим арабським союзником, як Саудівська Аравія, відповідно до інтересів та цінностей нової американської адміністрації. В епіцентрі критики з боку команди Дж. Байдена опинився спадкоємець саудівського престолу Мохаммед бін Салман, якого звинувачують у вбивстві відомого саудівського журналіста Дж. Хашоггі та у відкритому переслідуванні своїх можливих конкурентів на престол й громадських активістів. Е. Блінкен, у своєму інтерв'ю каналу MSNBS 1 лютого 2021 р., прямо заявив про принца-спадкоємця: «Він був звинувачений нашою розвідувальною службою у тому, що наказав здійснити брутальне вбивство журналіста Хашоггі». Водночас, держсекретар зазначив, що Саудівська Аравія є для США важливим партнером у боротьбі з тероризмом та у намаганні забезпечити регіональну стабільність. Саме тому, пояснив Блінкен, американська сторона має бути впевненою, що це партнерство відповідає «нашим інтересам і нашим цінностям» [17]. Деякі наступні кроки, зроблені американською стороною, дозволяють зробити припущення, що адміністрація Дж. Байдена намагається не допустити того, щоб Мохаммед бін Салман став у майбутньому королем Саудівської Аравії. Найбільш серйозним кроком стало оприлюднення 26 лютого 2021 р. доповіді Національної розвідки США, в якій саудівського принца-спадкоємця безпосередньо звинувачено у безпосередній організації вбивства Дж. Хашоггі. На думку деяких аналітиків, такий крок адміністрації США фактично перекриває Мохаммеду бін Салману можливість стати королем країни [18]. Водночас, найбільш досвідчені американські аналітики, особливо ті, хто має значний дипломатичний досвід роботи на Близькому Сході, радять президенту США обрати збалансований підхід до відносин із Саудівською Аравією, зокрема, й у ставленні щодо нинішнього принца-спадкоємця. Вони нагадують, що саме він став ініціатором тих серйозних зрушень, що відбуваються нині у Королівстві, починаючи від зміни існуючої донедавна вкрай радикальної моделі ісламу, – ваххабізму, на модель

толерантного ісламу, до колосальних зрушень в економічній та соціальній сферах, реалізації грандіозної програми перетворень – Бачення 2030. США мають інтерес до встановлення більш зрілих відносин із Саудівською Аравією, які засновані на справжньому партнерстві і спільних інтересах. Нинішні реалії такі, що Вашингтон та Ер-Ріад потрібні один одному, і ця взаємозалежність вже значно глибша за стару формулу «нафта за безпеку». Сполученим Штатам потрібно реалізувати це завдання для того, щоб Саудівська Аравія стала надійною опорою у досягненні стратегічних цілей США у регіоні, починаючи від протидії Ірану до нормалізації арабо-ізраїльських відносин, остаточного вирішення палестинсько-ізраїльського конфлікту та дискредитації ідеології радикального ісламізму. Виходячи із цих та інших завдань США на Близькому Сході, адміністрація Дж. Байдена має розбудувати такі збалансовані відносини із Саудівською Аравією, які б дозволили реалізувати зазначені завдання [19, p. 10].

Адміністрація Байдена має поставити Мохаммеда бін Салмана у жорсткі рамки, здійснивши щодо нього політику «максимального тиску», а саме: якщо саудівська політика щодо прав і свобод громадян, як і поведінка самого принца-спадкоємця, не зміниться, мають неминуче бути здійснені додаткові кроки, включно із жорсткими санкціями проти принца [10]. Ймовірно, принц-спадкоємець Саудівської Аравії зможе значною мірою покращити свій імідж в очах американської адміністрації за рахунок вагомих та реальних кроків до нормалізації відносин Саудівської Аравії з Ізраїлем, що зробить процес Угод Авраама практично незворотним. Скоріше за все, це буде тією ціною, яку заплатить Мохаммед бін Салман за зняття перешкод американською стороною до зайняття королівського престолу.

Одним з найбільш складних завдань, що постало перед Байденем на Близькому Сході, є «іранська проблема», яка передбачає ретельніше опрацювання такого комплексу дій, який дозволив би створити ефективний механізм протидії іранському експансіонізму. Головним напрямом вирішення цього питання є повернення до оновленої та розширеної угоди на основі Спільного всеосяжного плану дій 2015 р. Це означатиме, що оновлена угода з Іраном має торкатися не лише ядерних загроз і ядерної активності Тегерану, а і його регіональної політики, і, таким чином, становитиме єдину стратегію щодо Ірану [20]. З моменту вступу на посаду президента США Дж. Байдена, країна опинилася у глухому куті щодо іранської ядерної угоди, яку фактично зруйнувала адміністрація Д. Трампа у травні 2018 р., вийшовши в односторонньому порядку з угоди та повторно ввівши санкції проти Ірану. Ці дії спонукали Тегеран прискорити свою програму шляхом поступового порушення умов договору. Протягом кількох останніх місяців США та Іран лише повторювали вимоги один до одного. Адміністрація Байдена казала, що США повернуться до угоди та скасують санкції, якщо Тегеран також повернеться до суворого дотримання умов договору. Іран, у свою чергу,

повторював, що зробить це лише після того, як Вашингтон скасує санкції. Таким чином, жодна із сторін конфлікту не бажала першою йти на великі поступки.

Врешті-решт, за допомогою човникової дипломатії європейських країн вихід був знайдений завдяки ініціюванню непрямих перемовин між США та Іраном. Адміністрація Дж. Байдена запустила складний, але багатообіцяючий процес, який має розплутати створені останніми роками вузли [21]. 6 квітня у Відні розпочалися непрямі переговори за посередництва інших країн-учасників: Великої Британії, Китаю, Франції, Росії та Німеччини. 1 квітня 2021 р. Держдепартамент США вітав початок такої зустрічі. За словами представника зовнішньополітичного відомства Н. Прайса, Сполучені Штати ведуть обговорення «початкових взаємних кроків для відновлення участі в договорі». До того ж зазначалося, що якщо Іран буде триматися позиції щодо необхідності зняття всіх санкцій з 2017 р., то переговори зайдуть у глухий кут. У Держдепартаменті зазначили, що США готові скасувати санкції проти Ірану, які йдуть врозріз із Спільним всеосяжним планом дій щодо іранської ядерної програми [22].

Сам початок непрямих переговорів у Відні дозволяє констатувати, що стратегія США стосовно Ірану виглядає такою, що може реалізуватися. Завдання американців у переговорах полягає в тому, щоб погодити за допомогою посередників параметри синхронного з Іраном повернення до Спільного всеосяжного плану дій, згодом зафіксувавши їх вже під час прямих переговорів, і потім за допомогою своїх союзників у Близькосхідному регіоні розпочати роботу над укладанням ширшої угоди, яка б охоплювала не лише ядерну загрозу, а й регіональну активність Ірану, що так непокоїть Ізраїль та арабські країни Перської затоки. У вирішенні цього завдання адміністрації Дж. Байдена доводиться взяти до уваги чинник чергових президентських виборів в Ірані у червні 2021 р. Не має сумніву в тому, що питання повернення Ірану до ядерної угоди, не кажучи вже про її розширення, питання іранської політики у Близькосхідному регіоні вийдуть на перший план під час передвиборчих змагань, тому у американців вкрай мало часу для досягнення якихось результатів до президентських виборів в Ірані, враховуючи їхні можливі наслідки [23].

Як вже зазначалося, боротьба із терористичними загрозами і існуючою в регіоні мережею терористичних організацій, залишається однією з головних цілей політики адміністрації Дж. Байдена на Близькому Сході. Особливості реалізації цього напряму полягають, по-перше, у тому, що наголос робиться, передусім, на колективних акціях США та їхніх союзників і партнерів у регіоні. Як зазначається у «Тимчасовому стратегічному керівництві у сфері національної безпеки», «останні події засвідчили надзвичайно чітко, що багато з найбільших загроз, з якими ми зіткнулися, виникли через ігнорування кордонів чи розподільчих стін, саме тому необхідно їм протиставити

колективні дії» [7, р. 7]. По-друге, Сполучені Штати визнали за необхідне знизити рівень присутності свого збройного контингенту на Близькому Сході до рівня необхідного для руйнування міжнародної терористичної мережі та протидії іранській агресії [7, р. 15]. У цьому контексті президент США доручив значно скоротити присутність американських військових в Іраку. За підсумками переговорів американської і іракської делегації на чолі із держсекретарем США Е. Блінкеном та міністром закордонних справ Іраку Ф. Хуссейном була ухвалена Спільна заява щодо американо-іракського Стратегічного діалогу, в якій заявлено про переструктуризацію американського військового контингенту в Іраку та зміни його функцій на тренувальну та виконання місії радників. Найближчим часом буде опрацьовано графік виведення основної частини американських військ з Іраку [24].

Таким чином, протягом січня-березня 2021 р. адміністрація президента Дж. Байдена визначила основні контури і напрями свого зовнішньополітичного курсу на Близькому Сході, що знайшло своє узагальнення у «Тимчасовому стратегічному керівництві у сфері національної безпеки». Водночас, президент та його команда спиралися на свої напрацювання щодо бачення основних проблем політики США у Близькосхідному регіоні, сформовані під час передвиборчих змагань у 2018-2020 рр., а також на основі досвіду перших місяців свого перебування при владі.

Головною особливістю сформованої, в основному, концепції зовнішньої політики адміністрації Байдена у зазначеному регіоні є те, що вона, як і, в цілому, весь зовнішньополітичний курс нового американського президента, базується на намаганні неухильного дотримання ідеологічних та моральних принципів демократії, лібералізму, опори на альянси та союзників. Саме через сито цих принципів було пропущено наповнення практично всіх головних напрямів і завдань зовнішньої політики США на Близькому Сході, що потребувало достатньо серйозного корегування відносин Сполучених Штатів з Ізраїлем та Саудівською Аравією, змін у підходах до палестино-ізраїльського конфлікту, позицій у відносинах з Іраном щодо оновлення та поглиблення Спільного всеосяжного плану дій на основі активного залучення до цієї роботи своїх близькосхідних союзників, – Ізраїлю та арабських держав Перської затоки тощо.

Разом з тим, дотримання вищезгаданих принципів у здійсненні своїх стратегічних планів містить і достатньо серйозні виклики для адміністрації Дж. Байдена, що вимагає точно вивіреного балансу їх застосування в умовах нинішніх близькосхідних реалій при опрацюванні, насамперед, нового формату відносин зі своїми арабськими партнерами. Зазначене завдання також ускладнюється й нинішньою активізацією своєї присутності в регіоні головних суперників США – Китаю та Росії.

Список використаних джерел та літератури

1. Шамшур О. Президент США окреслив основні напрями зовнішньої політики своєї адміністрації // Дзеркало тижня. 5 лютого 2021 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://glavcom.ua/columns/oleg_shamshur/prezident-ssha-okresliv-osnovni-napryami-zovnishnoji-politiki-735043.html; Замікула М. Близькосхідні виклики для Джо Байдена. Чи принесе ревізія регіональної політики успіх Сполученим Штатам? // Дзеркало тижня. 7 березня 2021 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/international/blizkoskhidni-vikliki-dlja-dzho-bajdena.html>
2. Interim National Security Strategic Guidance. March 2021 // The White House Washington. – 23 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1v2.pdf>
3. Quandt W.B. What to expect from Biden in the Middle East // The Cairo Review. January 19, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.thecaireview.com/tahrir-forum/what-to-expect-from-biden-in-the-middle-east/>
4. Mask D. What MENA leaders should expect from the Biden administration // Atlantic Council. January 21, 2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/what-mena-leaders-should-expect-from-the-biden-administration/>
5. Joe Biden. The Power of America's Example: The Biden Plan for Leading Democratic word to meet Challenges of the 21-st century. July 11, 2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://joe Biden.com/americanleadership/>
6. Remarks by President Biden on America's Place in the word // The White House. February 4, 2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/02/04/remarks-by-president-biden-on-americas-place-in-the-world/>
7. Interim National Security Strategic Guidance. March 2021 // The White House, Washington. – 23 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1v2.pdf>
8. Ibish H. What Joe Biden Presidency Might Mean for Gulf Arab Countries / Arab Gulf States Institute in Washington. May 27, 2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://agsiw.org/what-a-joe-biden-presidency-might-mean-for-gulf-arab-countries/>
9. Ross D., Zaiate J. Are there Price of Trump's Foreign Policy worth Keeping? // Washington Institute for Near East Policy. January 27, 2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/are-there-pieces-trumps-foreign-policy-worth-keeping>
10. Miller A.D., Sokolsky Z. How Biden will and the Trump Sugar High for Izrael and Saudi Arabia // Politico. 22.02.2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.politico.com/news/magazine/2021/02/22/how-biden-will-end-the-trump-sugar-high-for-israel-and-saudi-arabia-470911>
11. Papa I. What Did the Confirmation Hearing Reveal / About Biden's Middle East Policy // Policy watch 3421. Policy Analysis. – Washington Institute for Near East Policy. June 22, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/what-did-confirmation-hearings-reveal-about-bidens-middle-east-policy>
12. Readout of President Joseph R. Biden, Jr. Call with Prime Minister Benjamin Netanyahu of Israel // White House. February, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/02/17/readout-of-president-joseph-r-biden-jr-call-with-prime-minister-benjamin-netanyahu-of-israel/>
13. Secretary Blinken's Call with Israeli Foreign Minister Ascenazi // United States Department of State. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-israeli-foreign-minister-ashkenazi/>

14. Levine C. US memo details Biden Administration's Palestinian "reset" // The Jerusalem Post. March 17, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.jpost.com/middle-east/us-memo-details-biden-administrations-palestinian-reset-report-662334>
15. Blinken A.J. The United State Restores Assistance for the Palestinians. Press Statement // United States Department of State. April 7, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.state.gov/the-united-states-restores-assistance-for-the-palestinians/>
16. Yousef Al Otaiba, Samer Khoury, Fleur Hassan-Nahoum, David Makovsky. US Policy toward Arab States, Palestinians and Israel: ideas and Approaches for Biden Administration // Policy Watch 3428. Policy Analysis. – Washington Institute for Near East Policy. February 3, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/us-policy-toward-arab-states-palestinians-and-israel-ideas-and-approaches-biden>
17. Henderson S. Blinken picks up the phone to firm up alliances — except with most Gulf countries // The Hill. February 5, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://thehill.com/opinion/international/537231-blinken-picks-up-the-phone-to-firm-up-alliances-except-with-most-gulf-countries>
18. El-Fetouch. A. The Khashoggi killing blocks the path to the throne for Bin Salman // Middle East Monitor. March 1, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.middleeastmonitor.com/20210301-the-khashoggi-killing-blocks-the-path-to-the-throne-for-bin-salman/>
19. Ross D., Satloff R. Defining a Mature, Balanced Relationship with Saudi Arabia: An Urgent Task for the Biden Administration // Transition 2021. Policy notes for the Biden Administration. Washington Institute for Near East Policy, February 2021 – 12 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.washingtoninstitute.org/media/4300>
20. Singh M. Biden's Iran Dilemma // The Washington Institute for Near East Policy. February 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/bidens-iran-dilemma>
21. Їжак О. Байден розв'язує вузли Трампа // Дзеркало тижня. 09 квітня 2021 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/international/bajden-rozvjazuje-vuzli-trampa.html>
22. Murphy F., Irish J., Mohammed A., Pamuk H. U.S., Iran clash on sanctions; U.S. sees possible "impasse" // Panters. April 9, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://in.news.yahoo.com/chinese-envoy-says-iran-talks-094845168.html?guccounter=1&guce_referrer
23. Dagres H. The biggest impediment to a new nuclear deal with Iran? Domestic politics // The Guardia. April 8, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/apr/08/nuclear-deal-iran-jcpoa-washington-tehran>
24. Joint Statement on the U.S. – Iraq Strategic Dialogue // United States Department of state. April 7, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.state.gov/joint-statement-on-the-u-s-iraq-strategic-dialogue/>

References

1. Shamshur, O. (2021). Prezident SSHA okresliv osnovni naprjamy zovnishn'oi politiki svojeji administracii [The President of the United States outlined the main directions of his administration's foreign policy]. *Dzerkalo ty'zhnya* [Mirror of the Week], Feb. 5. [Online]. Available from: https://glavcom.ua/columns/oleg_shamshur/prezident-ssha-okresliv-osnovni-napryami-zovnishnoji-politiki-735043.html; Zamikula, M. (2021). Bliz'koshidni vikliki dl'a Dzho Baydena. Chy prinese revizija regional'noi politiki uspih Spoluchenym Shtatam? [Middle East challenges for Joe Biden. Will a revision of regional policy bring success to the United States?]. *Dzerkalo ty'zhnya* [Mirror of the Week], March 7. [Online]. Available from: <https://zn.ua/ukr/international/blizkoskhidni-vikliki-dlja-dzho-bajdena.html> [In Ukrainian].

2. Interim National Security Strategic Guidance. March 2021. *The White House Washington*. [Online]. Available from: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1v2.pdf> [In English].
3. Quandt, W. B. (2021). What to expect from Biden in the Middle East. *The Cairo Review*, 19 Jan. [Online]. Available from: <https://www.thecaireview.com/tahrir-forum/what-to-expect-from-biden-in-the-middle-east/> [In English].
4. Mask, D. (2021). What MENA leaders should expect from the Biden administration. *Atlantic Council*, 21 Jan. [Online]. Available from: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/what-mena-leaders-should-expect-from-the-biden-administration/> [In English].
5. Biden, J. (2019). The Power of America's Example: The Biden Plan for Leading Democratic word to meet Challenges of the 21-st century – July 11, 2019. [Online]. Available from: <https://joebiden.com/americanleadership/> [In English].
6. (2020). Remarks by President Biden on America's Place in the word. *The White Hous*, 4 Feb. [Online]. Available from: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/02/04/remarks-by-president-biden-on-americas-place-in-the-world/> [In English].
7. Interim National Security Strategic Guidance. March 2021. *The White House Washington*. [Online]. Available from: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1v2.pdf> [In English].
8. Ibish, H. (2020). What Joe Biden Presidency Might Mean for Gulf Arab Countries. *Arab Gulf States Institute in Washington*, 27 May. [Online]. Available from: <https://agsiw.org/what-a-joe-biden-presidency-might-mean-for-gulf-arab-countries/> [In English].
9. Ross, D., Zaiate, J. (2020). Are there Price of Trump's Foreign Policy Worth Keeping? *Washington Institute for Near East Policy*, 27 Jan. [Online]. Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/are-there-pieces-trumps-foreign-policy-worth-keeping> [In English].
10. Miller, A.D., Sokolsky, Z. (2020). How Biden will and the Trump Sugar High for Izrael and Saudi Arabia. *Politico*, 22 Feb. [Online]. Available from: <https://www.politico.com/news/magazine/2021/02/22/how-biden-will-end-the-trump-sugar-high-for-israel-and-saudi-arabia-470911> [In English].
11. Papa, I. (2021). What Did the Confirmation Hearing Reveal. About Biden's Middle East Policy. *Policy watch 3421. Policy Analysis. - Washington Institute for Near East Policy*, 22 Jun. [Online]. Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/what-did-confirmation-hearings-reveal-about-bidens-middle-east-policy> [In English].
12. (2021). Readout of President Joseph R. Biden, Jr. Call with Prime Minister Benjamin Netanyahu of Israel. *White House*, Feb. [Online]. Available from: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/02/17/readout-of-president-joseph-r-biden-jr-call-with-prime-minister-benjamin-netanyahu-of-israel/> [In English].
13. Secretary Blinken's Call with Israeli Foreign Minister Ascenazi. *United States Department of State*. [Online]. Available from: <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-israeli-foreign-minister-ashkenazi/> [In English].
14. Levine, C. (2021). US memo details Biden Administration's Palestinian "reset". *The Jerusalem Post*, 17 Mar. [Online]. Available from: <https://www.jpost.com/middle-east/us-memo-details-biden-administrations-palestinian-reset-report-662334> [In English].
15. Blinken, A.J. (2021). The United State Restores Assistance for the Palestinians. Press Statement. *United States Department of State*, 7 Apr. [Online]. Available from: <https://www.state.gov/the-united-states-restores-assistance-for-the-palestinians/> [In English].
16. Otaiba, A.Y., Khoury, S., Hassan-Nahoum, F., Makovsky, D. (2021). US Policy Toward Arab States, Palestinians and Israel: ideas and Approaches for Biden Administration. *Policy Watch 3428. Policy Analysis. Washington Institute for Near East Policy*, 3 Feb. [Online]. Available

- from: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/us-policy-toward-arab-states-palestinians-and-israel-ideas-and-approaches-biden> [In English].
17. Henderson, S. (2021). Blinken picks up the phone to firm up alliances – except with most Gulf countries. *The Hill*, 5 Feb. [Online]. Available from: <https://thehill.com/opinion/international/537231-blinken-picks-up-the-phone-to-firm-up-alliances-except-with-most-gulf-countries> [In English].
 18. El-Fetouch, A. (2021). The Khashoggi killing blocks the path to the throne for Bin Salman. *Middle East Monitor*, 1 Mar. [Online]. Available from: <https://www.middleeastmonitor.com/20210301-the-khashoggi-killing-blocks-the-path-to-the-throne-for-bin-salman/> [In English].
 19. Ross, D., Satloff, R. (2021). Defining a Mature, Balanced Relationship with Saudi Arabia: An Urgent Task for the Biden Administration. *Transition 2021. Policy notes for the Biden Administration. Washington Institute for Near East Policy*, Feb. [Online]. Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/media/4300> [In English].
 20. Singh, M. (2021). Biden's Iran Dilemma. *The Washington Institute for Near East Policy*, Feb. [Online]. Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/bidens-iran-dilemma> [In English].
 21. Jizhak, O. (2021). Bayden rozv'jazuje vuzly Trampa [Biden unties Trump's knots]. *Dzerkalo ty'zhnya* [Mirror of the Week], Apr. 9. [Online]. Available from: <https://zn.ua/ukr/international/bajden-rozv'jazuje-vuzli-trampa.html>. [In Ukrainian].
 22. Murphy, F., Irish, J., Mohammed, A., Pamuk, H. (2021). U.S., Iran clash on sanctions; U.S. sees possible "impasse". *Panthers*, 9 Apr. [Online]. Available from: https://in.news.yahoo.com/chinese-envoy-says-iran-talks-094845168.html?guccounter=1&guce_referrer [In English].
 23. Dagres, H. (2021). The biggest impediment to a new nuclear deal with Iran? Domestic politics. *The Guardian*, 8 Apr. [Online]. Available from: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/apr/08/nuclear-deal-iran-jcpoa-washington-tehran> [In English].
 24. (2021). Joint Statement on the U.S. – Iraq Strategic Dialogue. *United States Department of state*, 7 Apr. [Online]. Available from: <https://www.state.gov/joint-statement-on-the-u-s-iraq-strategic-dialogue/> [In English].

Швед В.А. Формирование основных принципов ближневосточной политики Администрации Джо Байдена

Период с января по март 2021 г. завершил формирование основных контуров внешней политики администрации Дж. Байдена на Ближнем Востоке, что нашло свое закрепление во «Временном стратегическом руководстве в сфере национальной безопасности». Ее главными особенностями, в отличие от политики администрации Д. Трампа, является то, что она базируется на принципах демократии, либерализма и опоры на альянсы и союзников США в регионе.

Основными направлениями внешнеполитического курса новой администрации США в Ближневосточном регионе определены следующие: обеспечение эффективной безопасности Израиля в контексте его глубокой интеграции в ближневосточное пространство; продвижение процесса Соглашений Авраама и разрешение палестинско-израильского конфликта на основе двугосударственного решения; организация, совместно со своими региональными союзниками и партнерами, эффективного противодействия иранскому экспансионистскому курсу путем возвращения к обновленному и расширенному Общему всеохватывающему плану действий; продолжение контртеррористической деятельности при опоре на региональных партнеров и совершенствование форм и методов ее реализации; значительное снижение уровня напряженности в регионе.

При реализации этих задач, администрации Дж. Байдена придется найти баланс между провозглашенными принципами своего внешнеполитического курса в регионе и существующими здесь реалиями и традициями, особенно среди арабских стран региона.

Ключевые слова: администрация Джо Байдена, Ближний Восток, Йемен, Иран, Израиль, Саудовская Аравия, Соглашения Авраама.

Shved V. Formation of the Basic Principles of the Middle East policy of the Joe Biden Administration.

The period from January to March 2021 completed the formation of the main outlines of the foreign policy of the Joe Biden administration in the Middle East, which found its consolidation in the Interim Strategic Leadership in the field of national security. Its main features, in contrast to the policy of the D. Trump administration, are based on the principles of democracy, liberalism and reliance on the alliances and allies of the United States in the region.

The main directions of the foreign policy course of the new US administration in the Middle East region are determined as follows: ensuring effective security for Israel in the context of its deep integration into the Middle East, advancing the process of the Abrahamic agreements and resolving the Palestinian-Israeli conflict on the basis of a two-state solution; organizing, together with its regional allies and partners, the effective counteraction to the Iranian expansionist course by returning to an updated and expanded Joint Comprehensive Plan of Action; continuing the counterterrorism activities with reliance on regional partners and improvement of the forms and methods of its implementation; significantly reducing the level of tension in the region.

When implementing these tasks, the Biden administration will have to find a balance between the proclaimed principles of its foreign policy in the region and the existing realities and traditions, especially among the Arab countries of the region.

Keywords: Biden Administration, Middle East, Yemen, Iran, Israel, Saudi Arabia, Abraham Accords.

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 93. 94: 32.019.5

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-14-7>

Чекаленко Л.Д.

<https://orcid.org/0000-0002-2819-9424>

ПУБЛІЧНА ІСТОРІЯ: НОВЕ ВІДКРИТТЯ ЧИ ПРИЗАБУТА ДАВНІСТЬ?

Для відповіді на винесене у назву статті питання, що таке публічна історія, звернемося до її витоків. Історія як академічна дисципліна, котру викладають у вищих навчальних закладах, є порівняно новою сферою знань. Поява академічної історії у XIX ст., яку нині називають офіційною, була пов'язана з відокремленням історії від інших наукових напрямів. Тоді вважалося, що без фахової історичної освіти не можна бути ерудованою та інтелігентною людиною, до того ж об'єктивно і правдиво розповідати про минуле. В іншому випадку ці розповіді нагадували б міфи й казки.

Із часом історія поступово стає науковою дисципліною, а також – ідеологічною наукою, оскільки її першочерговим завданням під час швидкого калейдоскопу змін різноманітних політичних режимів було виховувати ідеологічно підкуті професійні кадри для державного будівництва. Отже, історична наука сформувалась у період творення національних держав і утверджувала національну ідентичність різних соціальних та етнічних груп, що становили одну націю. Що спонукало новітню історію звернутися до людини, як об'єкта дослідження? На наше переконання, інтерес до людини – феномену будь-якої цивілізації існував ще з еллінських часів, а в епоху авторитаризму і тоталітаризму змінився інтересом до влади і сили. Саме така зміна, на жаль, призвела до трагічних наслідків Першої і Другої світових війн.

Непомірно важка ноша трагедій Другої світової війни і поява нових загроз світовій безпеці вже в біполярний період змусили два протилежні ідеологічні табори дійти розуміння необхідності діалогу, пошуку точок дотику і віднайдіння консенсусу у миробудівництві. Розпочався Хельсінкський процес, поглибились співробітництво США-СРСР у стратегічних галузях: космосі та високих технологіях. Посилились важелі безпеки, а в європейському вимірі утворилася регіональна безпекова структура Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ/ОБСЄ).

Цивілізаційний обмін сприяв зростанню освіченості населення, поглибленню інтелектуальної складової суспільства. В центрі держави та історії поставала людина розумна – *Homo Sapiens*, яка відчула свою значущість для світу, історії і майбутнього. Світові війни змусили істориків переосмислити сенс буття, його крихкість та вразливість. А глибока політична, економічна та соціальна світова криза 1970-х рр. привернула увагу історичної науки до людини. З'явилися усна історія, нова соціальна історія, публічна історія тощо. Філософські і соціальні науки почали вивчати окремі соціальні групи – жінок, релігійні спільноти, робітничу та студентську молодь тощо. Із зростанням інтересу до людини поглибився інтерес до історії, як вона є, без прикрас і штучної гіперболізації, до історії звичайних людей і місцин.

Ключові слова: офіційна історія, публічна історія, розвиток, криза 1970 р., демократизація історичної науки

Постановка проблеми. Звернення до суті публічної історії не є випадковим. Останніми роками ця ідея подається як відкриття і «ноу-хау» (англ. – *know-how*) XXI ст., хоча про таке явище – як дослідження минулого і сучасного

спільноти/публічності і через джерела спільноти, які є об'єктивними реаліями, у науковому товаристві йшлося вже не перше століття. Хоча, зазвичай, дослідники не виокремлювали публічну історію, як і все інше публічне (публічну політику, публічну пам'ять, публічну думку, поведінку, публічні прояви тощо) у щось виняткове – інше поза існуючими напрямками досліджень гуманітарних наук. Розглядали все публічне як додатковий механізм, додатковий шлях і додаткове джерело для розв'язання наукових і аналітичних завдань, для написання історії людства і всього що є навколо нас, викладення історичних подій із застосуванням різноманітних інструментів публічного набору.

Для розгляду будь якого явища необхідно визначитись із уживаними поняттями. Отже, публічна історія за визначенням Оксфордського видання, – це використання історичних навичок та методів поза традиційною академічною сферою історії. Або способи, якими транслюється (передається) професійне знання про минуле [1].

Публічні історики використовують свою підготовку для задоволення потреб громади – громадськості – чи ця громада визначається як місто, квартал, бізнес чи історичне суспільство. Саме аудиторія відрізняє роботу публічного історика. Водночас до сфер публічної історії включені: державна політика та аналіз політики; федеральна, державна та місцева історія; збереження історії; усна історія; музейно-історичне управління; служби документації та інформації; корпоративна біографія; виставки, інтерпретація та залучення громадськості та публічна історія [2].

Як бачимо – доволі широке охоплення сфер і питань, якими може перейматися публічна історія. Хоча явище публічної історії як освітній напрям, і як історична сфера, стає все більш популярним, однак кінцевого визначення цього поняття важко знати, та й ставлення до публічної історії у наукових і політичних колах не є однозначним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблематики публічної історії розвивалися за кількома напрямками, що пов'язані з європейськими та американськими системами освіти. Одними з першопроходців в цій царині були представники американської школи – **Рой Розенцвейг і Давід Телен** [3], які, використовуючи різноманітні методи збирання інформації, зокрема і телефонне опитування, дослідили ставлення американського суспільства до свого минулого і до минулого країни. Спираючись на отримані дані, поділили всіх опитуваних на соціальні групи і одержали більш-менш об'єктивну картину оцінки сучасним поколінням американців минулих подій. Німецький політик і учений **Майкл Фріш**, що вивчав усну, документальну і публічну історію, дійшов висновку про те, що публічна історія — це спільне виробництво історичного знання і є полем поділеної влади (shared authority). Коли історик виступає в ролі експерта, він не виробляє і не транслює знання самостійно, а робить таке разом з аудиторією [4].

У книзі європейських дослідників *«Публічна історія сьогодні. Люди та їх минуле»* [5] автори аналізують систему передачі знань про минуле і процес сприйняття такої інформації різними соціальними групами. Водночас досліджують механізми формування пам'яті через різноманітні матеріальні об'єкти. Професор Манчестерського університету *Джером де Гру* дослідив способи презентації минулого у сучасному просторі і дійшов висновку, що «публічна історія – це не (окрема) навчальна дисципліна» [6].

У публікаціях початку нового тисячоліття зарубіжні автори розкривають новітні тенденції в публічній історії: популяризація романів на історичну тематику та їх використання в професійній історичній освіті; опанування навичками відео зйомки, робота в якості відео редакторів для підготовки якісних документальних фільмів; опанування питаннями комерціалізації історії та її взаємодії з бізнесом; вивчають правову сторону історичних практик, а також розкривають проблемне або травматичне минуле.

Європейські дослідники також поєднують можливості офіційної історії з публічною історією. Президент Міжнародної федерації публічної історії (International Federation for Public History) професор *Томас Кавен* і президент Італійської асоціації публічної історії (Italian Association of Public History) *Серж Нуаре* досліджують сутність «глокалізації» публічної історії, тобто йдеться про тематику і практику взаємодії істориків з різними аудиторіями, що є специфічним для різних географічних регіонів. Так, наприклад, вивчаючи проблемне майбутнє, пропонують обговорити питання Другої світової війни, історію работоргівлі, в'язниць і концтаборів тощо.

Також зазначимо, що *проф. Томас Кавен* вважає, що основні відмінності між традиційною історією та публічною історією полягають у взаємодії та співпраці історій. *«Як традиційна, так і публічна історія покладаються на дослідження, архіви та джерела, але публічна історія передбачає спілкування з великою аудиторією та співпрацю з істориками та не істориками для збирання та розповсюдження історичної інформації серед громадськості»* [7]. Саме такого погляду дотримується і авторка цієї статті.

Привертають увагу і роботи професора *Йорна Рюсена* – метра історичної культури і публічної історії, який стверджує, що *«підручник є найважливішим засобом викладання історії»* і досі отримує широке схвалення. Навіть якщо педагогічна та дидактична мода також приходить і зникає, і ця концепція коливається протягом десятиліть між загальними поданнями без робочих матеріалів, некоментованим викладом джерел або комбінованим навчанням та робочим зошитом, шкільний підручник історії як засіб залишається в основному недоторканим, хоча альтернатив стає все більше [8].

Оскільки публічна історія передбачає прозорість і відкритість, міжнародна спільнота, об'єднана у Міжнародну федерацію з публічної історії, створила електронний журнал Public History Weekly, де дослідники публікують різноманітні статті на згадану тематику. На таку інформацію відгукнулися у

2015 р. історики Московської школи соціальних та економічних наук, відкривши Портал публічної історії. Водночас зазначимо, що переважна більшість російських гуманітаріїв не переймаються закордонною популярністю публічної історії, стверджують, що публічна історія не є самостійним продуктом із власною, притаманною тільки їй методологією, і що вона запозичує методологічні зразки у суміжних галузях. У науковому середовищі існують і більш радикальні оцінки публічної історії, як, наприклад, висновок про те, що публічна історія «є не науковою дисципліною, а скоріше професією, в якій професіоналізм передбачає знання історії (історичну освіту) плюс оволодіння практиками роботи з громадськими групами та організаціями» [9].

Поява публічної історії, на думку поміркованих аналітиків пострадянських держав, пов'язана із намаганням істориків віднайти у суспільному середовищі союзників та однодумців, тобто охопити ту частину суспільства, з якою можна розпочати діалог. Отже, в науковій та освітній практиці держав пострадянського простору публічна історія ще не знайшла відповідного відгуку і застосування.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Зарубіжна історіографія доволі повно розкриває досліджувану тему. Однак вітчизняні гуманітарії поки не приділяли поглибленої уваги цій складовій історичної науки, не досліджували витоків, етапів становлення і сучасного стану публічної історії. Зазначені прогалини авторка намагалася висвітлити у запропонованій статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Американська система освіти, за визнанням практично всіх наукових шкіл, є альма-матер публічної історії. При цьому всі характеристики якості американського навчання підкреслюють одну з найвагоміших переваг системи освіти у США – її дивовижну гнучкість, яка надає можливість поєднати широту інтересів з отриманням глибоких знань і вузької, часом унікальної спеціалізації.

На відміну від освітніх систем більшості інших країн, освіта у США значною мірою децентралізована. Це означає, що ні федеральний уряд, ні Департамент освіти Сполучених Штатів не беруть участі у визначенні навчальних програм або освітніх стандартів, не кажучи вже про те, що вони не формують викладацькі колективи та не призначають керівників шкіл та коледжів. Водночас, щодо контролю освітнього процесу навчальних закладів, ступеня їх відповідності сучасним вимогам, професійного рівня викладацького складу, а також рівня дипломів, сертифікатів тощо, – то фактичний контроль за цією сферою у США покладено на розгалужену систему акредитації.

До зазначеного додамо, що американські виші теж можна назвати нестандартними, адже у розвиток освіти вкладають кошти різні зацікавлені монополії і значний обсяг допомоги спрямовується на науково-дослідну роботу. Все почалося з традиції, коли наприкінці XIX ст. відомі особистості стали

перераховувати кошти на дослідження, піднявши таким чином престиж університетів до небувалого рівня: наприклад, Рокфеллери – Чиказькому університету, мільйонери Стенфорд – Стенфордському університету та ін. Таким чином вищі навчальні заклади перетворилися на дослідницькі центри, які встановили контакти з промисловістю, банківською сферою, іншими освітніми центрами всього світу. Така система виявилася виправданою – нині американські вищі незмінно входять до п'ятірки найкращих навчальних закладів світу і є постійними учасниками топ-5, як Массачусетський технологічний інститут, Стенфорд і Гарвард.

Освітня структура кожного штату США по-своєму унікальна. Кожен штат має право визначати її самостійно в залежності від власних потреб. Головне, щоб дотримувалися основні принципи: самоврядування, самофінансування та інші допустимі самостійні дії. На практиці це означає, що комітети окремих штатів розробляють регіональну шкільну політику, встановлюють обов'язкові стандарти навчальних програм, розподіляють асигнування між шкільними округами, визначають кваліфікаційні вимоги для викладачів, займаються матеріально-технічним забезпеченням шкіл. Так, основні питання зосереджені в компетенції штатів – чому вчити, хто і за яку плату вчить, як оцінювати і переводити учня в черговий клас, за яких умов вручати свідоцтво про освіту, якими користуватися підручниками. Слід зазначити, що ідея місцевого самоврядування школи визначена як основна і надзвичайно важлива для нації. Уряд США може впливати на питання освіти лише побічно, шляхом рекомендацій та фінансування тих чи тих освітніх програм.

Водночас, віддаючи належне плюсам публічної історії, американські експерти послідовно розглядають особливості і сутність цієї освітньої сфери, розкривають як позитивні, так і негативні сторони цього явища. Переважно заперечуючи аргументи європейських дослідників, що все частіше критикують методологію викладання і саму систему публічної історії. Хоча позитивно відгукуються про переваги останньої щодо меншої витратності, простішого сприйняття і зрозуміння. Нашу думку, одним з переконливих аргументів стосовно можливої недосконалості публічної сфери освіти є те, що з понад 6000 вишів Сполучених Штатів лише 130 впровадили дисципліни публічної історії до навчальних програм [10].

Український наратив щодо публічної історії відрізняється як від європейських, так і від американських підходів. В американському варіанті одразу звертаємо увагу на широке приватне фінансування освітніх проєктів, а в європейському спостерігається обережне ставлення до американського ноу-хау публічної історії і всього, що з нею пов'язано.

Деякі українські дослідники схвально відгукуються про роль публічної історії, оскільки її покликання – відповідати на запити суспільства, говорити на теми, актуальні для конкретних регіонів на кшталт: продукти нашої роботи

будуть зрозумілі людям, які тут живуть, навіть якщо вони не цікавляться історією загалом.

Однак, розвиток сфери публічної історії вимагає глибоких економічних змін у країні, які дозволять залучити значні інвестиції до музейної сфери, історичного туризму, історичних ЗМІ та ін. На думку вітчизняних істориків, системної політики за роки незалежності було дуже мало: створення Інституту національної пам'яті та ініціативи щодо Голодомору. Але не завжди вони були вдалими. «Ми запозичували якісь зразки з Заходу, але не найкращі. У результаті нові інституції не завжди працювали добре. З іншого боку, така увага до публічних історичних ініціатив має свою небезпеку – інструменталізацію в політичній боротьбі та комерціалізацію. Прикладом останньої тенденції може бути історичний туризм, коли люди починають сприймати все, як розвагу» [11].

Хто розповсюджував публічну історію в США? До впровадження публічної історії (Public history) в систему вищої освіти США студентський рух, як форма молодіжного спротиву, розвивався паралельно з посиленням інтересу до публічності з 1930-х рр. через діяльність «Американського молодіжного конгресу» (Вашингтон). Ця організація, що була активно підтримана у той час першою леді Елеонорою Рузвельт, лобювала демократизацію американського суспільства і просування молодіжних програм через конгрес США. Декілька політизованих молодіжних організацій, що утворилися в 1960-ті рр. – «Студенти за демократичне суспільство» або «Вивільнення молоді», впритул розглядали освітні питання, намагаючись впливати на систему і механізми університетської освіти, вимагаючи, наприклад, скасувати державні освітні програми, поширити студентські права, інтегрувати публічні школи в США. Зіткнення з поліцією, розстріл студентів Кентського та Джексонівського університетів, викликали молодіжні марші протестів по всій Америці і походи на Білий дім. Радикалізація студентського руху збіглася у часі з глибокою економічною кризою, що охопила європейський та американський континенти, призвела до впровадження різними американськими президентами низки освітніх реформ.

Економічна криза супроводжувалась закономірною відлигою в політичній і гуманітарній сфері. Два протилежні ідеологічні табори холодної війни СРСР – США пішли на поступки, знайшли деякі компроміси, дозволити створити безпекову європейську структуру Нараду з безпеки і співробітництва в Європі, відкрили завісу культурних обмінів і гуманітарних контактів. Хоча таке потепління тривало не досить довго, однак ситуація, що склалася, як відкрите вікно тимчасових можливостей, запустило західні інформаційні потоки на Схід, в протилежний ще вчора ворожий, соціалістичний табір, тим самим демократизуючи і радянське суспільство. Це одне із спостережень наслідків кризового стану 1970-х рр.

З іншого погляду, хаотичний пошук важелів виходу з кризи у США призвів до традиційного згортання фінансування здавалось би не актуальних на той час

галузей. У даному випадку ними виявилися за визначенням американського керівництва освітня сфера і, зокрема, її гуманітарна складова. Наукові дослідження і освітні проекти технічних і природничих наук були стратегічно необхідними для реалізації планів все ще триваючої холодної війни.

Історики, філологи, літератори та інші гуманітарії несподівано стали зайвими «нахлібниками», що не виробляють матеріальних цінностей. Їх масово звільняли з роботи. Безробіття в США в ті роки сягнуло 9%, і серед тих відсотків саме інтелігенція складала чималу частку. Кандидати та доктори наук виявились не потрібними навіть шкільній освіті. Водночас вони були зайвими і в історичних об'єднаннях, музеях, архівах та інших установах, до яких залучали тільки в якості консультантів. Влада намагалась їх працевлаштувати в екскурсійних бюро, регіональних дослідницьких центрах місцевої історії і країнознавства, в спеціальних установах, що вивчали історію науки, релігії, мистецтва.

Публічна історія як професійний навчальний напрям була запроваджена тільки у 1976 році в США, потім Канаді та Австралії. За ініціативи історика **Р. Келлі в Університеті Санта-Барбара, США** вперше реалізували бакалаврську програму за спеціальністю «Публічна історія». Кілька магістерських програм у цій царині навчання нині існують і в Європі. У 1978 р. в США заснували перший професійний журнал *The Public Historian*. У 1979 р. створили Національну раду США з публічної історії, яка щорічно вручає Меморіальну премію Роберта Келлі за «видатні досягнення в діяльності, що веде до підвищення значення історії в житті окремих людей за межами академічної спільноти». Діяльність Національної ради з питань публічної історії в США позначилась появою її офіційного друкованого органу – журналу «Громадський історик».

Американський «Рух публічної історії» набув популярності та впливу завдяки впровадженню в університетські освітні програми прикладних навчальних курсів із публічної історії. **Поступово публічна історія в США стає академічною дисципліною, оскільки (*sic!* – Л.Ч.) інші історичні дисципліни цього списку було знищено.** Серед них – історіографію, джерелознавство, педагогіку, архівознавство, музеєзнавство, історіософію, історію мистецтва, що складалася з історії музики, живопису, графіки, монументального та образотворчого мистецтва тощо; палеонтологію, палеографію, краєзнавство, народознавство, етнознавство, навіть археологію тощо.

Із ліквідацією в США такого широкого переліку згаданих вище навчальних дисциплін, доволі скоро країна зіткнулася з іншою проблемою – нестачею фахівців знищених вузьких спеціалізацій. Саме цю прогалину вирішили подолати шляхом об'єднання цих вузьких напрямів у широкий загальний публічної історії.

Поза тим, від історії відокремилися міжнародні напрями історичної науки: дипломатія, дипломатична й консульська служби, міжнародні економічні відносини, міжнародна інформація, міжнародний бізнес, економічна дипломатія, військова дипломатія, морська дипломатія, дипломатичні документи, дипломатичний протокол та етикет тощо.

Публічна історія ХХІ ст. включена до освітніх програм багатьох вищих навчальних закладів. Таке ми спостерігаємо в Канаді та США, в Австралії, Китаї, Німеччині, Індії, Ірландії, Новій Зеландії й Сполученому Королівстві. Через впровадження широкої рекламної діяльності та нав'язливу агітацію політикуму напередодні і під час виборчого процесу дехто, переважно в Європі, сприймає публічну історію як своєрідну складову іміджування.

Водночас на Американському континенті досягнення й методи публічної історії враховують під час ухвалення політичних рішень, у громадських обговореннях, а в публічних службах США та Канади було уведено нову посаду – історичний дослідник.

Публічна історія порівняно з академічною, як стверджується зарубіжними колегами, має багато переваг: 1) не претендує на додаткові ресурси, а живиться з місцевих бюджетів; 2) не потребує витрат на приміщення, на специфічне обладнання, на роздаткові матеріали. Хоча не із всіма цими положеннями можна погодитись. Тобто для опанування цієї царини не потрібні написані тексти, видання мільйонними накладками підручників тощо. І що для її відтворення достатньо бачити, чути, сприймати, переживати, милуватися й дискутувати. Хоча щодо роздаткових матеріалів, передачі відповідної інформації, системи навчання: думати, порівнювати й аналізувати виникають професійні питання.

Поява публічної історії в Австралії та Великій Британії хоча й спостерігалась наприкінці 1970-х рр., але була пов'язана із захистом культурної спадщини. Стосовно Австралії – перш за все з постколоніальним осмисленням свого власного минулого. Однак інституційне оформлення публічної історії в цих країнах відбулося значно пізніше: журнал «Public History Review» в Австралії видається з 1992 р., а у Великій Британії «History Workshop Journal» тільки з 1995 р.

У становленні дотичної історії в ФРН у 1970-х рр. важливу роль відіграв Новий історичний рух (Neue Geschichtsbewegung), що народився як і у США поза університетськими аудиторіями. Кредо цього руху стала локальність, конкретність і соціальні групи, а гаслом: «Копай, де стоїш» («Grabe, wo du stehst») *Свена Ліндквіста*. Це означало, що кожна особа може стати істориком свого місця, де народилась, виросла й мешкає. Так з'явився попит на історію «з долу», а не «згори». Інший напрям інтересу німецького суспільства до історії сформувався навколо усних свідчень, що викликало появу живого свідка або свідка подій (Zeitzeuge). Концепція «Свідка подій» із застосуванням ЗМІ була широко впроваджена в музейні уроки минулого [12]. Такий підхід легалізував

усні свідчення в якості історичного джерела, а також вивів історію за стіни академічних установ в публічне середовище, де кожен може працювати з історичним матеріалом, збираючи свідчення очевидців.

На відміну від США в європейських дослідницьких центрах і вишах, колишніх радянських освітніх закладах, зокрема і в Україні, всі ліквідовані американцями складові історичної науки були збережені. В нашій державі паралельно діють як класичні складові історичного пізнання та навчання, так і новостворені публічно-історичні напрями, нерідко дублюючи одне одного.

Для підкріплення відповідної інформації щодо європейців пригадаємо навчальні програми Болонського університету (Італія) – давнього за роками і провідного за сучасними освітніми системами навчального закладу, який став взірцем для європейської освітянської спільноти. 21 вересня 2011 р. **Велику хартію університетів (Болонську хартію) підписав і Київський національний університет імені Тараса Шевченка.**

Болонський університет – творець і впроваджувач Болонської системи освіти, в якій беруть участь понад 80 провідних університетів світу. В Болонському університеті вчилися особистості світової слави: Данте Алігьєрі, Адам Міцкевич, Юрій Дрогобич з України, який – пишаймося – був обраний ректором університету, Микола Коперник та інші.

Варто навести перелік факультетів гуманітарних наук Болонського університету, не враховуючи бізнес, економіку, а також дослідницькі центри та інститути. І порадити за італійських студентів: у Болонському університеті 16 факультетів, які так чи інакше пов'язані з історичними науками: факультет архітектури (Dipartimento di Architettura); факультет культурної спадщини (Dipartimento di Beni culturali); факультет мистецтва (Dipartimento di Delle Arti); факультет класичної філології та італіаністики (Dipartimento di Filologia classica e Italianistica); факультет філософії та зв'язку (Dipartimento di Filosofia e Comunicazione); факультет інформатики – наука та інженерія (Dipartimento di Informatica – Scienza e Ingegneria); факультет усного та письмового перекладу (Dipartimento di Interpretazione e Traduzione); факультет мови, літератури та сучасної культури (Dipartimento di Lingue, Letterature e Culture moderne); факультет психології (Dipartimento di Psicologia); факультет освітніх наук імені Джованні Марія Бертін (Dipartimento di Scienze dell'Educazione “Giovanni Maria

Bertin”); факультет юридичних наук (Dipartimento di Scienze giuridiche); факультет наук з якості життя (Dipartimento di Scienze per la Qualità della Vita); факультет політичних та соціальних наук (Dipartimento di Scienze politiche e sociali); факультет статистичних наук імені Паоло Фортунаті (Dipartimento di Scienze statistiche «Paolo Fortunati»); факультет соціології і господарського права (Dipartimento di Sociologia e Diritto dell'Economia); факультет історії культури цивілізації (Dipartimento di Storia Culture Civiltà) [13].

Важко погодитись з критиками класичної системи освіти, які піддають нападкам всі підручники з гуманітарних – зокрема історичних наук, заявляючи, що вони написані «придуманною мовою», насичені «незрозумілими термінами» тощо. Деякі наші інтелектуали намагаються нав'язати освітянській спільноті начебто нові тенденції, нові схеми навчання, «нову» перекручену мову. Таке, на жаль, масово тиражується і розповсюджується серед викладачів і студентів та подається як ноу-хау, як відкриття і як істина. В одній такій статті читаємо: «Примордіалістична концепція нації, яка набула майже повсюдного поширення...» [14]. Шановні інтелектуали! Хіба важко зазирнути до словника й віднайти відповідний аналог цьому слову: «primordial» – англ. «споконвічний», «попередній». Отже, можна було написати «Попередній досвід нації...», чи не так? І таких прикладів можна наводити десятками...

Однією з причин появи «нового» називають низьку якість попередніх історичних видань: підручників і книжок. «Мова, якою були написані історичні монографії чи статті, була незрозумілою для звичайних людей. Адже пересічна людина часто не буде читати наукової книжки на кількасот сторінок, у якій є багато посилань, термінів та незрозумілих їй понять» [14].

Виникає питання: а кого сучасні інтелектуали називають «звичайними» людьми? А ще українців називають «пересічними» громадянами, свідомо чи несвідомо принижуючи нашу, і зокрема мою, гідність. Наводимо й інші приклади начебто з публічної історії, щодо викладання «очищеною» «модерною» мовою, яку нам нав'язують. Прочитайте, будь ласка, уважно та здогадайтеся, про що це написано: «Зіткнення з конкуруючими інтерпретаціями дозволяє досягти диференційованого розуміння історичної дійсності». Або: «Поштовх до дешифрування може даватися завдяки усвідомленню медіальної форми передачі історичних наративів». «У транснаціональних контекстах особливого значення набуває ретельно отрефлексоване звернення до історії».

Студентська свідомість не є підготовленою до цих «нововведень», тому коштає їх без розбору й без заперечень, оскільки іншого їй не дано. Нині в освітню систему додаються примітивні тести, що не передбачають аналізування і розраховані на нижче середній показник інтелекту (*IQ* – *АЙ-КЬЮ*) – показник інтелектуального розвитку підлітка [15].

Ознаки падіння рівня освіти вже жорстко стукають у двері колись славетних українських університетів. Подивіться в європейському рейтингу – які університети за конкурсом посідають гідні місця? Чи тривожить нині

професійну освітню школу України різке падіння міжнародних рейтингів наших провідних вишів? Навіть Київський національний університет імені Тараса Шевченка посів десь 541-547 місце [16]. Хиба можна назвати таку ситуацію прийнятною?

Роздуми і висновки. Яка ж система освіти є інноваційною в умовах ХХІ століття: європейська чи американська? Європейська освітня система доволі обережно ставиться до поза континентальних «новинок» в освіті: береже своє, типове для кожної європейської культури – національне, що захищає код кожної нації та плекає історичні й культурні цінності. Нагадаємо: система освіти в Європі, що сформувалася з давньогрецьких, римських, візантійських шкіл і зросла на засадах епохи Відродження, Просвітництва, Нової ери і Нового часу, – значно відрізнялась та відрізняється й нині від американської освітньої системи. Європейська система, з якої бере початок освіта України, корінням вросла у прадавні гуманістичні основи: еллінську філософію, людські цінності Відродження, гуманізм Просвітництва... Отже, освітня система України, на нашу думку, є глибшою, ширшою і духовнішою.

Публічна історія – відносно нова галузь знання, в межах якої намагаємось зрозуміти, як історія може функціонувати за фасадами академічних інституцій. Нині значна увага приділяється репрезентаціям історії в публічній сфері, тобто в масовій культурі та медіа, мистецтві, кіно, літературі, музеях, урбаністиці тощо. Нині перед дослідниками постають непрості питання, пов'язані з прийнятними уявленнями та важко зсувними традиціями. З іншого боку, необхідно позбутися такої крайності, як довільне трактування минулого. Нам часто не вистачає необхідної інформації (перевічених джерел, документів) для критичного підходу до формування історичних знань, з чим ми стикаємось практично щодня.

Публічна історія, як передбачається, допоможе не тільки отримати сучасні уявлення про те, що таке історичне знання, а й розібратися, як історичне знання функціонує нині в нашій історії, як ці знання використовуються в інтересах різних індивідуальних акторів і колективних соціальних суб'єктів, врешті виявити підстави українських суперечок про історію.

Таким чином, публічна історія насамперед забезпечує права людини на знання. А історичні знання надають можливість опанувати минулим і сучасним, віднайти стрижень власного існування та існування оточуючих, пояснити, здавалося б, непояснювальне зрозумілими і доступними поняттями. Отже, можна припустити, що публічна історія сприятиме формуванню патріотично налаштованих громадян і наблизить нас до розуміння українського коду нації, українського світосприйняття й ідентичності.

Список використаних джерел та літератури

1. The Oxford Handbook of Public History. Edited by James B. Gardner and Paula Hamilton. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199766024001.0001/oxfordhb-9780199766024>

2. What is public history? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://history.louisiana.edu/graduate-studies/masters-public-history/what-public-history>; <https://online.ucpress.edu/tph>.
3. Rosenzweig R., Thelen D. *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*. Columbia University Press, 1998. 320 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cup.columbia.edu/book/the-presence-of-the-past/9780231111485>
4. Frisch M. *A Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History*. State University of New York Press, 1990. 300 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.sunypress.edu/p-766-a-shared-authority.aspx>
5. *Public History Today. People and Their Pasts* / Ed. by Paul Ashton, Hilda Kean. Palgrave Macmillan, 2009. 323 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.amazon.com.au/People-Their-Pasts-Public-History/dp/0230546692>
6. De Groot J. *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*. Routledge; 2nd edition, 2016. 332 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.amazon.com/Consuming-History-Historians-Heritage-Contemporary/dp/1138905321>
7. Meet Public History Professor Thomas Cauvin. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gradschool.louisiana.edu/blog/meet-public-history-professor-thomas-cauvin>
8. Prof. Jörn Rüsen – Public History Weekly. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://public-history-weekly.degruyter.com/author/joern-ruesen/>
9. Савельєва І. Професійні історики в «публічній історії» // *Нова і новітня історія*. – 2014. – № 3. – С. 141-155.
10. Освіта у США. Переваги нестандартних підходів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dec-edu.com/ua/articles/obrazovanie-v-ssha-preimushchestva-nestandardnyh-podhodov>
11. Володимир Склокін. Держава творить національну пам'ять, але забуває про різноманіття спогадів регіонів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2675-volodimir-sklokin-derzhava-tvorit-natsionalnu-pam-yat-ale-zabuvae-pro-riznomanityta-spogadiv-regioniv/>
12. Освіта в Німеччині. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://proeducationua.com/?gclid=CjwKCAiA4rGCBhAQEiwAelVtiy36vRP4FgCx-MpkiljTMew6yE_hHtFzcAJsRmWf5HiCLrsEST5hFxoCYUQQAvD_BwE
13. Болонський університет (Università di Bologna), м. Болонья (провінція Болонья). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vyvchay.com/universita-di-bologna#programs>
14. Що таке «публічна історія»? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://theukrainians.org/shho-take-publiczna-istoriya/>
15. Пройти IQ тест українською мовою. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: iq-test.org.ua
16. Світовий рейтинг університетів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-52770462>

References

1. Gardner, J., Hamilton, P. (ed.) (2017). *The Oxford Handbook of Public History*. [Online]. Available from: <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199766024001.0001/oxfordhb-9780199766024> [In English].
2. *What is public history?* [Online]. Available from: <https://history.louisiana.edu/graduate-studies/masters-public-history/what-public-history>; <https://online.ucpress.edu/tph> [In English].
3. Rosenzweig, R., Thelen, D. (1998). *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*. Columbia University Press. [Online]. Available from: <http://cup.columbia.edu/book/the-presence-of-the-past/9780231111485> [In English].
4. Frisch, M. (1990). *A Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History*. State University of New York Press. [Online]. Available from:

- <https://www.sunypress.edu/p-766-a-shared-authority.aspx> [In English].
5. Ashton, P., Kean, H. (2009). *Public History Today. People and Their Pasts*. Palgrave Macmillan. [Online]. Available from: <https://www.amazon.com.au/People-Their-Pasts-Public-History/dp/0230546692> [In English].
 6. De Groot, J. (2016). *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*. Routledge; 2nd edition. [Online]. Available from: <https://www.amazon.com/Consuming-History-Historians-Heritage-Contemporary/dp/1138905321> [In English].
 7. *Meet Public History Professor Thomas Cauvin*. [Online]. Available from: <https://gradschool.louisiana.edu/blog/meet-public-history-professor-thomas-cauvin> [In English].
 8. *Prof. Jörn Rüsen – Public History Weekly*. [Online]. Available from: <https://public-history-weekly.degruyter.com/author/joern-ruesen/> [In English].
 9. Savel'yeva, I. (2014). Professional'nyye istoriki v "publichnoy istorii" [Professional historians in "public history"]. *Novaya i noveyshaya istoriya* [New and Contemporary History], 3, pp. 141-155. [In Russian].
 10. *Osvita u SSA. Perevahy nestandardnykh pidkhodiv* (2012). [Education in the United States. Advantages of non-standard approaches. [Online]. Available from: <https://dec-edu.com/ua/articles/obrazovanie-v-ssha-preimushchestva-nestandardnyh-podhodov> [In Ukrainian].
 11. Sklokin, V. (2011). *Derzhava tvoryt natsionalnu pamiat, ale zabuvaie pro riznomanittia spohadiv rehioniv* [The State creates the national memory but forgot about the differences of Regions]. [Online]. Available from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2675-volodimir-sklokin-derzhava-tvorit-natsionalnu-pam-yat-ale-zabuvae-pro-riznomanittya-spogadiv-regioniv/> [In Ukrainian].
 12. *Osvita v Nimechchyni* (2007). [The Education in Germany]. [Online]. Available from: https://proeducationua.com/?gclid=CjwKCAiA4rGCBhAQEiwAelVtiy36vRP4FgCx-MpkiljTMew6yE_hHtFzcAJsRmWf5HiCLrsEST5hFxoCYUQQAvD_BwE [In Ukrainian].
 13. *Bolonskyi universytet* (Università di Bologna) (2020) [University of Bologna]. [Online]. Available from: <https://vyvchay.com/universita-di-bologna#programs> [In Ukrainian].
 14. *Shcho take "publichna istoriya"?* [What is "public history"?]. [Online]. Available from: <https://theukrainians.org/shho-take-publichna-istoriya/> [In Ukrainian].
 15. *Proyty IQ test ukrayins'koyu movoyu* [Take the IQ test in Ukrainian]. [Online]. Available from: iq-test.org.ua [In Ukrainian].
 16. *Svitovyy reytnh universytetiv* [World ranking of universities]. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-52770462> [In Ukrainian].

Чекаленко Л.Д. Публичная история: новое открытие или забытая давность?

Для ответа на вынесенный в название статьи вопрос – что такое публичная история, обратимся к ее истокам. История как академическая дисциплина, которую преподают в высших учебных заведениях, является сравнительно новой областью знаний. Появление академической истории в XIX в., которую сейчас называют официальной, было связано с вычленением истории из целостной сетки научных направлений. Тогда считалось, что без специального исторического образования нельзя быть эрудированным и интеллигентным человеком, к тому же умело, объективно и правдиво рассказывать о прошлом. В противном случае, эти рассказы напоминали бы мифы и сказания.

Со временем история становится научной дисциплиной, а также – идеологической наукой, поскольку ее первоочередной задачей во времена частой смены различных политических режимов было воспитывать идеологически подкованные профессиональные кадры для государственного строительства. Итак, историческая наука сформировалась в период создания национальных государств и утверждала национальную идентичность различных социальных и этнических групп, составляющих одну нацию. Что побудило новейшую историю обратиться к человеку, как объекту исследования? По нашему убеждению, интерес к человеку

– феномена любой цивилизации существовал еще с эллинских времен, а в эпоху авторитаризма и тоталитаризма был заменен интересом к власти и силе. Именно такое изменение, к сожалению, привело к трагическим последствиям Первой и Второй мировых войн.

Непомерно тяжёлая ноша трагедий Второй мировой войны и появление новых угроз мировой безопасности уже в биполярный период заставили два противоположных идеологических лагеря прийти к пониманию необходимости диалога, поиска точек соприкосновения и нахождения консенсуса в миростроительстве. Начался Хельсинкский процесс, углубилось сотрудничество США-СССР в стратегических отраслях: космосе и высоких технологиях. Усилились рычаги безопасности, а в европейском измерении образовалась региональная структура безопасности – Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе (СБСЕ/ОБСЕ).

Цивилизационный обмен способствовал росту грамотности населения, углублению интеллектуальной составляющей общества. В центре государства и истории появился разумный человек – *Homo Sapiens*, который понял свою значимость для мира, истории и будущего. Мировые войны заставили историков переосмыслить смысл бытия, его хрупкость и уязвимость. А глубокий политический, экономический и социальный мировой кризис 1970-х гг. привлек внимание исторической науки к человеку. Появились устная история, новая социальная история, публичная история и т.п. Философские и социальные науки начали изучать отдельные социальные группы – женское общество, религиозные сообщества, рабочую и студенческую молодежь и т.п. С возрастанием интереса к человеку углубился интерес к истории, без прикрас и искусственной гиперболизации, к истории обычных людей и территорий.

Ключевые слова: официальная история, публичная история, развитие, кризис 1970 г., демократизация исторической науки.

Chekalenko L. Public History: a New Discovery or a Forgotten Antiquity?

To answer the question of what is public history, let's turn to its origins. The emergence of academic history in the nineteenth century, now called official, was associated with the separation of history from other fields of knowledge. At that time, it was believed that without a professional historical education, it was impossible to be an erudite and intelligent person, and to tell the past objectively and truthfully. Otherwise, these stories would resemble myths and fairy tales.

Over time, history gradually became a scientific discipline, as well as an ideological science, as its primary task during the rapid kaleidoscope of changes in various political regimes was to educate ideologically savvy professionals for state-building. Thus, historical science was formed during the creation of nation-states and affirmed the national identity of different social and ethnic groups that formed one nation. What prompted recent history to approach man as the object of study? In our opinion, interest in man - a phenomenon of any civilization has existed since Hellenic times, and in the era of authoritarianism and totalitarianism has been replaced by interest in power and strength. Such a change, unfortunately, led to the tragic consequences of the First and Second World Wars.

The disproportionately heavy burden of the tragedies of the Second World War and the emergence of new threats to world security in the bipolar period forced two opposing ideological camps to understand the need for dialogue, finding common ground and finding consensus in peace building. The Helsinki process began, and cooperation between the United States and the Soviet Union deepened in strategic areas: space and high technology. Security levers have been strengthened, and a regional security structure, the Conference on Security and Co-operation in Europe (OSCE / OSCE), has been established in the European dimension.

*Civilizational exchange contributed to the growth of education of the population, the deepening of the intellectual component of society. At the center of the state and history was an intelligent man – *Homo Sapiens*, who felt his significance for the world, history and the future. World wars have forced historians to rethink the meaning of life, its fragility and vulnerability. And the deep political,*

economic, and social world crisis of the 1970s drew the attention of historical science to the person. Oral history, new social history, public history, etc. appeared. The philosophical and social sciences began to study individual social groups – women's society, religious communities, working and student youth, etc. With the growth of interest in the person, the interest in history as it is, without ornaments and artificial exaggerations, the history of ordinary people and places, increased.

Keywords: *official history, public history, development, crisis of the 1970s, democratization of historical science.*

УДК 94(430).084

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-14-8>

Присяжнюк О.М.

<https://orcid.org/0000-0003-3727-5350>

ВИТОКИ ТА СТАНОВЛЕННЯ НІМЕЦЬКОГО МУЗЕЮ ВИДАТНИХ ДОСЯГНЕНЬ ПРИРОДОЗНАВСТВА І ТЕХНІКИ

Німецький музей видатних досягнень природознавства і техніки в Мюнхені був заснований у 1903 р. За три роки його засновник електроінженер Оскар фон Міллер зібрав велику колекцію історико-технічних експонатів і у 1906 р. музей був відкритий для публіки. Німецький музей у Мюнхені вперше продемонстрував, що не тільки художники, але й техніки створювали шедеври, не тільки філософи, але й винахідники мали геніальні ідеї, не тільки предмети Середньовіччя, а й сучасна техніка є реліквією. Найважливіші мотиви і цілі музею О. фон Міллер сформулював коротко так: документація ролі техніки для розвитку суспільства і культури; здійснення навчально-виховної функції в уявленні техніки, досягнення музеєм загальнонаціонального статусу. Дидактичні принципи організації виставок в музеї слугували популяризації природно-наукових законів, наочному показу функціонального застосування технічних винаходів. Презентація технічних об'єктів якісно відрізнялася від виставкових принципів інших технічних музеїв. Демонстрація старих технологій і історичних машин в дії вже тоді була нормою музейної роботи. О. фон Міллер ставив завданням музею пояснення технології виготовлення технічної продукції, такої як годинники, тканини тощо, для чого в виставках були відтворені фрагменти майстерень та фабрик. Вперше в технічному музеї крім традиційного хронологічного показу технічних винаходів пояснювався принцип дії машин та апаратів шляхом експериментів, що проводились з експонатами відвідувачами і співробітниками музею. Ця функція була виключно новою для технічного музею і здійснювалася все ж в основному публікою, переважно студентами і молоддю.

Ключові слова: *культурна спадщина, музейництво, технічний музей, природознавство, технологія, дидактичні принципи.*

Німецький музей видатних досягнень природознавства і техніки в Мюнхені став найбільшим технічним музеєм свого часу, організованим за сучасними науковими та експозиційним принципам. Він справив величезний вплив на форми роботи з відвідувачами технічних музеїв усього світу та заклав нові стандарти музейної практики.

Формально «Німецький музей видатних досягнень природознавства і техніки» в Мюнхені був заснований в 1903 р., протягом трьох років йшла робота з організації. За ці три роки його засновник інженер Оскар фон Міллер (1855-1934) зібрав велику колекцію історико-технічних експонатів, тому у 1906 р. музей був відкритий для широкої публіки.

Джерельною базою нашого дослідження стали, перш за все, Статут Німецького музею, виданий безпосередньо у 1903 р. [1], а також путівник по експозиції 1907 р. [2]. Інформацію щодо кількісних показників діяльності музею на початку його існування ми запозичили з нарису його існування та з

виданої у 1927 р. невеличкої за обсягом Хроніки [3; 4]. Дидактичні та наукові принципи організації експозиції викладені О. фон Міллером в його статті «Технічні музеї як центри освіти» [5]. Відомості особистої біографії засновника музею Оскара фон Міллера були взяті з мемуарів його сина Вальтера фон Міллера [6].

Стаття Ф. Клема про природно-наукові та технічні музеї Німеччини надає багато конкретного матеріалу для аналізу [7]. Окремо необхідно виділити монографію Е. Александера, яка складається з біографічних нарисів найбільш видатних музейних діячів усього світу. Автор показує внесок кожного музейного працівника в розвиток загального музейної справи і серед інших відводить значне місце О. фон Міллеру [8]. Філософське осмислення ролі музеїв в історії Німеччини з 1800 до 1914 року та вплив на формування німецької самосвідомості міститься в роботі культурологічного характеру В. Хохрайтера [9].

У науковій літературі в початковій фазі свого виникнення Німецький музей розглядався виключно в зв'язку з ім'ям О. фон Міллера, його енергією, дипломатичними і тактичними талантами, здатністю до реалізації задуманого [10]. Колишні уявлення про виникнення музею ґрунтувалися на формальному результаті взаємодії різних міністерств, комісій, спілок і тому носили переважно інституційний характер [11].

Метою статті є аналіз історичного контексту, в якому відбулося становлення Німецького музею видатних досягнень природознавства і техніки.

Поряд з цим, ми вважаємо за необхідне показати історію виникнення технічного музею у розвинутій індустріальній Німеччині на загальному соціально-економічному фоні. Технічний музей виконував певні функції для різних громадських груп в контексті розвитку імперії на початку ХХ ст. Перш за все в ньому була зацікавлена промислова та політична еліта, а також технічна інтелігенція, яка домагалася нового соціального статусу в період економічного підйому. Боротьба інженерів за соціальний статус та права, широкий інтелектуальний вплив інженерів також відігравали значну роль у виникненні музею.

Соціально-економічні умови в країні не применшують заслуг О. фон Міллера. Індивідуальній творчій силі був необхідний відповідний суспільно-культурний ґрунт, на якому вона могла б реалізуватися. Задуми Міллера були пов'язані з актуальними проблемами в країні і його музейний проект відповідав інтересам локальної, регіональної та національної еліти. Велика популярність музею у населення і власне концепція музею, є, без сумніву, заслугою О. фон Міллера. Він народився у 1855 р. в Мюнхені, його батько, Фердинанд Міллер був відомим бронзувальником, який організував у 1897 р. виставку Німецького та Австрійського прикладного мистецтва, де поряд з новими роботами виставлялись вироби старих майстрів. Працездатність і талант в організації виставок та активність в популяризації знань

Оскар фон Міллер успадкував від батька [12]. У 1878 р. він закінчив Мюнхенський Технічний Університет, де вивчав цивільне будівництво, спеціалізуючись на будівництві залізниць, водних шляхів та мостів. Кваліфікованим інженером він вступив на службу, де працював з будівельними контрактами, а в 1879 р. перевівся в Транспортне Міністерство [8, р. 344].

Свій перший досвід в музейній і виставковій справі О. фон Міллер отримав в якості комісара Баварського уряду на Міжнародній електротехнічній виставці в Парижі у 1881 р. Тут було представлено різноманітне європейське електричне обладнання (телефони, двигуни), динамо-машини постійного струму і лампи розжарювання Едісона. У Парижі він відвідав Консерваторію мистецтв та ремесел і вивчив колекцію гідравлічних машин. Вирішивши використовувати отримані знання на практиці, після повернення з Парижу Міллер почав працювати в новій галузі інженерії – електротехнічній та вивчати можливості використання вод Баварських Альп у виробництві електрики [10, р. 77].

У 1882 р. Міллер організував Мюнхенську електротехнічну виставку, де застосував досвід, набутий на Паризькій виставці. На виставці демонструвалася передача електричної енергії з Місбаха в Мюнхен на відстань тридцяти п'яти миль, тоді як в цей час максимальним для передачі електроенергії вважали відстань в тисячу метрів. Таким чином він довів правоту французького інженера Марселя Депре, який стверджував можливість передачі електроенергії на великі відстані [11, s. 52]. Головну ж увагу на цій виставці Міллер приділяв педагогічному впливу експонатів на публіку з метою популяризації технічних знань

У 1883 р. О. фон Міллер відвідав Францію, Англію, США (тут він подружився з Т. Едісоном) для вивчення новітніх досягнень в електриці. Найбагатша колекція локомотивів і машин в Саут-Кенсінгтонському музеї справила на нього величезне враження і згодом Міллер говорив, що саме тоді він вирішив заснувати музей науки і техніки в Німеччині [10, р. 76].

Після повернення до Німеччини Міллер отримав пропозицію Еміля Ратенау, засновника Німецького едісонівського товариства прикладної електрики, спроектувати і побудувати центральну електростанцію в Берліні. О. фон Міллер передбачав створення гідроелектростанції в Мюнхені, проте не знайшов підтримки в Баварії. Побудована Міллером Берлінська центральна станція була найбільшою генераторною системою в Європі і принесла йому широку популярність. Фірма Ратенау Allgemeine Elektricitäts Gesellschaft (AEG) стала провідною організацією світу в сфері виробництва електроенергії та пізніше надала значну фінансову допомогу в організації Німецького музею. Не зважаючи на гарну зарплатню в AEG, О. фон Міллер повернувся в Мюнхен, де організував власну консультаційну інженерну фірму. Підприємницька діяльність Міллера розвивалася успішно, після будівництва електростанцій в містах Німеччини та за кордоном він створив енергосистему для Баварії. Це була одна з перших споруд такого роду в світі, яка складалась зі з'єднаних в єдину систему

гідроелектричних і кам'яновугільних станцій, що перебували у відомстві держави та забезпечували електроенергією і світлом всю Баварію. О. фон Міллер виявив себе як інженер-підприємець, який вводив технічні нововведення і модернізував індустріальний процес в цілому. При здійсненні своїх технічних проєктів він блискуче вирішував питання екології, збереження соціальних цінностей, враховував політичні та інституційні чинники [8, р. 348].

У 1891 р. він був керівником Франкфуртської електричної виставки, яка тривала шість місяців та прийняла більш ніж мільйон відвідувачів. На ній були представлені історичні експонати, такі як телеграф Сімерінга 1809 р., радіоапарат Герца, а також новітнє обладнання провідних фірм. Необхідно відзначити також оформлення виставки з метою залучення широкого загалу та популяризації технічних знань – потужне нічне освітлення площі та павільйонів, панорама трансатлантичного пароплава в натуральну величину, лекції, музика, балет, пантоміма. Театралізація при демонстрації експонатів на промислових і технічних виставках, якій приділялася все більша увага, використовувалася з метою навчання публіки. У центрі уваги Франкфуртської виставки був проведений експеримент із електричним струмом, що повторив Мюнхенський, але більш успішно. Тут ще раз було доведено, що електричний струм може передаватися на великі відстані досить економічно і безпечно змінним струмом під високою напругою. Це означало, що ідея електричних розподільних мереж, які обслуговують великі відстані, цілком здійсненна в практичній діяльності [8, р. 344]. Машини, на яких проводився експеримент, були потім виставлені в Німецькому музеї.

Франкфуртський експеримент Міллера був сенсацією в інженерній справі і професіонали з усього світу, особливо з США, відвідали Франкфурт, щоб переконатися у важливому відкритті. На основі експерименту у 1896 р. між Ніагарським водоспадом і Буффало була відкрита комерційна лінія в 27 миль [12, s. 16-17].

Вплив виставок в останній чверті XIX ст. на розвиток музейної справи був величезним. Деякі виставки давали імпульс до створення музеїв, які будували на основі та поглибленні їх концепцій свої експозиції, як це було з Мюнхенською електротехнічною виставкою (а також з Нюрнберзькою Баварською виставкою). Висока відвідуваність індустріальних та промислових виставок в століття розвиненої індустрії відображала загальну віру в прогрес та захоплення технічними досягненнями. Досвід ретроспективних відділів комерційних торгових виставок, що ілюстрував лінійний підйом цивілізації, був сприйнятий Німецьким музеєм в послідовному поданні технологічного розвитку машин та відображав еволюційний підхід до проблем технічного прогресу.

У 1909 р. О. фон Міллер стає членом верхньої палати Баварського парламенту та Комісіонером електрифікації Баварії. Вміле ведення дискусій, рішення складних технологічних проблем в ясній для кожного формі зробили

Міллера визнаним лідером серед широких кіл населення. Після революції він був призначений Державним Комісіонером нової Республіки, наприкінці першої світової війни був членом Німецької делегації на Версальській мирній конференції. Про його високий професіоналізм свідчить перелік займаних ним постів, посад і звань: голова Баварського відділення Союзу німецьких інженерів, засновник Дослідницького інституту гідроінженерів та гідроенергії, почесний президент Світової конференції з енергетики, засновник Академії Науки і Техніки, з 1925 р. доктор мюнхенського технічного університету. З поста президента Німецького музею він був переобраний за рік до смерті, у 1933 р., на щорічному зібранні Ради директорів на його прохання в зв'язку зі станом здоров'я [8, р. 358].

Активність О. фон Міллера в популяризації техніки відображала його віру в прогрес. Він прагнув продемонструвати значення природознавства і техніки для подальшого розвитку держави. Як голова Баварського відділення Союзу Німецьких інженерів, він намагався показати роль соціального про шарку інженерів в господарському благополуччі та суспільному прогресі, підвищити їх соціальний престиж і наочно продемонструвати взаємозалежність у розвитку природознавства і техніки.

Як і багато інших інженерів, О. фон Міллер розумів себе політично нейтральним експертом з чисто технічних питань. У Статуті професійної організації німецьких інженерів, Союзі німецьких інженерів, він проголошувався політично нейтральною організацією [9, s. 135]. Боротьба інженерів за своє становище в суспільстві спрямовувалася проти імперської політичної системи, вони домагалися нового соціального статусу і включення економічні та соціальні структури. Таким чином техніки прагнули стати реальною державною силою в створенні загального добробуту. Інженери вважали себе незамінними в підтримці господарської потужності імперії. Технічні знання на найсучаснішому рівні набували дедалі більшу значення безпосередньо на військову технологію, як очевидно показало, наприклад, бронювання німецьких лінійних кораблів.

Висока індустріалізація з переходом до машинного виробництва в останній чверті XIX ст. в Німеччині призвела до зростаючої потреби в кваліфікованих технічних фахівцях у виробничому процесі. Безпосередньо сам імператор Вільгельм II схилився перед технікою, сприяв розвитку інженерної науки та підтримував її представників. Ректори технічної вищої школи в Берліні – Шарлоттенбурзі, Адольф Слабі та Алоїз Рідлер, які брали участь у заснуванні Мюнхенського музею, були близькі до імператорського двору і користувалися прихильністю імператора і регента. А. Слабі представляв там проект Німецького музею в Мюнхені [9, s. 135].

Створення музею було важливим етапом для представників інженерної науки в Союзі німецьких інженерів і технічної вищої школи на шляху їх соціального визнання. В одній з головних установ культури – музеї – повинні

були бути оцінені їх досягнення в сфері техніки і промисловості, що означало визнання їх внеску в розвиток культури. Німецький музей у Мюнхені вперше продемонстрував, що не тільки художники, але й техніки створювали шедеври, не тільки філософи, але й винахідники мали геніальні ідеї, не тільки предмети Середньовіччя, а й сучасна техніка є реліквією.

Представники університетів і технічних вищих шкіл разом з інженерами сподівалися через популярне подання природознавства і техніки в музеї на визнання прикладного значення цих наук і на подальше зрівняння технічної і природничо-наукової освіти з традиційною гуманітарною освітою.

В реалізації проекту Німецького музею Союз німецьких інженерів, що складався з 17757 членів та 206 відділень, грав головну роль як одна з самих впливових спілок в Німеччині [9, s. 155]. Заклик до створення музею О. фон Міллер написав в якості голови Баварського відділення Союзу німецьких інженерів і пов'язав відкриття музею з щорічним конгресом Союзу, що проводився у 1903 р. в Мюнхені. Фінансування музею з боку Союзу та особиста участь багатьох його членів в комісіях музею яскраво засвідчують спільність інтересів професійної організації та музею. Беззмінні голови музею до 1921 р. О. фон Міллер, В. фон Дік і К. фон Лінде користувалися репутацією авторитетних представників Союзу німецьких інженерів. У 1905 р. понад половини членів в комісіях музею були членами Союзу [9, s. 155].

Зацікавленість у створенні музею викладацького складу технічних вишів виражалася в тому, що вони керували музейними комісіями та брали активну участь у створенні наукових відділів. Голови музею В. фон Дік і К. фон Лінде завідували кафедрами в Мюнхені, багато членів Ради директорів музею мали професорські звання.

Необхідність створення музею видатних досягнень природознавства і техніки Міллер сформулював в основних тезах в травні 1903 р., які розіслав представникам науки, політики та господарства для попереднього обговорення. Він вказав на зростаюче значення індустрії і технічних наук, на їх зростаючий вплив на всі сфери культури. У зв'язку з цим, вважав Міллер, в Німеччині повинен бути заснований музей техніки і природознавства за зразком музеїв у Франції і Британії, який запропонував би багатий матеріал для науково-технічного навчання, захоплення молоді технікою і для слави батьківщини. Виставка зібрання передбачалася як «зал Слави» видатних вчених і техніків. Міллер підкреслював, що «музей повинен був відрізнятися від індустріальних виставок подібно до того як національний музей відрізняється від промислового музею» [9, s. 138].

Найважливіші мотиви та цілі музею О. фон Міллер сформулював коротко так: документація ролі техніки для розвитку суспільства і культури; здійснення навчально-виховної функції в представленні техніки, досягнення музеєм загальнонаціонального статусу для можливості конкурувати з Парижем і Лондоном.

У попередньому обговоренні детально розробленого проекту музею брали участь запрошені Міллером відомі діячі науки, політики і індустрії, серед яких були професор В. К. Рентген і інженер Р. Дизель. О. фон Міллер у своєму виступі оголосив головним завданням Німецького музею показ розвитку науки і технології та впливу винаходів і технічного прогресу на історію людського суспільства. Він повторив, що інструменти і машини будуть представлені в музеї в Пантеоні або Залі Слави, призначеному для творінь лідерів науки і технології [9, s. 138].

Розроблений пізніше Статут Німецького Музею був розгорнутою концепцією О. фон Міллера. Завдання Німецького музею було позначене як «представлення історичного розвитку природних досліджень, техніки і індустрії в їх взаємодії та відображення головних етапів цього розвитку завдяки показу видатних і типових винаходів майстрів» [1]. Винаходи майстрів розумілися як результат взаємодії наукового дослідження, технічної реалізації та індустріального застосування. Водночас історико-технічний розвиток та соціальні наслідки технічного прогресу залишалися на другому плані. Міллер підкреслив, що музей буде створений для користі всієї Німеччини і домагався підтримки уряду, промисловості, університетів, наукових та професійних організацій і приватних осіб. Концепція Міллера була прийнята і для спорудження запланованої будівлі королівство Баварія і місто Мюнхен надали музею тимчасове приміщення в Старому Баварському національному музеї на Maximilianstraße. Виробник локомотивів Георг Краус пожертвував на музей 100 тис. марок [8, p. 350].

За аналогією з Британським музеєм в Лондоні і Німецьким національним музеєм в Нюрнберзі музей назвали «Німецьким музеєм», що підкреслювало національний характер інституту. Водночас назва не передбачала виключення зі сфери показу внесок іноземних винахідників, учених і техніків у відповідних розділах виставки.

Заклик до створення музею був спрямований до представників імперії та окремих держав, до громад і представників великої промисловості, до вчених і журналістів. Таким чином, з самого початку була дана заявка на створення загальнонаціонального технічного музею, який економічна, політична та наукова еліта імперії повинна була вважати своїм проектом.

28 червня 1903 р. в урочистому залі королівської Баварської Академії наук під головуванням принца Людвіга, який прийняв протекторат над музеєм, було оголошено про створення музею [9, s. 141].

До складу титулованої адміністрації музею, очолюваної німецьким канцлером, входили німецький міністр внутрішніх справ, Баварський президент-міністр і міністр освіти. За пропозицією міністра внутрішніх справ головами музею були обрані О. фон Міллер, В. фон Дік і інженер та промисловець К. фон Лінде. Вони утворили так званий малий виконавчий комітет, якому й належала реальна влада. Головою ради директорів від

центрального союзу німецької промисловості були обрані А. Ріппельт, професори В. К. Рентген і В. фон Сіменс, що передбачало їх наукове, технічне та формальне керівництво. До 1913 р. Рада директорів і Рада радників налічували 102 особи, з яких 63 були призначені німецьким і Баварським урядом і 39 – Генеральним Комітетом з 575 членів – лідерів німецької науки, технології та промисловості. Рада директорів збиралася щорічно, члени генерального комітету проводили наукові консультації для музейних співробітників і, в разі необхідності, надавали фінансову допомогу музею [8, р. 350].

Підтримка Німецького музею політичною елітою імперії свідчила про визнання технічної інтелігенції базисом національних сил. Представники техніки і промисловості були зацікавлені в показі в музеї своїх заслуг. Музейний проект міг бути здійснений лише завдяки їх особистій і фінансовій підтримці. На початковому етапі свого існування Німецький музей був пов'язаний з жертвами приватних підприємств, тому музейне керівництво підтримувало тісні контакти з промисловцями. Вартість нової будівлі музею становила 7 млн. марок. Крім того, фінансування будівництва нової музейної будівлі, завершеної у 1913 р., засвідчує, з якою наполегливістю О. фон Міллер залучав промислову і політичну еліту. Особистою заслугою О. фон Міллера була також участь імператора Вільгельма II в урочистому закладенні фундаменту музею. Таким чином, музей демонстративно був зведений на державний рівень і питання фінансування з боку Берліна було вирішене.

Новий музей за проектом Габріеля фон Зайдля складався з виставкових приміщень, бібліотеки та фондового зібрання, залу Слави, лекційного залу, центральної станції для постачання енергією ресторану для відвідувачів, приміщень для керівництва, промислових приміщень і квартир для службовців. Більше половини вартості нового будинку внесли Німецький і Баварський уряд, Мюнхенська, Берлінська, Гамбурзька міська влада і Німецькі промисловці та їх численні асоціації. Багато галузей промисловості безкоштовно надали будівельні матеріали, транспортування залізницею також було безкоштовним. Решту суми склали членські внески, гонорари, збори від публічних продажів [4, s. 68].

Після юридичного визнання відкриття музею Міллер відразу почав роботу з придбання колекцій. Основою зібрання стала колекція фізико-математичних інструментів Королівської Академії наук. О. фон Міллер відразу проявив свій авторитарний підхід у вирішенні музейних питань. Передані зібрання інститути передбачали виставити в колишньому порядку. Однак Міллер рішуче відмовився від цього і відстоював в міністерстві культури свої власні виставкові принципи і право на автономне рішення в питаннях побудови експозицій. Він не заперечував проти окремих етикеток та виставкових шаф і дозволив міністерству їх застосування в оформленні свого зібрання. Він йшов на поступки в незначних деталях, але в спірних питаннях відстоював свою

позицію і експонати в відділах підпорядковувалися його незаперечній виставковій концепції. Міллер вважав, що диктувати виставкові принципи могли лише фірми для подарованих ними об'єктів. Він розглядав музей як свій власний проект, в якому здійснювалися його уявлення і був переконаний, що керівництво музеєм необхідно тримати в своїх руках. Один з голів Ради директорів музею, К. Дюйсберг, сказав, що він міг вважатися другом Міллера лише дотримуючись його погляду і що неписане правило Міллера в музеї було «кожен тут буде робити те, що я захочу» [11, s. 57]. Його чутлива реакція на суспільну та економічну ситуацію в імперії і дії у відповідності до державних інтересів допомагала в здійсненні всіх його рішень.

Міллер з надзвичайною активністю займався придбанням машин, апаратів, інструментів і інших виставкових експонатів для музею. Його клопотання прямували до міністерства, установ та підприємств, інших музеїв та приватних осіб і, зазвичай, приносили результати. Він замовляв об'єкти в урядів сусідніх держав – в Гессені, Бадені, Вюртемберзі, Бремені, Гамбурзі, а також в Швейцарії і постійно повторював, що музей представляє кожну частину Німеччини. У тих випадках, коли він не міг звертатися з проханням від свого імені, він діяв за допомогою баварського міністерства закордонних справ. Так, в листах до міністерства він просив виписати об'єкти з Японії [9, s. 145]. Імператор Вільгельм II після однієї з зустрічей з Міллером подарував модель парового судна в музей, задоволений бесідою з приводу конструкції моделі. Основу вітчизняного внеску в музейну колекцію склали зібрання Баварського транспортного управління, зібрання старих інструментів навчальних закладів Баварії, а також моделі, надані музею вищим будівельним наглядом Баварії. Серед приватних дарувальників в сфері великої промисловості особливо виділялися сталеливарний завод Круппа в Ессені, фірма Сіменс і Хальске в Берліні та оптичне підприємство Карла Цейса в Єні [4, s. 27]. Найбільш цікавими експонатами музею були: перша парова машина, використана на заводі Круппа у 1835 р., перший електричний локомотив Сіменса-Хальске, перший газовий мотор в Німеччині, вироблений фірмою Дойтц, Райхенбахський водяний млин, за допомогою якого доставляли сіль з соляної копальні Берхтесгаден до солеварні Райхенхаль [4, s. 27].

Перші відділи музею були відкриті для публіки у 1906 р. в будівлі старого національного музею, у 1909 р. – в колишній казармі на річці Ізар. Участь в церемонії відкриття імператора, принца-регента і кронпринца Баварії, а також декорація вулиць та площ перетворило відкриття музею на подію державної важливості [8, p. 351].

При плануванні відділів колекції музею розділили на 36 груп (з внутрішньої класифікацією) у відповідності зі спеціальною систематикою інженерної справи і природознавства, у 1904 р. кількість груп перевищила сорок [4, s. 34]. Свої основні ідеї Міллер висловив пізніше в статті «Технічні музеї як центри

освіти» (1929 р.), де колекції були розділені на сорок тем відповідно до основних розділів транспорту і промисловості [5, s. 1-27].

Однак через недостатність приміщень в старому національному музеї задумана спочатку класифікація була значно змінена. Тут були відділи геології, металургії, гідравлічних моторів, електротехніки, математики, астрономії, механіки, оптики, акустики (з великою колекцією музичних інструментів), фотографії та інші [9, s. 168].

Щодо прийнятої класифікації груп були висловлені критичні зауваження, спрямовані на створення додаткових відділів. О. фон Міллер прийняв пропозицію створити відділ «Технічної гігієни», тому що основоположник наукової гігієни Макс фон Петтенкофер працював в Мюнхені і основа музейного зібрання з Баварської Академії наук була названа його іменем, але відмовився від відділів «Фізіологія» та «Описове природознавство» внаслідок того, що вони не вплинули на розвиток техніки та індустрії та виходили за межі його концепції наочності етапів технічного прогресу. Подальші пропозиції не зачіпали встановленого поділу колекції і були спрямовані тільки на класифікацію всередині технічної систематики. Наприклад, Р. Дизель висловився за поділ відділів вітряних млинів і гідромоторів, що зустріло схвалення О. фон Міллера, оскільки не поширилося на сферу соціальної історії [9, s. 168]. Очевидно, що вся висловлена критика не зачіпала основних принципів експозиції.

Керували відділами обрані комітетом референти, які були, зазвичай, фахівцями в своїх галузях знань і займали посади професорів технічних шкіл. До 1907 р. в музеї працювали 57 референтів [4, s. 117]. Вони складали списки експонатів, необхідних для найбільш повного показу розвитку окремих галузей техніки.

З питань пошуку та придбання справжніх експонатів (як і виготовлення моделей) О. фон Міллер консультувався з членами генерального комітету. Для допомоги референтам при створенні відділів Міллер запрошував студентів і кандидатів на посаду викладачів, яким робочий час в музеї зараховувався як навчальні чергування. Вони працювали над складеними референтами списками, а студенти за введеною О. фон Міллером формою писали листи в різні інстанції з проханням передати музею ті чи інші експонати. Всю кореспонденцію він перевіряв і підписував особисто, незважаючи на те, що кількість листів іноді доходила до двохсот в день. Докладні проекти відділів з акцентуванням найбільш важливих моментів, фактично тематико-експозиційні плани, існували задовго до придбання експонатів і виставкового обладнання [9, s. 168].

В штаті музею на момент відкриття було приблизно 35 професійних працівників-адміністраторів, інженерів, архітекторів, техніків [9, s. 169]. Очевидно, що при формуванні штату для О. фон Міллера головним був один фактор – згода людини з його концепцією і відданість йому особисто. Серед штатних музейних працівників і громадських помічників він хотів бачити

людей, від яких не можна було очікувати суттєвої критики. Залучення до музейної роботи студентів, позаштатних викладачів і співробітників своєї фірми підтверджує це припущення.

Дидактичні принципи організації виставок в музеї слугували популяризації природно-наукових законів, наочному показу функціонального застосування технічних винаходів. При цих цільових установках об'єкти не могли виставлятися в вітринах без супровідних матеріалів. У Статуті музею було сказано, що для здійснення поставлених завдань необхідно зібрання оригінальних інструментів, апаратів і моделей «які виставляються в музеї наочно, організовано та з поясненнями для загального огляду» [1, s. 45], а також архів і бібліотека для науково-дослідницької роботи.

Головними виставковими експонатами були історичні машини, винахід яких піднімав техніку на новий щабель. Працівники музею демонстрували принципи роботи експонатів, супроводжуючи показ розповіддю про особливості дії машин і приладів. До більшості з цих апаратів відвідувачі могли доторкнутися та навіть приводити в дію самостійно натисканням клавіш і кнопок. Вони включали перший електричний шахтарський локомотив Сіменса 1881 р., перший двигун Дизеля 1897 р. На оригінальних апаратах і приладах, якими користувалися Гельмгольц, Ом, Ампер, Рентген, а також алхіміки XVI та XVIII століть в своїх лабораторіях, публіка могла проводити навіть найпростіші експерименти [8, p. 351].

Багато експонатів прославляли імена своїх винахідників. Виставка історичних експонатів доповнювалася копіями, моделями, планами, картами, таблицями, діорамами, діаграмами. Все це разом з етикетками, каталогами та усними поясненнями було спрямоване на те, щоб зробити наочним процес розвитку природознавства і технічно найбільш повно пояснити різні наукові концепції та ідеї винахідників. Крім того, виставкова концепція О. фон Міллера мала на меті дати уявлення про такі категорії, як матерія та енергія, про їх застосування в технологічному процесі.

Для акцентування окремих етапів технічного прогресу в історичному розвитку та відтворення найповнішої еволюційної картини були виготовлені копії історично важливих машин і інструментів. Оригінали і авторські повторення створювали фундамент розвитку. Виставка цих машин супроводжувалася пояснюючими засобами, що відповідало навчальній концепції Міллера і сприяло отриманню базисних знань з природничих наук і роз'ясненню функціональних принципів. Поперечні малюнки в розрізах, схеми, моделі, діючі машини та демонстрації доповнювали етапи розвитку. У 1920 р. Міллер розглядав музей вже як підручник і звів статус об'єктів виключно до ілюстрації текстів і таблиць [6, s. 22].

Презентація технічних об'єктів якісно відрізнялася від виставкових принципів інших технічних музеїв. Демонстрація старих технологій та історичних машин в дії вже тоді була нормою музейної роботи. О. фон Міллер

ставив завданням музею пояснення технології виготовлення технічної продукції, такої як годинник, тканини тощо, для чого в експозиції були відтворені фрагменти майстерень і фабрик. Вже в перших виставкових приміщеннях поряд з представленими в історичному ряду розвитку технічними об'єктами, забезпеченими пояснювальним матеріалом, були виготовлені макети приміщень шахт, хімічних лабораторій, молочних заводів разом з фігурами робітників [2, s. 18]. Відвідувачі входили в побудовані шахти в натуральну величину поруч з бурильними апаратами, в майстерні і фабрики, всередину локомотивів та інших машин. Емоційний вплив справжніх експонатів та їх копій в натуральну величину був величезним.

Здійснений в музеї розподіл відділів по природничий спеціалізації повинний був показати взаємовплив індустрії, техніки і науки за допомогою експонування в історичному ряду розвитку найбільш видатних машин і апаратів. Тема кожного відділу простежувалася з самого початку до сучасності, відповідно до оптимістичного сприйняття технічного прогресу була представлена новітня продукція. Серед інших в музеї блискуче організували відділ астрономії. В експозиції виставлялися глобуси, сонячний годинник, астролябії, квадранти, секстанти, невеликі телескопи та інше обладнання, включаючи справжні інструменти датського астронома Тихо Браге, якого Рудольф II запросив до Праги. Тут же були два діючих телескопа в обсерваторії – рефракторний телескоп Фраунгофера 1838 р., з яким він відкрив планету Нептун та рефлекторний телескоп Герца 1914 р. Найпопулярнішим експонатом був планетарій, створений у 1913 році. Він показував сонячну систему у відповідності з поглядами Коперника, з сонцем в центрі. Планетарій займав круглу кімнату діаметром близько 12 метрів з електричними лампами, які представляли планети та їх супутники. Відвідувач бачив «планети» через перископ, для здійснення «річного обороту» було потрібно 20 хвилин [8, p. 355].

Таким чином було показано висхідний розвиток техніки від найпростіших винаходів до сучасних складних машин. Хронологічна послідовність в поданні експонатів зберігалася не завжди, О. фон Міллер обґрунтовував це тим, що «для наочного показу впливу наукового дослідження на розвиток техніки іноді необхідно виставляти поруч безпосередньо твори минулих століть і десятиліть та новітні технічні винаходи» [3, s. 18].

Швидкий розвиток науки і технології вимагав постійного поповнення колекцій для відображення сучасного рівня науки та техніки, отже, приміщень для нових об'єктів. Обмежений простір музею не дозволяв розширювати виставки нескінченно, тому періодично в експозицію вводили незначні зміни.

Значення природних і технічних наук та їх індустріального застосування намагалися представити в музеї через акцентування успіхів винахідників, вчених, техніків та підприємців. Центральне положення в новому музейному комплексі (побудованому у 1913 р.) займала зала Слави зі скульптурними

зображеннями і біографіями «видатних діячів технічних наук і індустрії» [1, s. 49]. Визнання заслуг дослідників, винахідників, промисловців, інженерів та вчених мало відповідати визнанню філософів, поетів та державних діячів. Досягнення історії культури представлялися результатом натхнених геніїв, в Німецькому музеї історія техніки також була показана як результат діяльності великих людей. Через повагу до натуралістів та винахідників в музеї сподівались підвищити значення «корисних мистецтв».

Головним у виставковій концепції О. фон Міллера була демонстрація технічних досягнень як прикладного природознавства, що виключало передбачений в Статуті показ застосування (використання) технічних нововведень в індустрії. Освіта в музеї зводилася до пояснення принципу дії винаходів, отримання відвідувачами знань в природничо-науковій і технічній галузях. Значення техніки для соціальної та культурної сфер не висвітлювались. Техніко-іманентний спосіб презентації не відповідав початковим установкам інженерного руху на визнання техніки невід'ємною частиною культури.

Дидактичні принципи в побудові експозиції показують, що музей як «зал Слави німецької науки і техніки» орієнтувався не стільки на науковців та інженерів, скільки на широкі верстви населення. Для залучення найширшої аудиторії музею був відкритий протягом тривалого часу, щоб працююче населення могло відвідувати виставки (з моменту відкриття музею працював з 9.30 до 20.00 у робочі дні). Щоб зберегти високу відвідуваність публіки, встановлена вхідна ціна довго залишалася низькою (20 пфеніг). Вже в перший рік існування музею кількість відвідувачів перевищило 200 тисяч. Експонати були зрозумілими кожному відвідувачу завдяки етикеткам і анотаціям, дешевим каталогам і поясненням співробітників. У програму роботи з публікою входили екскурсії та коментарі глядачів та демонстраторів з профільних галузей промисловості в кожному відділі [9, s. 161].

Експонати повинні були демонструвати наукові закони і технічні досягнення в формі, зрозумілій не спеціалісту. Від співробітників музею О. фон Міллер вимагав складання докладних описів роботи експонатів і популярних лекцій, де виключалася наукова термінологія. Він особисто перевіряв тексти лекцій і в разі, якщо вважав їх надто складними, повертав для доопрацювання.

Лекції та презентації О. фон Міллер влаштовував як для публіки, так і для фахівців. В обов'язкову програму для шкіл входило щорічне відвідування музею школярами старше 10 років. Для викладачів вишів був розроблений спеціальний тижневий курс з вивчення та використання музейної колекції під час навчання студентів, спеціальний фонд брав на практику на один тиждень від 600 до 800 студентів і аспірантів з усієї Німеччини. О. фон Міллер притягував до музею учнів не тільки унікальними колекціями і великою бібліотекою. У видавничу програму музею входив випуск книг і статей з історії та розвитку технологій. Міллер заснував «Товариство Агріколи» на честь німецького металурга XVI ст. Георгіуса Агріколи і зробив переклад його

роботи «De re Metallica» [8, p. 357]. В музеї з 1929 р. кілька разів на рік виходило також періодичне видання «Статті та повідомлення».

В освітній роботі акцент був зроблений на пояснення технологічних процесів, видання біографій видатних винахідників та святкових доповідей. Історико-технічному розвитку, закладеному в концепції експозиції, приділялося менше уваги. Досвід проведення електричних виставок переконав О. фон Міллера в необхідності залучення в музей підростаючого покоління. Практично орієнтований Міллер прагнув до великого впливу на публіку значною мірою для виховання кваліфікованих фахівців в області техніки.

Організовані за дидактичним принципом музейні виставки мали заохочувати до професійної діяльності, захоплюватися технікою і пробуджувати прагнення до технічного навчання. Голова Союзу німецьких інженерів висловлював надію, що музей «призведе до технічних наук нові ділові і творчі сили безпосередньо з нижніх шарів народу» [2, s. 156]. Освітня і просвітницька робота серед населення на рубежі століть була головною для всіх музеїв. Технічне навчання розглядалося в цьому контексті як дієва «сила соціальної інтеграції» [11, s. 71]. Відвідувачі в музеї повинні були зацікавитися технічними проблемами, ознайомитися зі своїм внеском у добробут і світове значення німецької нації, відчувати повагу перед успіхами винахідників, інженерів та промисловців і ідентифікувати себе з ними. Таким чином музей робив свій внесок в єдність нації. Через виховання благоговіння перед технікою і шанобливого ставлення до інженерів та промисловців музей протиставляв соціал-демократичній агітації гармонійну картину взаємодії всієї нації. Бургомістр Мюнхена висловив цю думку в 1906 р. при закладці фундаменту музейного будівлі на Kohleninsel: «Він (музей) повинен стати місцем свободи, в якому замовкають чвари партій і немає місця соціальним суперечностям, символом пишноти і величі нашої єдиної батьківщини» [2, s. 157].

Отже, ми можемо констатувати, що Німецький музей зробив величезний вплив на розвиток технічних музеїв усього світу і визначив форми їх роботи до теперішнього часу. Він поклав початок процесу пояснення технології і спонукав всі музеї приділяти більше уваги залученню відвідувачів в активну роботу з діючими експонатами музею. До теперішнього часу Німецький музей залишається зразковим музеєм техніки, оскільки з самого початку головним у виставковій концепції була його педагогічна та дидактична установка. Ретельно продумана систематична організація експонатів була на той час новаторством в історії технічних музеїв, тому музей опинився на якісно новому рівні по відношенню до найстаріших технічних музеїв. Своє визнання в імперії і в світі музей отримав також завдяки колосальним виставковим просторам та активній роботі з багатьма впливовими інституціями, спілками і видатними особистостями.

Список використаних джерел та літератури

1. Deutsches Museum. Unter dem Protektorate Seiner Kgl. Hoheit des Prinzen Ludwig von Bayern. Satzung. Allerhöchst genehmigt unter Verleihung der Rechtsfähigkeit einer Anstalt des öffentlichen Rechtes am 28. Dezember 1903. – München: F. Bruckmann, 1903. – §1-3. – 92 s.
2. Deutsches Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik. Führer durch die Sammlungen. – Leipzig: G. Teubner, 1907. – 160 s.
3. Chronik des Deutschen Museums von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik. – München: Deutsches Museum [L. Lindauer; F. Bruckmann], 1927. – 91 s.
4. Stange A. Das Deutsche Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik. Historische Skizze. – München-Berlin: Deutsches Museum, 1906. – 213 s.
5. Miller O. von. Technische Museen als Stätten der Volksbelehrung. Abhandlungen und Berichte Deutsches Museum. –1929. – 1 Jahrgang. – H. 5. – S. 1-27.
6. Miller V. von. Oskar von Miller: Pionier der Energiewirtschaft, Schöpferdes Deutschen Museums. – München: F. Bruckmann, 1955. – 112 s.
7. Klemm F. Geschichte der Naturwissenschaftlichen und technischen Museen // Deutsches Museum. Abhandlungen und Berichte. – 1973. – 41 Jahrgang. – H. 2. – S. 3-59.
8. Alexander E. P. Museum Masters. Their Museums and Their Influence. – Nashville: The American Association for State and Local History Tennessee, 1983. – 428 p.
9. Hochreiter W. Vom Musentempel zum Lemort: zur Sozialgeschichte deutscher Museen 1800-1914. – Darmstadt: wiss. Buchgesellschaft, 1994. – 327 s.
10. Dickinson H. W. Oskar von Miller // Museums Journal. – 1934. – № 6. – P. 76-79.
11. Osietzki M. Die Gründung des Deutschen Museums. Motive und Kontroversen // Kultur & Technik. – 1984. – № 1-2. – S. 1-79.
12. Kristl W. Hier darf jeder tun was ich will: Oskar von Miller in Anekdoten und Monumentaufnahmen. – Pfaffenhofen: Verlag W. W. Ludwieg, 1978. – 91 s.
13. Habacher M. Das k.k. Fabriksproduktenkabinett in Wien (1806-1815). Eine Frühform gewerblich-technischer Sammlungen // Technikgeschichte. – 1971. – Bd. 38. – S. 39-47.

References

1. *Deutsches Museum. Unter dem Protektorate Seiner Kgl. Hoheit des Prinzen Ludwig von Bayern. Satzung. Allerhöchst genehmigt unter Verleihung der Rechtsfähigkeit einer Anstalt des öffentlichen Rechtes am 28. Dezember 1903.* (1903). München: F. Bruckmann. 1-3. [In German].
2. *Deutsches Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik. Führer durch die Sammlungen.* (1907). Leipzig: G. Teubner. [In German].
3. *Chronik des Deutschen Museums von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik* (1927). München: Deutsches Museum. [In German].
4. Stange, A. (1906). *Das Deutsche Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik. Historische Skizze.* München-Berlin: Deutsches Museum. [In German].
5. Miller, O. von (1929). Technische Museen als Stätten der Volksbelehrung. *Abhandlungen und Berichte Deutsches Museum*, 1, (5), ss. 1-27. [In German].
6. Miller, V. von (1955). *Oskar von Miller: Pionier der Energiewirtschaft, Schöpferdes Deutschen Museums.* München: F. Bruckmann. [In German].
7. Klemm, F. (1973). Geschichte der Naturwissenschaftlichen und technischen Museen. *Deutsches Museum. Abhandlungen und Berichte*, 41, (2), ss. 3-59. [In German].
8. Alexander, E. P. (1983). *Museum Masters. Their Museums and Their Influence.* Nashville: The American Association for State and Local History Tennessee. [In English].
9. Hochreiter, W. (1994). *Vom Musentempel zum Lemort: zur Sozialgeschichte deutscher Museen 1800-1914.* Darmstadt: wiss. Buchgesellschaft. [In German].
10. Dickinson, H. W. (1934). Oskar von Miller. *Museums Journal*, 6, pp. 76-79. [In English].

11. Osietzki, M. (1984). Die Gründung des Deutschen Museums. Motive und Kontroversen. *Kultur & Technik*, 1-2, ss. 1-79. [In German].
12. Kristl, W. (1978). *Hier darf jeder tun was ich will: Oskar von Miller in Anekdoten und Monumentaufnahmen*. Pfaffenhofen: Verlag W. W. Ludwig. [In German].
13. Habacher, M. (1971). Das k.k. Fabriksproduktenkabinett in Wien (1806-1815). Eine Frühform gewerblich-technischer Sammlungen. *Technikgeschichte*, 38, ss. 39-47. [In German].

Присяжнюк А.Н. Истоки и становление Немецкого музея выдающихся достижений естествознания и техники.

Немецкий музей выдающихся достижений естествознания и техники в Мюнхене был основан в 1903 г. За три года его основатель электроинженер Оскар фон Миллер собрал обширную коллекцию историко-технических экспонатов и в 1906 г. музей был открыт для публики. Немецкий музей в Мюнхене впервые продемонстрировал, что не только художники, но и техники создавали шедевры, не только философы, но и изобретатели имели гениальные идеи, не только предметы Средневековья, но и современная техника является реликвией. Важнейшие мотивы и цели музея О. фон Миллер сформулировал коротко так: документация роли техники для развития общества и культуры; осуществление учебно-воспитательной функции в представлении техники, достижение музеем общенационального статуса. Дидактические принципы организации выставок в музее служили популяризации естественно-научных законов, наглядному показу функционального применения технических изобретений. Презентация технических объектов качественно отличалась от выставочных принципов других технических музеев. Демонстрация старых технологий и исторических машин в действии уже тогда была нормой музейной работы. О. фон Миллер ставил задачей музея объяснение технологии изготовления технической продукции, такой как часы, ткани и так далее, для чего в выставках были воспроизведены фрагменты мастерских и фабрик. Впервые в техническом музее кроме традиционного хронологического показа технических изобретений объяснялся принцип действия машин и аппаратов путем экспериментов, проводимых с экспонатами посетителями и сотрудниками музея. Эта функция была исключительно новой для технического музея и осуществлялась все же в основном публикой, преимущественно студентами и молодежью.

Ключевые слова: культурное наследие, музееведение, технический музей, естествознание, технология, дидактические принципы.

Prysiazhniuk O. Origins and Formation of the German Museum of Outstanding Achievements in Natural Science and Technology.

The German Museum of Outstanding Achievements in Natural Science and Technology in Munich was founded in 1903. For three years its founder electrical engineer Oskar von Miller collected an extensive collection of historical and technical exhibits, and in 1906 the museum was opened to the public. The German Museum in Munich demonstrated for the first time that not only artists, but also technicians created masterpieces, not only philosophers, but also inventors had ingenious ideas, not only medieval objects, but also modern technology is a relic. O. von Miller formulated the most important motives and goals of the museum as follows: documentation of the role of technology for the development of society and culture; the implementation of an educational function in the presentation of technology, the achievement of a national status. The didactic principles of organizing exhibitions in the museum served to popularize natural science laws, to visually demonstrate the functional application of technical inventions. The presentation of technical objects was qualitatively different from the exhibition principles of other technical museums. Demonstration of old technologies and historical machines in action was already the norm in museum work. O. von Miller set the task of the museum to explain the technology of manufacturing technical products, such as watches, fabrics, and so on, for which fragments of workshops and factories were reproduced in exhibitions. For the first time in a technical museum, in addition to the traditional chronological display of technical

inventions, the principle of operation of machines and apparatus was explained by means of experiments conducted with exhibits by visitors and museum staff. This function was extremely new for the technical museum and was nevertheless carried out mainly by the public, mainly students and young people.

Keywords: *cultural heritage, museology, technical museum, natural science, technology, didactic principles.*

УДК 94:008 (47+57)+327.54

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-14-9>

Солошенко В.В.

<https://orcid.org/0000-0002-7096-9859>

ЗИГЗАГИ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ СОВЕТСКОГО СОЮЗА ЭПОХИ «ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ»

Данная статья написана на основании доклада, сделанного в ходе работы международного японско-польско-украинского круглого стола «Культурные и академические связи между государствами Восточного блока и Запада в период «холодной войны»», организованного Институтом социальных исследований Охара/Университетом Хосей (Токио, Япония) в кооперации с ГУ «Институт всемирной истории Национальной академии наук Украины» (Киев, Украина) и Ягелонским университетом (Краков, Польша).

С тем, чтобы прочтение этой статьи было более доступным для ученых государств постсоветского пространства, дальнего и ближнего зарубежья автор, в качестве исключения, избрала именно русский язык, который японские коллеги и профессора из Университета Охара/Токио и других университетов постигали в период «холодной войны», обучаясь в СССР.

В статье подчеркнуто, что вхождение в Советский Союз Украины, на правах союзной республики-основательницы и провозглашение курса на создание нового общественно-экономического строя, предполагало ряд важных социальных трансформаций. В СССР были осуществлены индустриализация, коллективизация и культурная революция, открывались многочисленные университеты, научные институты, театры и другие учреждения культуры.

Советская культура, согласно официальному определению, служила строительству социалистического общества. В то же время культурная политика Советского Союза преследовала задачи изменения общественного сознания, ликвидации частной собственности, отказа от религии. Она, принимая за основу коммунистическую идеологию, призвана была служить формированию «нового советского человека». Автором показано, каким было влияние «холодной войны» на культуру СССР. Подчеркнуто, что развитие новых отраслей промышленности и научные открытия мирового значения, сделанные советскими учеными, предоставляли возможность шире использовать достижения человечества для дальнейшего развития и приумножения культурных богатств. Также о достижениях и потерях, что касается украинского национального вопроса речь идет в данной статье.

Ключевые слова: культурная политика, СССР, УССР, «холодная война», «оттепель», противостояние, украинская интеллигенция, национальный вопрос.

Культурная политика СССР периода «холодной войны» и хрущевская «оттепель» вызывают особый интерес исследователей. Влияние «холодной войны» на культуру СССР и его стран-сателлитов было неоднозначным, оно исследовалось и неоднократно становилось предметом дискуссий ученых разных стран.

Однако есть проблемы, которые, на наш взгляд, остаются недостаточно изученными, несмотря на ряд важных публикаций. К ним следует отнести дифференциацию политики СССР в области культуры в контексте национальных преобразований, реальные оценки и результаты утверждения декларируемых целей. К числу вопросов недостаточно исследованных в

научной литературе, относится влияние «холодной войны» на развитие культурной сферы СССР в целом и УССР, в частности.

В Украинской Советской Социалистической Республике правительство и вся вертикаль власти утверждали принципы коллективизма, социалистического патриотизма и интернационализма, которые выступали основой новой коммунистической морали. Все это подчинялось достижению целей советской культурной политики, которая, согласно официальным определениям, служила строительству социалистического общества и формированию единой общности – советского народа. Все отрасли культуры, литература и искусство призваны были быть единым механизмом в этой сложной системе преобразований.

Основные векторы культурной политики в Советском Союзе задавали решения съездов партии и ее Центрального комитета. Мощный партийный аппарат, разрабатывая мероприятия и механизмы их проведения через работу комсомольских органов, творческих союзов писателей, художников, композиторов, жестко контролировал их реализацию. Следует отметить, что базовые основы культурного развития закладывались официальными постановлениями ЦК КПСС, носившими во многом декларативный характер.

Комплексный подход в исследовании периода «оттепели» в Украине присущ работам наших соотечественников таких как: О. Бажан [1], В. Баран [2, с. 5-10], В. Даниленко [3, с. 115], Ю. Данилюк [1], В. Зарецкий [4, с. 124], Г. Касьянов [5], С. Кульчицкий [6, с. 92] и др.

Особое внимание в трудах ученых СССР уделялось проблемам преобразований в культурной сфере, исследовалась государственная культурная политика, оценивались процессы и явления в сфере культуры УССР. Это исследования М. Ангеловой [7], Н. Белошапки [8, с. 305-310], А. Бородая [9], Ю. Лукина [10], Н. Перебежиной [11, с. 5-10].

Важными для нас являются и исследования, посвященные отдельным отраслям культуры указанного периода – это труды В. Красильниковой, С. Севастьяновой [12, с. 98-103] и других ученых. Лишь отдельные стороны интересующей нас проблематики освещались в специальных тематических научных периодических изданиях. К ним мы относим, прежде всего, публикации: «История холодной войны» («Cold War History») и «Журнал студий холодной войны» («Journal of Cold War Studies»). Большинству работ советского периода, как нам представляется, характерны преимущественно оценочные подходы.

Однако, с учетом нынешних знаний, особенно трансформационных преобразований, с полным основанием следует подчеркнуть, что влияние «холодной войны» на культуру и повседневную жизнь граждан СССР и его союзных республик было колоссальным. Это четко прослеживалось в литературе, театре, музыке, кинофильмах, книгоизданиях, телевидении, других средствах массовой информации (СМИ), а также в различных общественно-политических и культурных мероприятиях.

Сложность и неоднозначность процессов в культурной сфере СССР прошлых лет требует ныне, с высоты времени, разнопланово, а главное объективно проанализировать эту чувствительную сферу жизнедеятельности и, в частности, художественной жизни Украины того непростого периода противостояния на международной арене.

Исторически сложилось так, что украинская государственность, которая возникла во время революционных потрясений 1917 г., существовала короткий период. Ожидания помощи от государств Центральной Европы, оказались для Украины напрасными. После установления власти большевиков, Украина вошла в качестве союзной республики-основательницы в Советский Союз (1922 г.). Важной целью, которая стояла тогда на повестке дня, было создание нового общественно-экономического строя. Советская власть под руководством правящей коммунистической партии осуществила грандиозные социальные преобразования от промышленной индустриализации и до культурной революции.

Важно отметить, что после войны началось восстановление не только промышленного и сельскохозяйственного производства. В 1944 г. из эвакуации возвратилась в Киев Академия наук Украины. Если в 1945 г. насчитывалось 267 научно-исследовательских учреждений, то в 1950 г. – 462. Советское руководство поддерживало творческую деятельность украинской интеллигенции, отображение ими испытаний военного времени.

На практике имели место и перегибы партийных комитетов. Так, по инициативе Компартии в Украине были проведены кампании, направленные против творческой интеллигенции. Иницируя борьбу с отклонениями от советской линии, партийные комитеты фактически искажали культурную жизнь в Украине, а именно литературу, искусство, состояние исторической науки. Около сотни украинских деятелей науки, культуры и искусства были обвинены в украинском буржуазном национализме. Историков обвиняли в националистических проявлениях, в распространении учений В. Антоновича и М. Грушевского о самобытности украинского народа.

Особую активность в этой борьбе проявил Л. Каганович, который в 1947 г. был вновь назначен первым секретарем ЦК КП(б)У. Национальный вопрос являлся одной из самых актуальных сторон политической жизни советского общества [13]. Поэтому под прикрытием борьбы с буржуазной культурой преследовались любые проявления украинского патриотизма. К числу таковых власть относил даже тех, кто проявлял пассивное сопротивление или недовольство существующим режимом. Даже предпочтение чего-то украинского уже воспринималось как национализм, считалось неблагонадежным и заслуживало пристального наблюдения органов госбезопасности. Все иностранцы, а также те, кто общался с иностранцами рассматривались как потенциальные шпионы. Осуществлялась тотальная слежка и контроль за населением.

Большие потери понесла украинская культура в результате изъятия из библиотек в 1954 г. 111 названий книг. Под запрет попали книги многих украинских политических деятелей и писателей (М. Скрипника, П. Любченко, С. Ефремова, А. Олеся, М. Зерова и др.). Государственная культурная политика была подчинена задаче любыми средствами покончить с национально-освободительным движением. С целью окончательно подавить в людях даже самую маленькую тягу к собственному волеизъявлению, инакомыслию, в действие вступала фальсификация и приписывание нарушений, а то и преступлений. Важно отметить, что процесс идеологического контроля осуществлялся практически на всех уровнях начиная с ЦК КПСС и заканчивая партийными комитетами в самих учреждениях культуры и творческих союзах [8, с. 305-310].

Изменения к лучшему в этом плане произошли после осуждения культа личности И. Сталина в 1956 г. на XX съезде КПСС. Вообще этот период так называемой «оттепели» во многом был связан с деятельностью партийного и советского руководителя Н. Хрущева. Был осуществлен пересмотр роли И. Сталина в истории страны. Впервые прозвучало обвинение бывшего лидера в насаждении культа личности, была озвучена потребность реабилитации жертв репрессий. Началась десталинизация.

В годы «оттепели» украинские ученые кроме достижений в точных науках, проводили важные научные исследования социогуманитарного направления – в области истории, философии, права, языкознания и литературоведения, искусствоведения, педагогики и психологии. Работы и разработки ведущих украинских ученых были известны не только в УССР и СССР, но и далеко за их пределами.

Показательно, что были основаны важные издательства, такие как: «Наука» – издательство Академии наук Украины, Государственное издательство изобразительного искусства и музыкальной литературы УССР, Государственное издательство детской литературы Украины (с 1964 г. «Радуга»), областные книжно-журнальные издательства в Харькове, Одессе, Львове и других городах.

Взятый курс страны на укрепление материально-технической базы второй половины 1950-х-1960-х гг. предусматривал использование достижений научно-технической революции, осуществление электрификации всей страны, радиофикации, проведение автоматизации производства и др. Строились заводы и фабрики, открывались многочисленные университеты, научные учреждения, библиотеки, театры и другие учреждения культуры.

СССР, как и весь мир, был охвачен НТР, только здесь она развивалась преимущественно в военно-промышленном комплексе. К числу главных достижений нужно отнести следующие: изобретение лазера, создание первого атомного ледокола, запуск баллистической ракеты и спутника Земли, полет

Ю. Гагарина в космос (1961 г.), применение атомной энергии. Также этот исторический период можно охарактеризовать напряжённым соперничеством в области освоения космоса между СССР и США. Космическая гонка стала важной частью культурного, технологического и идеологического противостояния периода «холодной войны». Также развивалась химическая и другие отрасли промышленности, были сделаны многие важные открытия мирового значения. Все это позволяло СССР шире использовать новые возможности и достижения человечества, развивая и приумножая культурные богатства.

У национально сознательной творческой интеллигенции появилась надежда на украинское возрождение. Портреты и скульптуры Сталина массово демонтировали. В музеях происходила масштабная смена экспозиций. Не только советская, но и украинская лениниана предполагала создание по заказу государства портретов, литературы о Ленине – это была гигантская индустрия. Однако, нельзя не указать и на проблему созданных невостребованных художественных произведений.

Важно подчеркнуть, что вторая половина 1950-х гг. стала поворотным пунктом в украинской живописи, литературе, кино и культуре. Обходя политические притеснения, украинские литераторы доносили до читателя высокие идеи гуманизма, чувства патриотизма. Так, в эти годы стали достоянием широкой общественности поэмы А. Малышко «Прометей», О. Гончара «Знаменосцы».

В Москве в 1956 г. был основан театр «Современник», в повседневный быт входило телевидение. В хрущёвскую эпоху и последующие годы в культуре еще сохранялось какое-то время вольнодумство (в 1966 г. опубликован роман М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита»), но постепенно оно приглушалось властями. Уже к началу 1950-х гг. в Украине действовало 96 театров, в большинстве которых шел творческий поиск новых театральных постановок.

Набирал популярности производственный роман, где описывались советские будни и проблемы, которые решаются мудрым партийным руководством. Отмечу, что тот, кто не был членом Союза писателей, почти не имел возможности издаваться. Одновременно окрепло движение поэтов-бардов (Б. Окуджава, В. Высоцкий, Ю. Визбор), которые воспевали не советские достижения, а дружбу и любовь. Вновь набирали силу подходы «социалистического реализма», когда желаемое выдавали за действительное. Зачастую происходило искажение истины в угоду властям.

Наряду с этим развитие получали научные и творческие связи советских, в их числе и украинских ученых, с учеными зарубежных стран. Разумеется, они развивались под пристальным контролем партийных и специальных органов, но тем не менее, связи украинских ученых способствовали расширению кругозора, помогали внедрить новые методы и разработки на практике [14].

Важно подчеркнуть, что УССР в тот исторический период и в последующие годы тесно сотрудничала с ЮНЕСКО в культурной сфере. Это касалось как деятельности музеев, широкого спектра культурных учреждений республики, так и проведения международных симпозиумов и научных конференций [15].

В данном контексте также важно вспомнить о деятельности общественной организации – Украинского общества дружбы и культурных связей с зарубежными странами (основано в 1959 г.). Основной целью его деятельности было распространение информации о достижениях советской Украины и противостояние антисоветской пропаганде. Общество отправляло в зарубежные страны, где проживали представители украинской диаспоры, различные выставки и литературу, которые показывали жизнь в УССР с положительной стороны. Также эта организация способствовала развитию украинистики зарубежом, переправляя в университеты и научные организации изданную в СССР литературу на украинском языке [16, с. 67-74.]. Не случайно материалы Общества и его переписка долгие годы были засекречены.

Соревнование двух полярных систем – социалистической и капиталистической осуществлялось по всем направлениям: политическому, идеологическому, экономическому и культурному. Страны социалистического лагеря ставили цель однозначно догнать и перегнать страны запада в сфере науки и техники, в образовательном и культурном развитии, а также в использовании новейших достижений человечества.

Самыми яркими были изменения и новизна в культурной и духовной жизни страны. Важно отметить, что «оттепель» открыла новые возможности для возрождения культуры, национального возрождения после притеснений и репрессий представителей украинской культуры режимом. «Оттепель» породила такое новое явление общественно-культурной жизни, как шестидесятничество. Движение шестидесятников в Украине – это культурно-политический феномен. Гуманитарная интеллигенция выступила против руссификации и стремилась к возрождению национальной культуры. Наибольшее влияние шестидесятники оказывали на литературный процесс. Это было временем возникновения новых положительных тенденций в литературе, временем творческого обновления.

В планы шестидесятников не входило отделение Украины от СССР, они выступали за либерализацию действующего режима. Печатались статьи, в них распространялись новые идеи и видения. Появилась поэма «Расстрелянное бессмертие», посвященная жертвам сталинских репрессий, поэма «Мазепа» и биографический роман «Третья рота» В. Сосюры, Л. Первомайского «Дикий мед», роман Г. Тютюнника «Водоворот». В поэзии и прозе активно выступали Д. Павлычко, Ю. Мушкетик, И. Драч и др. Большой популярностью пользовались произведения украинских сатириков М. Годованца, Ф. Макивчука

и др. Литературную критику представляли И. Дзюба, Е. Сверстюк, И. Светличный, В. Черновол и др.

Ярким свидетельством признания достижений украинской культуры периода «хрущевской оттепели» были присуждения Ленинских и Шевченковских премий. Это были самые высокие и почетные в государстве и республике премии. Ленинская премия была присуждена А. Довженко за литературный киносценарий «Поэма о море» (1959 г.); М. Рыльскому за сборники стихов «Розы и виноград» и «Далекие небосклоны» (1959 г.); М. Стельмаху за трилогию романов «Хлеб и соль» (1959 г.), «Кровь людская – не водица» (1957 г.), «Большая родня» (1951 г.); О. Гончару за роман «Тронка» (1962 г.).

Важным событием стало возвращение в литературу лучших произведений из литературного наследия украинских писателей – М. Кулиша, И. Микитенка, В. Блакитного, О. Вишни. Здоровым явлением было пополнение рядов литераторов молодыми талантливыми поэтами и прозаиками. Это художественные произведения, написанные В. Коротичем, И. Драчем, М. Винграновским, В. Коломийцем, Б. Олийником, Е. Гуцалом и др. Украинская литература позиционировала себя как национальная по форме и социалистическая по содержанию.

Ведущей фигурой среди молодых поэтов был В. Симоненко. В 1962 г. вышел его сборник «Тишина и гром». Основная идея творчества поэта – безграничная любовь к родной земле. Стремительно в украинскую литературу в конце 1950-х гг. вошла молодая украинская поэтесса Л. Костенко. Ее первые сборники, написанные во времена «оттепели» – «Лучи земли», «Паруса».

В хрущевскую эпоху были реабилитированы писатели «расстрелянного украинского возрождения», тогда были напечатаны их ранее запрещенные произведения. На них ориентировались молодые литераторы, за что часто становились объектом критики коммунистической партии. В литературу пришел «живой человек», который раскованно мыслил, высоко ценил красоту, был способен раскрыть свои переживания. Таким образом, речь шла об идеалах коммунистических, а также о том, что позже было названо «социализмом с человеческим лицом». Важно отметить, что далеко не все шестидесятники ставили под сомнение существующий общественный строй, напротив, многие надеялись на его реальное улучшение.

Важно отметить, что несмотря на притеснения и преследования, в СССР существовала система обеспечения творческой интеллигенции, которая позволяла практически не заботиться о финансовой эффективности своей деятельности. Моральное и материальное поощрение в виде премий, почетных званий и правительственных наград ставило часть творческой интеллигенции в достаточно привилегированное положение, по сравнению с другими группами населения, и вдохновляло на новые свершения [8, с. 305-310].

Ослабление давления со стороны политического режима привело к общим положительным сдвигам в культурной жизни Украины. Значительно

увеличилось количество изданных романов и повестей, только в 1963 г. в украинских журналах было опубликовано около двадцати новых произведений. Одной из главных тем в произведениях была жизнь украинского села в первые послевоенные годы. Результатом творческих поисков поэтов и художников стало глубокое воспроизведение жизни, стремление воплотить идеал прекрасного в образах и картинах.

Преодолевая сталинские идеологические преграды, художники возвращались к осмыслению и раскрытию общечеловеческих ценностей и идеалов, к реальной и многогранной личности. Однако на общем фоне развития положительных сдвигов, существовала большая угроза ассимиляции украинского народа, забвение украинского языка и уничтожение украинской культуры. Об этом красноречиво в своем письме, адресованном к поэту Андрею Малышко, писал младший коллега Василий Стус – «Я хочу только добра, честного добра, а ассимиляторство – разве это честная штука?» [17].

В 1962 г. на волне присущей «оттепели» либерализма в журнале «Новый мир» был опубликован рассказ А. Солженицына о жизни заключенных советского концлагеря – «Один день Ивана Денисовича». Это дало большое прозрение. Параллельно с официальной литературой все большую роль в жизни интеллигенции играл самиздат. С середины 1960-х гг. в самиздате активно распространялись «Колымские рассказы» Варлама Шаламова о сталинских репрессиях.

Одним из средств укрепления «дружбы народов» служило использование русского языка в качестве языка межнационального общения, что в 1950-1980-х гг. с разной интенсивностью приобретало содержание руссификации. Так, к примеру, в УССР на украинском языке в общеобразовательных школах обучалось в 1959-1960 учебном году – 70,6 % учащихся, в 1976-1977 – 57,8%.

Среди духовных достижений украинского народа исследуемого периода достойное место занимает изобразительное искусство. В этот период ослабевает культурная изоляция СССР. Выставка изобразительного искусства «Советская Украина» – крупнейшая в истории украинского изобразительного искусства насчитывала более 6 тыс. новых художественных произведений. Подготовленная к декаде украинской литературы и искусства в 1960 г. в Москве, она стала итогом достижений украинской живописи, скульптуры и народно-декоративного искусства за послевоенное время.

В политическом плане среди художников самой активной была Алла Горская. Вместе с другими правозащитниками – режиссером Л. Танюком, поэтами В. Симоненко и И. Светличным – она стояла у истоков Клуба творческой молодежи, любимого места встречи киевской интеллигенции 1960-х гг. С движением «шестидесятников» связано имя талантливой украинской художницы Татьяны Яблонской. В 1960-е гг. она в противовес «социалистическому реализму» демонстрировала новые решения и образы, в

которых ярко выделялись давняя традиция украинской народной живописи. Вместе с другими художниками она стала основателем фольклорного направления в украинском изобразительном искусстве. Особенно резонансным произведением хрущевской эпохи стал Шевченковский витраж в вестибюле главного корпуса Киевского университета. Его создала известная художница А. Горская к 150-летию со дня рождения поэта. Однако, этот витраж был признан идеологически вредным и уничтожен.

На материалах фронтовых воспоминаний было создано большое количество картин. Д. Безуглый «Форсирование Днепра», С. Отрошенко «Немецкие оккупанты на Украине», Т. Яблонская «Враг приближается». Ведущим мастером украинской книжной графики был В. Касьян.

Молодые художники пытались без фальши показать жесткую реальность такой, какой она была на самом деле. Герои их полотен в основном люди романтических профессий – полярники, геологи, комсомольцы, которые покоряли Дальний Восток – это юные, полные решимости менять страну интеллектуалы.

Подчеркну, что с тех пор, как в 1957 г. СССР запустил на орбиту Земли первый спутник, отдельное место в коллективном воображении советской культуры занимала тема освоения космоса. Это была искренняя вера в обновление системы [18]. К примеру, элементы «сурового стиля» были отображены в творчестве таких художников как В. Чеканюк, В. Зарецкий, М. Вайнштейн.

Продолжалось и развитие монументальной скульптуры. Сооружались памятники партийным, военным деятелям, дважды героям Советского Союза, героям войны и труда. В Киеве в 1954 г. был установлен памятник Н. Щорсу (скульпторы М. Лысенко, В. Бородай, М. Суходолов). К лучшим в художественном плане монументам того времени принадлежали памятник А. Пушкину в Киеве (1962 г., скульптор О. Ковальов) и др. В Украине, монументальное искусство стало территорией относительной свободы.

В истории культуры СССР и Советской Украины весьма насыщенным и неоднородным по значению был период «холодной войны» и хрущёвской «оттепели». Влияние идеологического послевоенного противостояния вплоть до 1975 г. сполна проявлялось в советской культуре, в широком навязывании партийно-советской вертикалью системы коммунистических постулатов в среде творческой интеллигенции. Однако проведение политики в культурной сфере по принципу социалистическая по содержанию и национальная по форме, ее дифференциация в отношении поддержки национальных республик, как показывает наш материал, имели неоднозначные реальные результаты, далекие от многих декларируемых целей.

В данном контексте культурная политика в отношении Украины, особенно хрущёвской «оттепели», частично способствовала формированию и утверждению украинского национального самосознания. Однако следует

учитывать и насколько непростым и рискованным был этот путь в Советском Союзе и в Украине особенно. В условиях существования за «железным занавесом», где сохранялся строгий идеологический контроль – это были смелые шаги украинской интеллигенции. При всей силе партийно-государственного влияния на творческую интеллигенцию, нельзя было изолировать советское общество от зарубежного влияния и демократических тенденций. Очень важно отметить, что разрядка международной напряженности с 1975 г. весьма способствовала расширению международных связей СССР, в том числе и в сфере культуры. Такое укрепление и расширение связей нередко рассматривалось сторонами как возможность для осуществления пропаганды преимуществ жизни как капиталистического, так и социалистического строя.

Список использованных источников и литературы

1. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. XX ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
2. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: МП «Свобода», 1996. – С. 5-10.; Баран В.К. Цензура та ідеологічний контроль в Україні (1946-1960-і роки) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – Вип. 7. – С. 497-562.
3. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.). Т. 13. – К.: Вид. дім: Альтернативи, 1999. – 304 с.
4. Зарецький В. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // Сучасність. – 1995. – № 4. – С. 113-125.
5. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
6. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 102-114.
7. Ангелова М.А. Управление духовной жизнью развитого социализма как способ ее целенаправленного развития: (На материалах СССР и НРБ). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. 09.00.02. – М., 1984. – 18 с.
8. Белошাপка Н.В. Государство и культура в СССР: от Хрущева до Горбачова. монография. – Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2012. – 320 с.
9. Бородай А.Д. Культурная политика в советском обществе: формирование молодой художественной интеллигенции (вторая половина 50-х - 80-е гг.). Автореферат диссертации на соискание ученого звания доктора исторических наук. Специальность 07.00.02 – Отечественная история. – М., 2000. – 40 с.
10. Лукин Ю.А. Художественная культура зрелого социализма. – М.: Изд-во «Знание», 1980. – 271с.
11. Переберина Н.В. Современный театральный процесс: управление и основные тенденции развития. Автореферат диссертации на соискание ученого звания кандидат искусствоведения 17.00.01 АОН при ЦК КПСС. – Москва, 1988. – С. 5-10.
12. Красильникова М.Б., Севастьянова С.К. К вопросу о современных подходах к определению понятия «культура» // Обсерватория культуры. – 2015. – № 4. – С. 98-103.
13. Украинская государственность в XX веке. (Историко-политический анализ). Украина во внешнеполитических доктринах США. / Руководитель авторск. коллектива А. Дергачев. –

- Київ «Політична думка», 1996. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrxhr/zmist.htm>
14. Архів Міністерства закордонних справ УРСР. Фонд. Генеральний секретаріат 194/095. Опис. Представителство УССР при ЮНЕСКО. 25 января 1979 – 11 декабря 1979 гг. Справа 3760. 260 л.
 15. Архів Міністерства закордонних справ УРСР. 104/087/5 Фонд. Питання культури. Частина І. Опис. Комісія УРСР у справах ЮНЕСКО. О подготовке ответа на вопросник ЮНЕСКО по статистике музеев. №09/53-2183 11.05.89. 9 января 1989 г. – 23 мая 1989 г. Справа 6720. 207 л.
 16. Дитковская С.А. Направления и формы работы Украинского общества дружбы с иностранными студентами (1959-1991 гг.) // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2016. – Т. 8, № 1-2. – С. 67-74.
 17. Центральний Державний архів-музей літератури і мистецтва України. ЦДАМЛІМ України. Лист В. Стуса до А. Малишка. Рук. 12 грудня 1962 р. ф. 22, оп. 1, од. зб. 419. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/102879?fbclid=IwAR39kD9SwaluPR2xwYhFUZWTFGeAZFPM-vi3SwktpwCbHUoXsxDkviDKPyk>
 18. «Інше» мистецтво і пізній СРСР. 1953-й – кінець 80-х. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.arthuss.com.ua/pdf/perm_revol

References

1. Danyliuk, Yu.Z., Bazhan, O.H. (2000). *Opozycja v Ukraini (druha polovyna 50-kh - 80-ti rr. XX st.)* [Opposition in Ukraine (second half of the 50s - 80s of the XX century)]. Kyiv: Ridnyi kraj. [In Ukrainian].
2. Baran, V. (1996). *Ukraine 1950-1960-kh rr.: evoliutsiia totalitarnoi systemy Ukraine 1950-1960s: the evolution of the totalitarian system* [Ukraine 1950-1960s: the evolution of the totalitarian system]. Lviv: MP "Svoboda". [In Ukrainian]; Baran, V.K. (2000). *Tsenzura ta ideolohichni kontrol v Ukraini (1946-1960-ti roky)* [Censorship and ideological control in Ukraine (1946-1960)]. *Ukraine: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* [Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood], 7, pp. 497-562. [In Ukrainian].
3. Baran, V.K., Danylenko, V.M. (1999). *Ukraine v umovakh systemnoi kryzy (1946-1980-ti rr.)* [Ukraine in the conditions of systemic crisis (1946-1980)]. T. 13. Kyiv: Vyd. dim: Alternatyvy. [In Ukrainian].
4. Zaretskyi, V. (1995). *Ukrainski shistydesiatnyky i khrushchovska vidlyha v etnokulturnomu prostori SRSR* [Ukrainian sixties and Khrushchev's thaw in the ethnocultural space of the USSR] *Suchasnist* [Modernity], 4, pp. 113-125. [In Ukrainian].
5. Kasianov, H. (1995). *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960-80-kh rr.* [Disagree: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960-80's.]. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
6. Kulchytskyi, S.V. (1998). *Sproby reform (1956-1964)* [Attempts at reform (1956-1964)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 4, pp. 102-114. [In Ukrainian].
7. Angelova, M.A. (1984). *Upravleniye dukhovnoy zhiznyu razvitogo sotsializma kak sposob eye tselenapravlennoho razvitiya: (Na materialakh SSSR i NRB)*. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kanddata flosofskikh nauk. 09.00.02. [Management of the spiritual life of developed socialism as a method of its purposeful development: (Based on materials from the USSR and the NRB). Abstract of dissertation for the degree of candidate of philosophical sciences]. Moskva. [In Russian].
8. Beloshapka, N.V. (2012). *Gosudarstvo i kultura v SSSR: ot Khrushcheva do Gorbacheva: monografiya* [State and Culture in the USSR: from Khrushchev to Gorbachov. Monograph]. Izhevsk: Izdatelskiy dom "Udmurtskiy universitet". [In Russian].
9. Boroday, A.D. (2000). *Kulturnaya politika v sovetskom obshchestve: formirovaniye molodoy khudozhestvennoy intelligentsii (vtoraya polovina 50-kh - 80-e gg.)*. Avtoreferat dissertatsii na

- soiskaniye uchenogo zvaniya doktora istoricheskikh nauk. Spetsialnost 07.00.02 – Otechestvennaya istoriya [Cultural policy in Soviet society: the formation of a young artistic intelligentsia (second half of the 50s - 80s). Abstract of a dissertation for the title of Doctor of Historical Sciences. Specialty 07.00.02 – National History]. Moskva. [In Russian].
10. Lukin, Yu.A. (1980). *Khudozhestvennaya kultura zrelogo sotsializma* [Artistic culture of mature socialism]. Moskva: Izd-vo “Znaniye”. [In Russian].
 11. Pereberina, N.V. (1988). *Sovremennyy teatralnyy protsess: upravleniye i osnovnyye tendentsii razvitiya*. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenogo zvaniya kandidat iskusstvovedeniya 17.00.01 AON pri TsK KPSS [Modern theatrical process: management and main development trends. Author's abstract of the dissertation for the degree of candidate of art history 17.00.01 AON at the Central Committee of the CPSU]. Moskva. [In Russian].
 12. Krasilnikova, M.B., Sevastyanova, S.K. (2015). K voprosu o sovremennykh podhodakh k opredeleniyu ponatiya “kultura” [On the issue of modern approaches to the definition of the concept of “culture”. *Observatoriya kulturey* [Observatory of Culture], 4, pp. 98-103. [In Russian].
 13. Dergachev, A. (1996). *Ukrainskaya gosudarstvennost v XX veke. (Istoriko-politicheskiy analiz). Ukraina vo vneshnepoliticheskikh doktrinah SShA* [Ukrainian statehood in the XX century. (Historical and political analysis). Ukraine in US foreign policy doctrines]. Kiev “Politichna dumka”. [Online]. Available from: <http://litopys.org.ua/ukrxr/zmist.htm> [In Russian].
 14. *Arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav URSS. Fond. Heneralnyi sekretariat 194/095. Opys. Predstavitelstvo USSR pry YuNESKO. 25 yanvaria 1979 – 11 dekabria 1979 gg. Sprava 3760. 260 l* [Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the USSR. Stock. General Secretariat 194/095. Description. Representation of the USSR at UNESCO. January 25, 1979 – December 11, 1979]. [In Russian].
 15. *Arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav URSS. 104/087/5 Fond. Pytannia kulturey. Chastyna I. Opys. Komisiia URSS u spravakh YuNESKO. O podhotovke otveta na voprosnyk YuNESKO po statystyke muzeev. №09/53-2183 11.05.89. Sprava 6720. 9 yanvaria 1989 g. - 23 maya 1989 g. 207 l* [Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the USSR. 104/087/5 Fund. Questions of culture. Part I. Description. USSR Commission for UNESCO. About preparation of the answer to the UNESCO questionnaire on statistics of museums. №09 / 53-2183 11.05.89. January 9, 1989 – May 23, 1989]. [In Russian].
 16. Ditkovskaya, S.A. (2016). *Napravleniya i formy raboty Ukrainskogo obshchestva druzhby s inostrannymi studentami (1959-1991 gg.)* [Directions and forms of work of the Ukrainian society of friendship with foreign students (1959-1991)]. *Istoricheskaya i sotsialno-obrazovatel'naya mysl* [Historical and social-educational thought], 1-2, vol. 8, pp. 67-74. [In Russian].
 17. *Tsentrnyi Derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. TsDAMLML Ukrainy. Lyst V. Stusa do A. Malysheva. Ruk. 12 hrudnia 1962 r.f. 22, op. 1, od. zb. 419*. [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. CDAMLML of Ukraine. Letter of V. Stus to A. Malishko. Hand. December 12, 1962 f. 22, op. 1, od. zb. 419]. [Online]. Available from: <https://zbruc.eu/node/102879?fbclid=IwAR39kD9SwaluPR2xwYhFUZWTFGeAZFPM-vi3SwktpwCbHUoXsxDkviDKPyk> [In Ukrainian].
 18. “Inshe” mystetstvo i piznii SRSR. 1953-y – kinets 80-kh. [“Other” art and the late USSR. 1953 – late 80’s.]. [Online]. Available from: <https://www.arthuss.com.ua> > pdf > perm_revol [In Ukrainian].

Солошенко В.В. Зигзаги культурної політики Радянського Союзу епохи «холодної війни».

Ця стаття написана на основі доповіді, зробленої під час роботи міжнародного японсько-польсько-українського круглого столу «Культурні і академічні зв'язки між країнами Східного блоку та Заходу в період «холодної війни», організованого Інститутом соціальних досліджень Охара/Університетом Хосей (Токіо, Японія) в кооперації з ДУ «Інститут всесвітньої історії»

Національної академії наук України» (Київ, Україна) і Ягелонським університетом (Краків, Польща).

З тим, щоб прочитання цієї статті було більш доступним для вчених держав пострадянського простору, дальнього і ближнього зарубіжжя автор, як виключення, обрала саме російську мову, яку японські колеги і професори з Університету Охара/Токіо та інших університетів опановували в період «холодної війни», навчаючись в СРСР.

У статті підкреслено, що вхождення в Радянський Союз України, на правах союзної республіки-засновниці і проголошення курсу на створення нового суспільно-економічного ладу, передбачало низку важливих соціальних трансформацій. В СРСР були втілені індустріалізація, колективізація і культурна революція, відкривалися багаточисельні університети, наукові інститути, театри та інші заклади культури.

Радянська культура, відповідно до офіційного визначення, слугувала будівництву соціалістичного суспільства. Водночас культурна політика Радянського Союзу пересідувала завдання зміни суспільної свідомості, ліквідації приватної власності, відмови від релігії. Вона, беручи за основу комуністичну ідеологію, покликана була слугувати формуванню «нової радянської людини». Автором показано, яким був вплив «холодної війни» на культуру СРСР. Підкреслено, що розвиток нових галузей промисловості і наукові відкриття світового значення, зроблені радянськими вченими, надавали можливість ширше використовувати досягнення людства для подальшого розвитку і примноження культурних багатств. Також про досягнення і втрати щодо утвердження українського національного питання йдеться в цій статті.

Ключові слова: культурна політика, СРСР, УРСР, «холодна війна», «відлига», протистояння, українська інтелігенція, національне питання.

Soloshenko V. Zigzags in Cultural Policy of the Soviet Union in the Cold War Epoch.

Presented article has been written based on the report, which was delivered at the International Workshop “The Cultural and Academic Relations between the Eastern Bloc Countries and the West during the Cold War Period” organized by the Ohara Institute for Social Research/Hosei University (Tokyo, Japan) in cooperation with the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine” (Kyiv, Ukraine) and Jagielonian University (Krakow, Poland).

In order for reading this article to be more accessible for the scholars of post-Soviet countries, far and near abroad, the author, on exceptional basis, used Russian as the language of her research. Because exactly Russian was the language of learning of the author’s Japanese colleagues, professors from the Hosei University / Tokyo and other universities during their studying in the USSR in the Cold War years.

The article underlines that accession of Ukraine to the Soviet Union as the Union Republic-co-founder and its commitment to the establishment of the new social and economic system involved a series of public transformations. In the Soviet Union, the industrialization, collectivization, and cultural revolution were conducted, numerous universities, scientific institutions, theatres, and other culture centers were opened.

Soviet culture, as officially defined, served the purpose of construction of a socialist society. At the same time, the cultural policy of the Soviet Union had not only the objectives of changing public consciousness, covered the principles of liquidation of private property and repudiation of religion, but also, on the base of communist ideology, it was intended to provide a formation of the «New Soviet Man». The author demonstrated the Cold War influence on the culture of the USSR. The research highlighted that the development of new industries and scientific discoveries of global significance by the Soviet scientists enabled to use to a greater extent of human achievements for further progress and cultural wealth accumulation. The article deals with the achievements and losses in the process of Ukrainian national identity assertion.

Keywords: cultural policy, the USSR, the Ukrainian SSR, the Cold War, the Thaw, confrontation, Ukrainian intelligence, national issue.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Калакура Я.С.

НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРІОСОФІЇ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

*(Володимир Потульницький. Деміург. Історіософія
Омеляна Прицака: монографія. Харків: «Акта», 2021. 323 с.)*

Яскрава і самобутня постать академіка Омеляна Прицака – видатного інтелектуала сучасності – посідає важливе і вагоме місце в українській та зарубіжній історіографії. Його багатогранна творчість як історика, орієнталіста і лінгвіста уже отримала високу оцінку в низці оглядово-аналітичних статей та рецензій. Найменш з'ясованими залишалися історіософські погляди вченого на українську і світову історію, внесок ученого в концептуалізацію історіософії як науки і навчальної дисципліни. Цю прогалину значною мірою заповнює ґрунтовне дослідження знаного історика-теоретика, фахівця з історіографії та інтелектуальної історії, одного з учнів О. Прицака, провідного наукового співробітника Інституту української історіографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України – Володимира Потульницького. Оприлюднена ним монографія є першою узагальнюючою працею системного характеру, яка охоплює широкий спектр ключових проблем, пов'язаних з багатогранною пошуковою і дослідницькою діяльністю вченого планетарного рівня, передусім з його історіософськими поглядами.

Принагідно нагадаємо, що Омелян Йосипович Прицак фігурує в історіографії як американський історик українського походження, але не буде помилкою віднести його до українських істориків з діаспори. Він народився на Львівщині в 1919 р., а 15 років тому помер в Бостоні, проживши значну частину віку в США. Він був учнем академіка Івана Крип'якевича, якого Михайло Грушевський відносив до найбільш здібних вихованців львівської історичної школи. Вчений став творцем і першим директором Українського наукового інституту Гарвардського університету, іноземним академіком НАН України, фундатором відродження української орієнталістики, директором новоствореного Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України, засновником і завідувачем першої в Україні історіософської кафедри в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Ось чому не є випадковим те, що автор виніс у заголовок книги концепт «деміург», який дослівно з грецької перекладається як майстер, творець, котрий працює для людей. О. Прицак був справжнім майстром, майстром історієписання, історіософського мислення і одним з творців новітнього

бачення української історії на тлі світового історичного процесу. Він дотримувався принципу деміурга, тобто постійно самовдосконалювався, творчо збагачував методи пізнання в пошуках істини.

Монографія В. Потульницького задумана як наукова реконструкція ключових блоків формування історіософських поглядів Омеляна Пріцака, їх реалізації в процесі досліджень української і зарубіжної історії, і відповідно складається з семи частин, кожна з яких присвячена одному із сегментів загальної проблеми. Цю реконструкцію автор здійснив на основі великого пласту джерел, почерпнутих з особистого архіву О. Пріцака, залучення документів історичних архівів у Києві і Львові, власного сприйняття особистості вченого і текстологічного аналізу опублікованих його наративів, а також зафіксованих або прослуханих лекцій і рукописних творів. Водночас він скористався історико-соціологічною методологією Карла Маннгейма, його генераційною теорією та максимально застосував власні рефлексії стосовно формування історіософії вченого, впливів на нього наукового середовища Європи та США, відстеживши еволюцію поглядів у процесі інтелектуальної творчості після відновлення незалежності України. Можна погодитись з думкою дослідника, що формування історіософських поглядів О. Пріцака у часовому вимірі – це довготерміновий процес, який тривав усе життя, але його витоки треба шукати в умовах навчання у Львівському, де він почав цікавитись історіософією, а згодом у Берлінському та Геттінгенському університетах.

У монографії виділено чотири періоди цього процесу: довоєнний (1938-1941); німецький (1943-1967); американський (1967-1991); український (1991-1998). Правда, їх назви і хронологічні межі, на нашу думку, потребують уточнення. По-перше, всі періоди українські, адже, перебуваючи в еміграції, вчений не переставав бути українцем і залишався в координатах української історіографії. По-друге, довоєнний період логічніше датувати 1936-1939 рр.

Ключове місце в монографії відведено аналізу поглядів вченого на предмет і методи історіософії, а також на її міждисциплінарні зв'язки. Предметом історіософії, на його думку, є теорія історії та філософське розуміння історичного процесу. Історіософія, як наука, пройшла в своєму розвитку чотири етапи: романтизму (Леопольд Ранке і Георг Гегель), позитивізму (Еміль Дюргейм, Люсьєн Леві-Брюль), морфології культурного розвитку (Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнбі) і французької школи «Анналів» (Марк Блок, Люсьєн Февр, Фернанд Бродель, Жорж Дюбі, Жак Ле Гофф). Торкаючись функцій історіософії, історик назвав головною з них дослідження теорії історії та історичного процесу, зокрема. Українську історіософію він виводив з «Історії Русів», творів М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Багалія, В. Липинського, І. Крип'якевича, С. Томашівського та ін., пов'язуючи її з особливостями провідної ідеї української нації. Водночас він апелював до думки В. Антоновича про відмінність стрижня національних ідей трьох сусідніх

народів. У великоросів – це абсолютизація авторитету ролі державної влади, у поляків – принцип аристократизму, а в українців – принцип широкого демократизму.

Зважаючи на важливе значення історіософських студій О. Прицака, пов'язаних із заснуванням історіософської кафедри у Київському університеті імені Тараса Шевченка, читанням відповідних лекцій і створенням курсу «Історіософія історії України», автор докладно висвітлює проєктний задум вченого: сформувати у межах кафедри три лекційні курси: «Історіософія всесвітня», «Історіософія українська» та «Історія політичної думки на Заході і в Україні». Крім того, при кафедрі функціонував постійно-діючий історіософський семінар для викладачів, аспірантів та студентів. Професор зініціював опрацювання студентами в оригіналі творів видатних західних істориків, читання низки англомовних лекцій, що неоднозначно сприймалося окремими студентами та викладачами радянського вишколу, а діяльність кафедри була згорнута, оскільки вона не вписувалась в успадковані від УРСР бюрократичні приписи. Наприкінці 1994 р. професор О. Прицак почав читати свої лекційні курси у складі кафедри джерелознавства, яку очолив автор цієї рецензії. Маю зазначити, що Омелян Йосипович вніс свіжий струмінь в роботу колективу, він підтримав трансформацію кафедри в кафедру архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, погодився з нашою аргументацією, що так звані «допоміжні дисципліни» набули статусу спеціальних, позаяк мають своє предметне поле, свої методи пізнання. Він виступав з доповідями на методологічних семінарах, щедро ділився досвідом.¹

Друга і третя частини монографії присвячені теоретичним засадам і світоглядним орієнтирам О. Прицака в дослідженні історіософії української історії. Розглянута концептуалізація історії України в контексті світової історії, потрактовані висунуті вченим головні принципи цього процесу, а саме: історична правда; орієнтація на європейський і світовий рівень історичної науки; окремішність українського історичного процесу; тісні міждисциплінарні зв'язки (с. 62-63). Велика увага приділена методологічному та історіософському аналізу конкретно-історичних праць О. Прицака, зокрема, «Походження Русі», студій з історії Галицько-Волинської держави, її королівського статусу, зародження і генези українського козацтва, його ролі у формуванні Запорозької Січі та Війська Запорозького як державних утворень, їх відносин з Кримським ханством та Османською імперією, оцінки постатей Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Пилипа Орлика та ін.

Цілком обґрунтовано В. Потульницький присвятив окремі частини монографії розгляду досліджень О. Прицака стосовно історіософії

¹ Kalakura Yaroslav. Omelyan Pritsak: In Taras Shevchenko National University Of Kyiv. Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Vol./Yıl. 1, No/Sayı. 1, Summer/Yaz 2019, Sakarya / Türkiye, pp. 42-58.

східноєвропейських держав, їх історичних зв'язків з Україною. Йдеться, передусім, про Річ Посполиту, Кримський Ханат, а також досліджень українського контексту історіософії юдаїки.

Шоста частина монографія містить аналітичний дискурс історіософії Євразії О. Пріцака на тлі міжконтинентальних державних утворень. Розглянуті сюжети, пов'язані з Московським царством як уособленням авторитарних владних харизм Візантії та Золотої Орди, відстежується їх експансія в Україну.

Автору рецензії, як історіографу та джерелознавцю, особливо близька сьома частина, в якій основна увага зосереджена на історіографічній полеміці стосовно ключових питань історіософських концепцій О. Пріцака в радянській і західній історичній науці. Доречно зазначити, що Омелян Йосипович у наукових студіях, у своїх доповідях та лекціях дотримувався полемічного стилю викладу матеріалу, а це дозволяло йому не лише спростовувати хибні твердження опонентів, але й переглядати власні підходи. Оцю його позитивну манеру історієписання прекрасно передав В. Потульницький, звертаючись, зокрема, до реакції радянських істориків, зокрема з України О. Вовка, В. Микитася, Р. Скриннікова, П. Толочка, І. Хміля та ін., на погляди видатного вченого щодо походження Русі і заснування Києва, їх спроб звинуватити його в антинауковості, буржуазному націоналізмі, клерикалізмі та інших «ізмах». Водночас автор зазначає, що вченому доводилось обстоювати свою історіософську гіпотезу щодо походження Русі та існування єврейської громади в Києві IX ст. в полеміці з деякими західними дослідниками, особливо з так званими «скептиками», здебільшого не обізнаними із залученими ним унікальними історичними джерелами. Загалом В. Потульницький продемонстрував високий рівень обізнаності заторкнених проблем з фахового і бібліографічного погляду, а також історіографічної оцінки основних тверджень О. Пріцака в європейській, американській та ізраїльській історіографіях (с. 263-284). Цікавою і виключно науковою є і сама методика подачі матеріалу: кожна з семи частин починається з постановки проблеми, аналізу її розв'язання і закінчується висновками.

Таким чином, монографія В. Потульницького носить інноваційний характер як за актуальністю і новизною проблеми, так і дослідницьким рівнем. Пріоритетне місце у ній відведено історіософському аналізу знакових проблем історії України як науки з акцентом на лінійний прогрес творчості О. Пріцака: від дослідження окремих питань до створення цілісних дискурсів, монографічних та узагальнюючих праць. За оцінкою автора, не менш вагомим є внесок ученого в дослідження історіософії історії зарубіжних східноєвропейських та євразійських країн, передусім з погляду взаємопереплетення з українською історією. Цінність цієї монографії і в тому, що вона закладає ґрунтовну основу для створення інтелектуальної біографії О. Пріцака.

Слід зазначити, що Володимир Потульницький оглянув історіософську спадщину, яку залишив нащадкам Омелян Пріцак, охопивши майже всі теми, що складали його інтерес на різних етапах життя та простеживши еволюцію у трактуванні вченим тих чи тих сюжетів. Все це вимагало всебічного занурення у джерела та методологію вченого. До того ж більшість тем, які складають історіософську спадщину О. Пріцака, котру розглянув автор рецензованої монографії, не є предметом дослідження самого В. Потульницького як історика та історіографа і не входить до його наукових інтересів. Для цього слід було перекласти на українську та опрацювати різноманітні джерела, писані сімома іншими мовами (англійською, німецькою, французькою, італійською, польською, російською та латиною), видобути з архівів незнані та різноманітні документи та матеріали, простежити трансформацію тих чи тих ключових історіософських проблем української та світової історії в уявленнях Омеляна Пріцака упродовж понад 60 років його насиченого та плідного життя в науці.

Дослідження завершується ґрунтовними загальними висновками, в яких підбиті підсумки дослідження і сформульовано низку повчальних уроків для нових поколінь істориків. З-поміж них варті уваги такі положення: а) історик, як кожен учений, має бути патріотом своєї вітчизни. Це не означає, що він має замикатися лише на «національній історії», адже вона є частиною світового історичного процесу; б) об'єктивне місце України у світовій історії можна визначити лише на основі джерел та синтезу української і зарубіжної історіографії; в) історик має працювати не заради власної кар'єри чи збагачення, а задля духовного зростання – свого і своєї батьківщини. Можна було очікувати, що автор запропонує назрілі рекомендації стосовно подальшого дослідження проблеми і меморіалізації пам'яті про видатного вченого.

Разом з тим до цієї висококваліфікованої монографії В. Потульницького є декілька зауважень. Перше з них стосується історіософського вишколу Омеляна Пріцака, аналіз якого відсутній у книзі. На думку автора рецензії, у першій частині монографії «Бачення Омеляна Пріцака щодо історіософії як науки та навчальної дисципліни» слід було присвятити окремий, третій, розділ, який би розкривав проблему, як історіософські погляди О. Пріцака формувалися, заторкнуті в цьому контексті, які школи видатних дослідників він осягнув, ким були його вчителі у пізнанні історіософії і становленні його історіософських поглядів. На особливу увагу заслуговували б його викладачі філософії та логіки під час навчання у Львівському університеті у 1936-1940 рр. Це, відповідно, професори Роман Вітольд Інґартен та Казимир Айдукевич. Саме виклади цих двох вчених склали, за словами самого О. Пріцака, «початок моїх розумувань над теорією історії і над історіософією».²

² Пріцак Омелян. Мій шлях історика. Пріцак Омелян. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ; Кембридж, 1991. – С. 65-66.

На новому, більш зрілому витку наукового вишколу О. Пріцака, на нього в сенсі осмислення історіософії вплинув його вчитель у Берлінському університеті у 1943-1945 рр. та у Геттінгенському університеті у 1946-1948 рр. професор Ганс Гайнріх Шедер, який був не лише орієнталістом, але й теоретиком історії. Саме завдяки Шедеру О. Пріцак, за його зізнанням, ознайомився з історіософією Арнольда Тойнбі, Макса Вебера та Хосе Ортеги-і-Гассета.³

Читачеві, безперечно, було б цікаво дізнатись, які ідеї зазначених науковців втілює чи не втілює О. Пріцак, вибудовуючи свою власну історіософію історії, які дослідження цих видатних науковців стали методологічними засадами в історичних та історіософських працях самого О. Пріцака, чи він транлював і розвинув далі ідеї своїх попередників – представників декількох історіософських шкіл та поколінь.

Друге зауваження стосується необхідності, на думку рецензента, вмістити до структури другої частини монографії «Теоретичні орієнтири Омеляна Пріцака в дослідженні історіософії історії України» ще одну тему, присвячену аналізу вченим історіософії такої пам'ятки, як «Слово о полку Ігоревім». Цій темі Омелян Пріцак присвятив декілька статей, надрукованих упродовж 1960-1980-х рр., а також окрему монографію, що вийшла з друку у Києві через два роки після смерті вченого.⁴ Напевно, факт появи цієї окремої монографії, у якій вміщений також переказ змісту попередніх статей О. Пріцака про «Слово», і послужив причиною відсутності такої теми у рецензованій праці, яка виразно контрастувала б з іншими п'ятнадцятьма темами. Проте, на нашу думку, від вміщення такої теми та здійснення автором її історіософського аналізу монографія лише виграла б.

Завершуючи рецензію, хочу водночас відзначити, що обидва висловлені вище критичні зауваження є радше побажаннями авторові монографії при наступному виданні розширити і доповнити книгу вміщенням ще двох цікавих і пізнавальних розділів, а також висловом подяки за його велику і таку потрібну для нашої науки працю, яку історикам необхідно взяти до уваги. Ба більше, будь-яке серйозне дослідження української та світової історії, за яке братиметься наступне покоління українських вчених, буде неповним або взагалі неможливим без вивчення та осмислення історіософії Омеляна Пріцака, яке спромігся відтворити та викласти автор рецензованої монографії – професор Володимир Потульницький.

³ Pritsak Omeljan. *Apologia Pro Vita Sua*. Journal of Turkish Studies (ed. Sinasi Tekin). – Cambridge, Mass.: Harvard University, 1978. – P. XV.

⁴ Пріцак Омелян. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». – Київ: «Обереги», 2008. – 360 с.

ДАЛЕКА І БЛИЗЬКА

(Окабе Йошіхіко. Історія японсько-українських взаємин 1915-1937 рр.: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2021. 192 с.)

Тема, яку піднімає у своїй книзі знаний японський науковець, доктор економічних наук, професор економічного факультету японського університету Кобе Гакуїн, президент Асоціації українців Японії Окабе Йошіхіко – не лише малодосліджена, але й практично незнайома українському читачеві. Лише декілька дослідників торкалися тих чи тих її аспектів у низці статей та монографій. Насамперед, слід згадати фундаментальне дослідження цієї теми українським емігрантом у США Іваном Світом (1897-1989), який присвятив їй окрему монографію.⁶ Продовжив дослідження Івана Світа професор Токійського університету Казуо Накай, який розпочав її дослідження під час перебування на стипендії Фулбрайта в Гарварському університеті, навчаючись там у Омеляна Пріцака в Українському науково-дослідному інституті.⁷ Серед українських дослідників цієї теми торкався у своєму довіднику кандидат історичних наук Андрій Попок, який служив морським офіцером ВМФ СРСР на Тихоокеанському флоті і під час служби зацікавився цією темою.⁸ Окрему монографію та низку статей присвятив дослідженню взаємин між японськими військовими та дипломатами і гетьманом Павлом Скоропадським та очолюваним ним рухом, які мали місце упродовж 1926-1943 рр. на території Німеччини та Маньчжурії і автор цієї рецензії.⁹

⁶ Світ І. Українсько-японські взаємини 1903-1945 (історичний аналіз і спостереження). – Нью-Йорк, 1972. – 371 с.

⁷ Стаття професора Накай про українсько-японські взаємини вміщена мною за дозволом її автора у окремому випуску журналу «Українська орієнталістика». Див.: Накай К. Україна і Японія. Дещо про відносини між обома країнами та про українознавство в Японії // Українська орієнталістика. – Київ, 2007-2008. Вип. 2-3. – С. 137-141.

⁸ Попок А. Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії. Довідник. – Київ, 2004. – 359 с.

⁹ Потульницький В.А. Дипломатія Павла Скоропадського (Військово-дипломатичні стосунки гетьмана з острівними монархіями у 1926-1943 рр). – Харків: «Акта», 2014. – 312 с; Потульницький В.А. Political Relations of Hetman Pavlo Skoropads'kyj with Japanese Military Imperial Authorities in 1928-1943 (on the materials of the personal Diary of Hetman) // Наукові записки. Інститут української археографії НАН України. – Київ, 2009. Том. 19. Кн. 2. Част. 1. – С. 371-376; Потульницький В.А. Започаткування взаємовідносин гетьмана України Павла Скоропадського з Японською імперією як результат діяльності владного тандему з прем'єр-міністра барона Г. Танаки і міністра іноземних справ К. Сідехари (1927-1929 рр.) // Мовні і концептуальні картини світу. Бібліотека Інституту філології Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ, 2013. Вип. 45. – С. 284-288.

Рецензована монографія складається з двох частин. У першій частині книги «Зустріч культур» уміщені два розділи. У розділі першому «Знайомство японців з українською культурою» задокументовано початок японсько-українських відносин, який, за визначенням професора Окабе, припадає на 1915 рік. Саме в цьому році на сцені Пушкінського театру у Владивостоці українська театральна трупа на чолі з актором та режисером Костянтином Леонтійовичем Кармалюком-Каменським (1858-1932) розпочала співпрацю з відомими японськими акторами Мацуї Сумако та Шімамура Хотцу. Завдяки знайомству членів української трупи з обома японськими акторами незабаром в травні 1916 р. відбувся і перший візит 45 членів трупи до Японії. Гастролю української трупи відбувались у містах Кобе, Токіо та Йокогама. У репертуарі трупи, зокрема, були постановка опери Семена Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», виконання народного танцю «Гопак», балади «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Михайла Старицького та інших творів. Професор Окабе особливо зазначає, що «більше ніж половина номерів репертуару трупи – українські народні танці, пісні та музика», а «деякі оперети та драми на сцені японського театру виконувалися українською мовою» (с. 27).

У другому розділі першої частини «Голодомор очима японців» автор розглядає свідчення японців, які стали свідками голодомору в Україні в 1935 р. та їхнє бачення тогочасної ситуації на українських землях. Цьому розділу передуює невеликий вступ, де автор подає огляд тогочасної літератури з інформацією про голодомор і загострює увагу на дискусії між дослідниками щодо питання чи був голодомор запланованим злочином проти українського народу, чи був всеохоплюючим явищем на теренах не лише України, але й всього СРСР, підкресливши, що на другій версії наполягає сучасна Російська Федерація. Автор зазначає, що на початку 1930-х рр. висвітлення теми голодомору в Україні на японських теренах було досить обмеженим, доки в 1934 р. не вийшла з друку книга професора іноземних мов Йошімура Чюдзо «Японсько-російські взаємини і сучасність та плани на майбутнє», в якій був уміщений розділ «Голод в Україні». У розділі винуватцем голодомору був названий радянський диктатор Й. Сталін, що силоміць впроваджував свій 5-річний план економічного розвитку, який і спричинив голод.

Наступним автором, завдяки праці якого японці дізналися про факт існування голоду в Україні, став, як подає професор Окабе, член Комуністичної партії Японії, а у роки війни член японської військової місії в Китаї Масакане Кікута, який наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. мешкав у СРСР. У 1936 р. Кікута видав в Японії книгу «Шість років у Росії», в якій підкреслював, що «головною і наскрізною темою у його праці є голод в Україні» (с. 37). За свідченням Кікути, про жахливі факти голоду та канібалізму в Україні він дізнався від жінки похилого віку, яка з метою купити собі хліба прибула з Харкова до Ленінграда, де Кікута тоді мешкав. Після цієї зустрічі японець здійснив подорож Україною і переконався, що слова жінки про голод

відповідають дійсному станові речей. Як зазначає професор Окабе, Кікута під час свого перебування в Україні не просто фіксував побачене, але й справді перейнявся співчуттям до українців та досягнув глибокого розуміння стану душі українського селянина і його прагнень жити без радянського колгоспу і самостійно вести господарство на власній землі (с. 38-39).

Друга частина монографії професора Окабе під назвою «Міжкультурні взаємини» складається з трьох розділів. У першому з них «Український національний рух у Маньчжурії» автор аналізує політичні погляди українців у Харбіні та позицію японців стосовно українського національного руху.¹⁰ Аналіз, здійснений автором у цьому розділі, головним чином спирається на япономовні матеріали, видані у 1936 р. Департаментом закордонних справ Маньчжурії, зокрема на багатотомне видання збірника з історії та теорії дипломатії під назвою «Політична ситуація у Східній Азії». Одна з частин 5-го тому цього збірника мала назву «Огляд українських національних рухів», де чимало матеріалів було присвячено українцям у Маньчжурії.

Базуючись на цьому розділі, професор Окабе аналізує сприйняття та розуміння японцями українців, які мешкали на той час у Харбіні. Окрім цього, передається спостереження автора щодо існуючої соціальної ієрархії українського суспільства у Харбіні, яке нараховувало близько 15 тис. осіб. У цій ієрархії виділялися, насамперед, домовласники і власники крамниць, за якими слідували представники інтелігенції та орендарі. Можна знайти інформацію і про рівень освіти серед українців Харбіну, їхні політичні погляди та розшарування по лінії відстоювання ідеї незалежності України, з одного боку, та байдужості до цієї ідеї, з іншого.

Історію та характер японсько-українських відносин професор Окабе описує за книгою «Українсько-японські взаємини 1903-1945 рр.» (Нью-Йорк, 1972) вже згаданого вище українського емігранта до Маньчжурії, а після завершення Другої світової війни до США – журналіста та історика Івана Світа. З 1935 по 1937 рр. Іван Світ був редактором української газети «Маньчжурський Вісник» та активним діячем Української Громади у Маньчжурії. У своїй книзі Світ описує життя Української громади у Маньчжурії та проблеми, які стосувались складних відносин громади з представниками японської адміністрації. Спеціальна увага приділена змалюванню дружнього характеру відносин, що склались у Світа з окремими японцями, які проживали у Харбіні, зокрема з представником науково-дослідного відділу Південно-Маньчжурської залізниці в Харбіні

¹⁰ Матеріали цього розділу були частково опубліковані професором Окабе у його нещодавно виданій статті. Див.: Окабе Йошіхіко. Український національний рух у Маньчжурії (на основі праць Івана Світа) // Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2020. Вип. 31. С. 51-61.

Хоріе Кадзумасу та співробітником економічного відділу цієї ж залізниці, перекладачем та дослідником тунгуських народностей Кітагава Шікадзо.

Наступний розділ другої частини «Українці в Харбіні 1932-1937 рр. (на основі матеріалів із тижневика «Маньчжурський Вісник»)» присвячено аналізу статей з цієї газети, що видавалась в Харбіні в зазначений період. Статті розкривають особливості проживання та побуту українців в Маньчжурії і подають аналіз їхніх відносин з японцями. При аналізі матеріалів цього розділу автор рецензованої монографії також спирається на вищезгадану книгу Івана Світа «Українсько-японські взаємини». Професор Окабе зазначає, що Маньчжурський Вісник, дві сотні примірників якого було видано упродовж 1932-1937 рр., виходив українською мовою, і, попри те, що друкував статті і російською, і англійською, «займав виразну антиросійську позицію» (с. 67). У Віснику можна знайти інформацію про життя українців не лише у Маньчжурії, але й про діяльність Української громади в Шанхаї та Аошіма, описи діяльності Ради Української національної колонії та Союзу українських емігрантів у Харбіні. Професор Окабе зазначає, що «влада Маньчжурії, а відтак і влада Японії всіляко сприяла та підтримувала Українську громаду» (с. 135).

Важливе значення для розуміння проблем, які є предметом обговорення цього розділу і взагалі усієї книги є складені професором Окабе дві ілюстративні таблиці. У першій з них (таблиця № 4-1) автор подає у хронологічній послідовності список японців, з якими контактував Іван Світ (с. 79-85). Укладаючи цю таблицю, професор Окабе спромігся встановити імена, прізвища та сферу діяльності осіб японців – контактерів І. Світа. Методом зіставлення спогадів у книзі І. Світа зі згадками про тих людей у інших історичних джерелах, таких як «Реєстр працівників Південно Маньчжурської залізниці», «Реєстр державних службовців Маньчжурії» та «Реєстр військових офіцерів», автор рецензованої монографії спромігся вирішити досить складну проблему – провести ідентифікацію 36 персоналій японців, що саме тоді працювали або служили в Харбіні, зібравши інформацію про їхній статус і заняття, та відтворити існуючу соціальну структуру японської спільноти у Маньчжурії.

Інша таблиця (№ 4-2), яку уклав професор Окабе (с. 86-118) містить заголовки надрукованих у «Маньчжурському Віснику» статей, вказує на мову, якою вони були написані та передає короткий огляд їхнього змісту. В результаті опрацювання статей «Вісника» автор монографії доходить висновку, що українська громада Харбіну «активно намагалася поширювати свою культуру та налагоджувати дружні взаємини з різними громадянами інших національностей, що також мешкали в Харбіні» (с. 134).

Останній, п'ятий розділ книги «Комерційна діяльність української громади в Харбіні (на основі рекламних оголошень з «Маньчжурського Вісника»)» присвячений авторському аналізу низки рекламних комерційних оголошень, що друкувалися в часописі в 1932-1937 рр. Шляхом аналізу інформаційного

наповнення уміщеної на сторінках газети реклами та встановлення інформації про ділові підприємницькі компанії, що були авторами оголошень, професор Окабе намагається глибше зрозуміти життя та ментальність тогочасних українців у Маньчжурії. В цьому розділі дослідник знову застосовує творчий підхід і складає ще одну таблицю (№ 5-1), в якій ретельно підрахована кількість комерційних оголошень в кожному виданні «Маньчжурського Вісника», а також подається інформація про підприємців, чиї рекламні оголошення друкувалися на сторінках газети (с. 142-151).

При створенні цієї таблиці, як і інших двох вищезгаданих таблиць, уміщених у попередньому розділі книги, професор Окабе провів складну аналітичну роботу, спершу відібравши ті компанії, підприємства та заклади, що намагалися подавати рекламу про свою діяльність, а далі подавши у відповідні графи таблиці інформацію про дати подання компаніями своєї реклами та інтенсивність цих подань. Серед цих підприємств та закладів, діяльність яких пропагувалась на сторінках «Маньчжурського Вісника», науковець називає гуртовню підприємця Сергія Тарасенка (бакалійні, винні, гастрономічні та кондитерські товари), школу бальних танців Н.А. Білого, магазин та кафе «Бон Аппетіт», рекламу кінофільмів, оголошення Української Національної Колонії, медичну рекламу лікарських та стоматологічних послуг і фармацевтичних товарів. Завдяки цій ретельно зібраній та просистематизованій інформації професор Окабе повертає історії призабуті імена та культурні надбання українців в Маньчжурії, досягнуті спільними зусиллями і співпрацею українців та японців.

Разом з тим до книги є декілька зауважень. Звичайно, неможливо охопити всі нюанси японсько-українських взаємин за 22 роки їх розгортання, які досліджує автор монографії, проте книга би значно виграла, якби професор Окабе взяв до уваги доволі інтенсивні стосунки, що розгорталися між гетьманом України Павлом Скоропадським під час його перебування в еміграції в Німеччині у 1919-1945 рр., з одного боку, і японськими офіцерами та дипломатами, які перебували на той час в Берліні та Варшаві. Ці відносини, які були вперше встановлені в 1928 році і тривали до 1943 року, були доволі плідними, і зав'язавшись у Берліні, мали продовження в 1930-х рр. на території Маньчжурії.¹¹ Саме тоді представник гетьманського руху, колишній старшина армії УНР і емігрант у Празі та Берліні Микола Самарський (1897-1945) вирушив в 1931 р. з Берліна до Харбіна і спробував заснувати там осередок Українського Союзу Хліборобів Державників – політичної організації гетьманського спрямування, яка під такою назвою діяла в багатьох країнах Європи та Америки в 1920-1937 рр. Перебуваючи в Харбіні Самарський підтримував упродовж 1930-х рр. стосунки з гетьманом і інформував його про

¹¹ Потульницький В.А. Дипломатія Павла Скоропадського (Військово-дипломатичні стосунки гетьмана з острівними монархіями у 1926-1943 рр.). – Харків: «Акта», 2014. – С. 61-159.

стан справ у Маньчжурії через німецькі дипломатичні кола. Сам П. Скоропадський не лише досить часто зустрічався упродовж 1928-1943 рр. з японськими офіцерами, але й обговорював з ними можливий спільний антибільшовицький план дій.

Друге зауваження стосується бажаного більш глибокого висвітлення у праці політичного контексту, довкола якого відбувалися українсько-японські взаємини у досліджуваній період. Адже Японія тоді налагоджувала політичні відносини з Німеччиною, СРСР, Великою Британією, Китаєм. Налагодження відносин Японії з цими країнами не могло не вплинути і на розгортання японсько-українських взаємин в 1915-1937 рр. Так, потреба зміцнити свої позиції в Маньчжурії і ствердити міцну лінію відносно Китаю була головною лінією прем'єр-міністра Японії у 1927-1929 рр. барона Танака Гііші (1863-1929). Натомість міністр іноземних справ Японії у 1924-1927 та 1929-1931 рр. Сідехара Кідзуро (1872-1951), який дотримувався іншої лінії і не вважав маньчжурську політику Танаки вузловою, наполягав на особливій ролі Англії у зовнішньополітичному розвитку Японії. Цей контекст не міг не вплинути і на історію японсько-українських взаємин в досліджуваній професором Окабе період 1915-1937 рр., особливо на території Маньчжурії, що займає основну частину книги.

Разом з тим хочу зазначити, що вище вказані декілька зауважень можна розцінювати не як недоліки цієї добросовісної і добре продуманої та виконаної праці, але як побажання авторові в процесі майбутньої роботи над другою частиною книги врахувати і ці аспекти, зокрема щодо відносин Японії з представниками української монархічної еміграції в Маньчжурії і особливо у Німеччині та більш широкого залучення контекстного, особливо політичного матеріалу.

Взагалі книга професора Окабе має неабияке значення для відродження історії українсько-японських відносин, які доволі плідно розвивались у досліджуваній автором рецензованої монографії період, але з плином часу, після завершення Другої світової війни, почали забуватись. Побудована на рідкісних і у своїй більшості вперше залучених до наукового обігу джерелах, значна частина яких написана японською мовою, книга відтворює історію українсько-японських відносин не лише в Харбіні до 1937 р., але і в Японії та Україні до 1930 року. Вона буде, безперечно, цікавою не лише для дослідників японсько-українських відносин, але й для широкого читача, оскільки висвітлює рідкісну і малодосліджену сторінку взаємин між українською та японською спільнотами. Подібні дослідження можуть слугувати фундаментом для розгортання плідних та конструктивних відносин між обома народами в майбутньому, оскільки для України Японія хоча і розміщена територіально досить далеко від неї, але є надзвичайно близькою Україні духовно і культурно на основі спільних традицій історичних взаємин, широко відтворених в книзі великого друга українського народу – професора Йошіхіко Окабе.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бульвінський Андрій Григорович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Держалюк Микола Степанович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Залєток Наталія Валеріївна – кандидат історичних наук, завідувач відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Калакура Ярослав Степанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Олійник Олег Миколайович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Потульницький Володимир Арнольдович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства НАН України.

Присяжнюк Олексій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фесенко Микола Васильович – доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Чекаленко Людмила Дмитрівна – доктор політичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Швед Вячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Bulvinskiy Andriy – Ph.D. in History, Associate Professor, Head of the Department of History of New Independent States of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Derzhaliuk Mykola – Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Zaletok Natalia – Ph.D. in History, Head of the Department of Archival Studies of Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Record Keeping.

Kalakura Yaroslav – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Oliynyk Oleh – Ph.D in Economics, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Potulnytskyi Volodymyr – Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Research Fellow of M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Pryshchyniuk Oleksii – Ph.D. in History, Associate Professor of South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky.

Soloshenko Victoria – Ph.D. in History, Associate Professor, Deputy Director of Scientific Work of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Fesenko Mykola – Doctor of Political Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Chekalenko Ludmyla – Doctor of Political Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Shved Vyacheslav – Ph.D. in History, Associate Professor, Head of the Department of History of Asia and Africa of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
 - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
 - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: prwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами
- анотація українською, російською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальновживаних;
- ключові слова українською, російською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «*Проблеми всесвітньої історії*» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською). Анотація російською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.
- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: `ivanov.doc`). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: `ivanov_avtor.doc`

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 2(14), 2020**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70х100/16

Ум. друк. арк. 18,44.

Тираж 300.

Зам. №С21-191

Виготовлювач “КЖД “Софія”.

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.